SCANFAN

tarih ve toplum

UFAK DEĞERLİ OSMANLI KÂĞIT PARALARI

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ İLETİŞİM YAYINLARI/SAYI 21/EYLÜL 1985/500 LİRA (KDV DAHİL)

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA MASONLAR

TÜRKİYE'YE ALMAN GÖÇÜ

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış
uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki
muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih VE toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Aslı YADA-Çiğdem ÖZKAYA
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Hamiyet GÜRSOY
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000
YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.
İletişim Yayınları/Perka A.Ş,
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla
35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/Perka A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.
Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

4 Bir Çavuşun Balkan Harbi Anıları-I
Ahmet Hazerfen

9 Bir Ömür Boyunca (9)
Refik Halid Karay

12 Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülûs Hediyeleri Defteri
Nedret Bayraktar

20 Korkunç Koleksiyoncu
Enis Batur

22 Yaşayan Türkologlar (9)
Paul Dumont
Server Tanilli

33 TBMM'de Misak-î Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu (2*)
Nejat Kaymaz

36 Koleksiyoncunun Dağarcığından

42 Osmanlı Basını'nda Yüzyıl Önce
Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

44 Namık Kemâl'in Diyojen'de İmzasız Çıkan Siyasal Gülmece Yazıları (5)
Aziz Nesin

46 Ufak Değerli Osmanlı Kağıt Paraları
Cüneyt Ölçer

57 Almanların Türkiye'ye Göçü
Robert Anhegger

64 **Kitabiyat**
Unutulmuş Bir Türk Dostu
Neşe Erdilek/64

Yaprak iskeleti üstünde hat:
"Ya Hazret-i Muhammed Bahaeddin Şah Nakşbend el-Buharî"
(Nakşbendiyye Tarikatının kurucusu: 1318-1389)
Rasih Nuri İleri Koleksiyonu

Okuyucu Mektupları

BİR TARİHİN TARİHÇESİ

Tarih ve Toplum dergisinin 17 ve 18. sayılarında yer alan bir yazı[1] bugüne kadar üzerinde pek önemle durmadığım bir yanlışlığı yineliyor. Kanımca Şevket Süreyya Aydemir'in gereğince değerlendirilebilmesine ilişkin önemli bir sorun yaratma olasılığı bulunan bu yanlışlık, Aydemir'in Ankara Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansın tarihiyle ilgili. 15 Ocak 1931 tarihli *Hakimiyet-i Millîye* gazetesinde şöyle bir duyuru var:

KONFERANS

"Ankara Türk Ocakları Merkezinde İkinci Kânunun 15'inci Perşembe günü saat 18'de Ankara Ticaret Mektebi Müdürü Şevket Süreyya Bey tarafından 'İnkılâbın ideolojisi' mevzulu ve münakaşalı bir konferans verilecektir. Konferansa herkes gelebilir".

Ertesi yılın Ocak ayında ilk sayısı çıkacak olan *Kadro* dergisinin, sonraları ufak tefek değişikliklere uğramasına karşın, manifestosu sayabileceğimiz bu konferansın pek ilginç, ve başta Giacomo Carretto olmak üzere, aceleci(?) tarihçilerin akıllarında tutmaları gereken bir öyküsü var. Yayınevlerimiz ve dizgicilerimiz de kendilerine bundan bir pay çıkarabilirlerse ne mutlu bana.

Söz konusu ettiğim konferansın 15 Ocak 1931'de verildiğini Şevket Süreyya Aydemir, birincisi 1932'de *İnkılâp ve Kadro,*[2] ikincisi de 1959'da *Suyu Arayan Adam*[3] adlı kitaplarında olmak üzere, iki kez yazmıştır. Ne var ki, sonrasında İstanbul'un saygıdeğer yayınevi Remzi Kitabevi, *Suyu Arayan Adam*'ın yeni baskılarını gerçekleştirdiğinde, dipnotlarının karışması, içlerinden birinin de ortadan yok olması sonucunda Aydemir'in konferansı iki yıl yaşlanarak 29 Ocak 1929 "tevellütlü" olup çıkmıştır. Hattâ bir de "no.25" kazanarak daha ciddî bir görünüme bürünmüş, belki de konuyla pek tanışıklığı olmayanlara Türk Ocağı'nın Ankara'da düzenlediği yirmi beşinci konferans olduğunu bile düşündürtmüştür.[4] Gerçek şu ki, yanlışlıkla Aydemir'in konferansı için verilmiş bu 29 Ocak 1929 tarihi, gene Aydemir'in *Muasır Türkiye'nin İktisadî İnkişaf istikametleri* adlı basılmamış çalışması hakkında, İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nin hazırlayıp Maarif Vekâleti'ne sunduğu raporun tarihidir; yukarıda sözünü ettiğim numara da aynı raporun numarasıdır.[5]

Verdiği 1974 tarihinden[6] *Suyu Arayan Adam*'ın beşinci baskısını kullandığı anlaşılan Giacomo Carretto'nun yukarda kısa açıklamasını verdiğim yanlışı yinelemesi beni gene de çok düşündürdü. Öyle sanıyorum ki aynı nokta yazarı da biraz düşündürmüş. Çünkü Carretto 29 Ocak 1929 tarihini verirken kaynak göstermiyor; düştüğü notta yalnızca Türk Ocakları'ndan söz etmekle yetiniyor.[7] Hemen sonrasında ise *İnkılâp ve Kadro*'nun ilk baskısından haberdar olduğunu göstermesine karşın, nedense bu kitapta verilen doğru tarihi benimsemiyor.[8] Doğal olarak Carretto'nun dönemin gazetelerini okumamış olması, ister konusu açısından, ister konumuz açısından olsun, büyük bir eksiklik. 1930'ların nabzının ölçülmesinde en önemli kaynak olan basın, Carretto'ya hem Neşet Halil (Atay)'in başlatıp Ahmet Ağaoğlu'nun sürdürdüğü yazı dizileriyle polemiklerin yalnız Aydemirvârî Kemalizm - Faşizm - Komünizm merkezli olmadığını gösterecek, hem de konferansın doğru tarihini verecekti. Ama yazarın sırf Aydemir'in, hem de 1932'de yazdığı, metnini kullanarak bu yanlıştan kurtulabilmesi gerekirdi kanımca.

Nedeni ne olursa olsun, Şevket Süreyya Aydemir'in düşüncesi açısından değerlendirildiğinde, bu yanlışlığın boyutları bence çok büyüyor. Nitekim 29 Ocak 1929'dan 15 Ocak 1931'e kadar geçen iki yılın Türkiye Cumhuriyeti tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Şöyle kısaca özetleyelim: Uluslararası iktisadî buhranın kapitalizme olan inancı sarsması, aynı buhranın ülkeye Osmanlı borçlarının ödenmeye başlandığı ve dönemin en büyük dış ticaret açığının verildiği bir sırada yansıması, ilk kez plânlı iktisat kavramından söz edilmesi, ortaya çıkan korkuların yatıştırılabilmesi için yeni bir parti kurulması ve o sâyede iktidar partisinin devletçi olduğunu açıklayabilmesi, ülkenin Serbest Fırka'nın kuruluşuyla nerdeyse bir karşı-devrim havasına girip, sonuçta söz konusu partinin kapatılması ve bütün rejim yanlısı gazetelerde disiplinli tekparti rejimlerinin övülmesi, son olarak da, önemli sonuçları olacağı daha başından bilinen, Mustafa Kemal'in yurt gezisi. Bu pek yoğun olaylar dizisi "inkılâbın ideolojisi" üzerinde düşünen bir zihnin 1929'dan 1931'e çok değişeceğini göstermez mi?

Ahmet KUYAŞ, İstanbul

[1] Giacomo Carretto, "1930'larda Kemalizm - Faşizm - Komünizm Üzerine Polemikler", çeviren Durdu Kundakçı, *Tarih ve Toplum*, III (1985): 344-348 ve 422-432.
[2] Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılâp ve Kadro* (Ankara: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932), s.I. Kitabın ikinci baskısının (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968) 29. sayfasında aynı tarih yineleniyor.
[3] Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (Ankara: Öz Yayınları, 1959), s.477.
[4] ibid. 3. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965), s.461; 3. baskı (ditto, 1967), s.463; 4. baskı (ditto, 1971), s.467.
[5] ibid. 1. baskı, s. 476.
[6] Carretto, loc. cit. s.348n43.
[7] ibid. s.423 ve 430n83.
[8] ibid. s.430n84.

ANAMUR KALESİ

Son Haziran sayınızdaki (s.59-419) Anamur Kalesinin krokisi, bana, ters basılmış gibi geldi. Lütfen kontrol eder misiniz? Gönül ister ki, her şey doğru olsun.

Mehmet HAZİNEDAROĞLU, Cidde (Suudî Arabistan)

□Haklısınız. Özür diler ve teşekkür ederiz.

HALİL HALİD HAKKINDA

Derginizin geçmiş sayılarında İngiltere'de uzun yıllar yaşayan Halil Halid hakkında bilgiler yayınlanmıştı. Son kez *Sabah* gazetesi koleksiyonlarını karıştırırken, Halil Halid'in "Londra Cami-i Şerifi"nin yaptırılması için sarfettiği çabaları yansıtan iki mektubuna rastladım. Bunları, İngiltere'ye yerleşmesine rağmen anavatanına bağlılığını yansıtmaları açısından sunmakta yarar gördüm.

"Londra Camii Şerifi İanesi" adıyla *Sabah* gazetesinin başlattığı para toplama kampanyasını Halil Halid yönlendirmiştir. 20 Ağustos 1910 tarihli sayı-

da yer alan mektubunda paranın ikinci kısmını aldığını bildirmektedir. Bu girişimi diğer İslâmlara da örnek olacak bir çaba diye nitelemekte ve Girit'teki *Ümid* gazetesine yazdığı yazıya yanıt alamamış olmaktan yakınmaktadır.

25.1.1911 tarihli sayıda çıkan mektubu ise hayli ilginç olduğundan aynen aktarıyorum:

"...maatteessüf şarklıların nica ahvalinde görüldüğü veçhile daha başlangıçta cemiyetin Müslüman âzâsı arasında *ihtilâf zuhur eyledi*. İsmailiye taifesinin Hindistan Cemaati Reisi olan Ağa Han, yine Hintli âzâdan ve ahval-i İslâmiyeye dair ne teşebbüste bulunsa onun İngiltere'ye hoş görüneceğini tahayyül eden Seyyid Amir aleyhime çıkarak Osmanlı Müslümanlarının Londra Camii işine iştirak eylememeleri kavlini ileri sürdü. Taraf-ı âcizîden buna karşı şiddetle vukua gelen protesto üzerine Osmanlı Müslümanlarının bu işe ilk başlamış oldukları ve kâffe-i memalikden mukaddem tasavvur-u hayre bir şekl-i maddî verdikleri esası, cemiyete teslim ve kabul ettirildi. Nitekim 18 Kanunusani (Ocak) 1911 tarihli Taymis gazetesinin 10'uncu sayfasındaki... yazı protestomun mealini gösterir. Cemiyet Encümen-i icraiyesinde (Yönetim kurulunda) kendimden başka bir Osmanlının daha bulunmasını teklif ve bu teklifimde ısrar etmekliğim üzerine, işi yedd-i amiriyetine almağa uğraşan mumaileyh Hintli Amir Ali, Sefaret-i Osmanîye'ye müracaat ve seferimizin isminin dahi cemiyet-i umumiye listesine idhalini talep eyler. Cemiyet-i Umumiye denilen şey kuru bir ünvandan ibarettir ki, ana âzâ yazılan zevat-ı muteber ictimaa gelmemek ve hiçbir işe karışmamak üzere isimlerini vermekle iktifa eylerler. Encümen-i İcraiye ise asıl sahip nüfuz olup, ef'alinde o esami-i muteberedan istifade eder."

Böylece cami işinde ünlü İngiliz yanlısı Hintli Müslümanların oyunlarına karşı Osmanlı ve Türklerin etkenliğini arttırma savaşımı veren Halil Halid, işlerin içyüzünü bilmeyen bir elçilik memurunun bu oyuna gelmesi karşısında tümüyle çekilmeye karar verdiğini yazmaktadır. *Sabah* gazetesi aracılığıyla iki seferde 44 bin kuruşun alındığını belirttikten sonra, mektubunu önemli bir notla bitiriyor:

"Ağa Han'ın beş bin lira verdiği rivayeti gayr-i sahihtir. Bu âcizin bulunduğu sırada vaad etti... ama bugüne kadar vermedi..."

Orhan KOLOĞLU, Cezayir

Okuyuculara Mektup

Bu sayımızda yer alan önemli yazıların başında, Cüneyt Ölçer'in aşağı yukarı yüz yıl önceki bozukluk kağıt paralarla ilgili incelemesi geliyor. Şimdiye kadar pek işlenmemiş olan bu konunun, koleksiyon meraklıları kadar, iktisat tarihçilerimizin de dikkatini çekeceğini sanıyoruz.

Robert Anhegger'in dergimiz için hazırladığı, yine yüz yıldan eski bir geçmişe ilişkin, "Türkiye'de Alman Göçmenleri" yazısı, keza tarih bilgilerine bir katkı niteliğinde. (İlber Ortaylı, Temmuz başlarında Cumhuriyet'te çıkan, dergimiz üstüne bir değerlendirmesinde, Dr. Anhegger'i "Yaşayan Türkologlar" arasında çoktan tanıtmamız gerektiğine işaret etmişti. Oysa biz onu, öylesine kendimizden saydık ki, yabancı Türkologlar arasında öncelikli bir yer vermek istemedik. Maamafih, gelecek aylarda, yarım yüzyıldır aramızda yaşayan bu değerli bilginle hayatı ve çalışmaları hakkında bir söyleşi yayımlayacağız.) Bu ayki Türkolog konuğumuz, Paul Dumont. Ondan çevirttiğimiz, Masonların Kurtuluş Savaşı'ndaki faaliyetleriyle ilgili örnek makaleyi çok beğeneceğinize eminiz. Namık Kemal'in siyasal içerikli tiyatro eleştirileri, Refik Halid Karay'ın anıları devam ediyor. Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay sayfalarımızda, yine ilgi çekici seçmeler var. Sultan Hamid'in başa geçişinin 25'inci yıldönümünde ona verilen armağanlar listesi, yalnız bir merak konusu değil, sanat tarihi açısından da anlamlı. Keşke, orada anılan objelerden daha çoğu bulunup, size resimleri sunulabilseydi. İki aydır Yemen anılarını okuduğunuz İlyas Çavuş'un güncesi, Balkan Harbi'ne geldi; gelecek ay Birinci Dünya Savaşı'yla sonuçlanacak. Nejat Kaymaz'ın Misak-ı Millî'nin Anadolu'da kabulüne ilişkin, akademik düzeyli araştırmasıysa, iki ay daha sürecek (I, II, II*, II**, III). Enis Batur, yine ilginç bir denemesiyle karşınızda. Geçen ay yerimiz kalmadığı için, Koleksiyoncunun Dağarcığından ve Atatürk sayfalarımızı koyamadık. Bu kere sunduğumuz Atat•rk'ün Büyük Zafer'den sonra Ankara'da karşılanış programının, her iki işlevi de yerine getirdiğini düşünüyoruz. Altışar sayı ve birer dizinden oluşan, güzel malzeme ve iyi işçilikle hazırlattığımız ilk üç cildimiz Ankara, İzmir ve İstanbul bürolarımızda -KDV dahil- beşer bin lira fiyatla satışa çıkarıldı. Ayrıca, eksik sayı ve dizinlerinizi bu yıl sonuna kadar (sayılar 400'er, dizinler 60'ar liradan) aynı bürolardan sağlayabilirsiniz. Kitabiyat bölümünde, bu ay tek bir kitabın tanıtımı yapılıyor, daha doğrusu ayrıntılı bir özeti veriliyor. Okursanız, bu kadar sayfa ayırmamıza değeceğini siz de teslim edersiniz sanıyorum.

Fiyatımızı arttırmak zorunda kaldığımız için gerçekten üzgünüz. Fakat zamlar karşısında başka bir şey yapamazdık. Zaten elli milyonluk bir ülkeye göre, okuyucumuz çok az. Satışımızı çoğaltmak konusunda önerileriniz varsa, lütfen bize yazın. Yayınımızı sürdürmemiz, uzun dönemde buna bağlı.

Selâm ve sevgilerle

Mete Tunçay

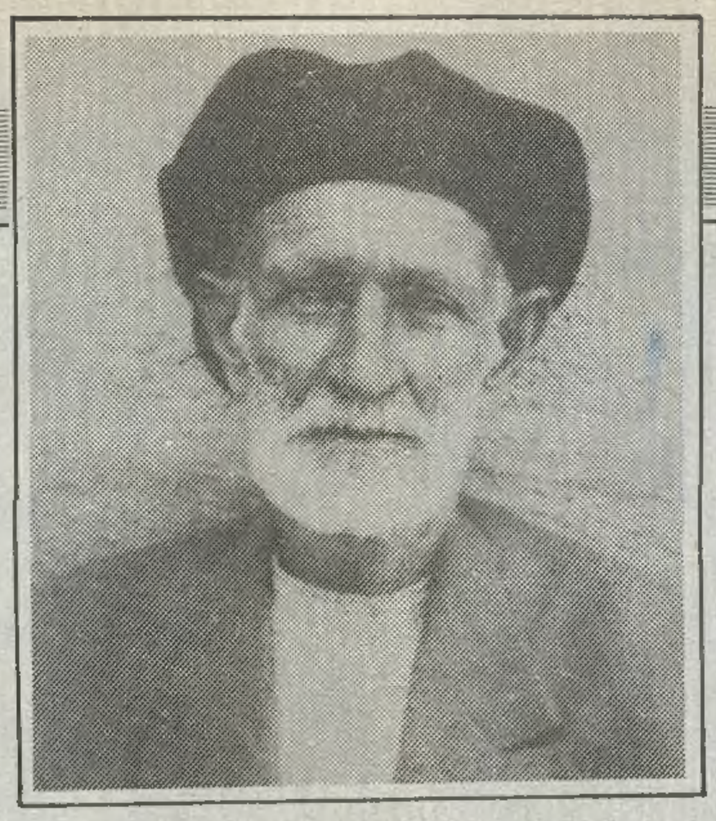

İlyas Çavuş

Bir Çavuşun Balkan Harbi Anıları-I

AHMET HAZERFEN

ROMANYA SEYAHATI

Ekim 1326 (1910) tezkere alıp Eskişehir'de evime döndükten sonra iki ay kadar Bakkal İsa Efendi'nin dükkânında çalıştım. Bu sıra sıhhatım günden güne bozulmağa başladı, sıtmaya yakalandım, sonra kollarım omuzlarıma kadar yaralar sardı, yaralardan devamlı sarı su akıyordu. Bu yetmemiş gibi her gün göbeğimde 2-3 defa bir sıcaklık nöbet halinde gelip geçiyor, beni bitkin hale getiriyordu. Hava değişimi yapmak için akradaşım İbrahim'le İstanbul'a gitmeğe karar verdik. Hemen kimlik kartlarımızı alarak trenle hareket ettik. Haydarpaşa istasyonuna indiğimizde ne tarafa gideceğimizi şaşırıp kaldık. Oradaki bazı arkadaşlara yol sorduk, bunlar: "Haydi sizi Sirkeci'ye götürelim" dediler ve birlikte karşıya geçerek "Cuma Atik" otelinde kaldık. Otelde bir gece için yüz para (iki buçuk kuruş) alınıyordu. Orada birkaç gün kaldık, yanımıza başka arkadaşlar da geldi, bunlardan biri bizim halimize acıyarak: "Haydi sizinle birlikte Romanya'ya gidelim, havası gayet iyidir, hiçbir hastalık kalmaz, hem de çok iş bulunur, para kazanırsınız, ticaret de yaparsınız" dedi. Biz parayı duyunca, bu arkadaşın sözüne kandık ve hemen gitmeğe karar verdik. Pasaport çıkartmak için adam başına onar kuruş verdik, pasaportlarımızı aldık. Romanya Konsolosluğu'na giderek 25 kuruş vererek vize aldık. İki gün sonra vapur geldi, 40'ar kuruş vererek biletlerimizi aldık. Vapura binip hareket ettik. Sabaha karşı Köstence'ye ulaştık. Vapurdan çıkıp gümrüğe girdik, orada bizi bir yere kapayarak "burada bir süre karantinada kalacaksınız" dediler. Burada kalmak bize çok zor geldi. 2. arkadaşımız Bilâl Ağa bu durumları iyi bildiği için "Onar kuruş verelim karantinadan kurtulalım, hiç olmazsa köylere gideriz oralarda kalırız." dedi. Biz buna çoktan razıydık, hemen onar kuruş verip "Ebeköyü"ne gideceğimizi söyledik. Sorumlu memur: "Sakın başka köye gitmeyin sizi doktor orada bulacak, sağlık belgelerinizi verecek, ondan sonra istediğiniz yere gidebilirsiniz" dedi. Elimize kâğıtlarımızı aldık, akşam üzeri yaya olarak saat 11 (ezani saat) hareket ederek gece saat 6'da Ebeköyü'ne ulaştık. Emrullah Ağa'nın kahvehanesine girdik, birer kahve içtik. Kahvehanenin sahibi Emrullah Ağa bir tarafa çekilmiş içki içiyor, hayli sarhoş olduğu belli. Hoş beşten sonra Emrullah Ağa bize: "Buraya ne işle geldiniz?" diye sordu, ticarete, iş aramağa geldiğimizi söyleyince: "Şaşarım sizin aklınıza, şu üzerinizdeki elbiseleri nerede kazanıp yaptırdınız?", biz de "Anadolu'da" dedik. "Öyleyse 6 ay sonra üzerinizdeki elbiseleri satıp Anadolu'ya gitmek için yol parası yaparsınız" deyince onun bu sözlerine çok şaştık, ne diyeceğimizi, nasıl cevap vereceğimizi düşünürken yine konuşmağa başladı: "Şu kahvehanede bulunan insanlara bir göz gezdirin, bunların hepsi burada doğmuş, burada büyümüş, şu insanların üzerlerinde sizinkiler gibi bir elbise var

mı?'' dedi. Kahvehane içerisini şöyle bir süzdük, gerçekten içlerinde bizim gibi giysili kimse yoktu, bu sarhoş adam doğru söylüyordu, hele arkadaşım olan İbrahim'in üzerinde Bursa biçimi bir elbise vardı ki gümüş parayla 10 liraya alınmazdı, kuşak dersen Trablus...

Gece orada kaldık. Sabah oldu, iş aramağa başladık, fakat kasım ayı olduğundan iş sezonu bitmiş... Akşam oldu, yine bastı karalar, yatacak yer yok, bizi kimse misafir almaz, kahvehanede yatmak yasak... Vah halimize... Aleksandra'nın çiftliğinde çalışan Türkler bize yemek bulmağa çalışıyor, fakat derdimiz yatacak yer bulmak. Nihayet çiftlikteki ot yığınlarının içini oyup bir oda kadar yer açtık, orada yatmağa başladık. Gündüzleri kahvehanede, geceleri oraya gidip yatıyoruz. Bu durum böyle bir hafta sürdü. Bu süre içinde bizim karantina süremiz dolmuş, Mürfetler'den bir arabayla doktor geldi. Biz de kahvehanedeydik, adlarımızı okudu ''Buradayız'' dedik, bizi muayene etti. ''İki gün sonra Mürfetler'e gelip kâğıtlarınızı alın'' dedi. Dediği gün gittik, doktoru gördük, belgelerimizi aldık, artık istediğimiz yere gitmekte serbestiz. İki gün sonra çiftliğe gidip iş istedik. 6 aylığına 12 lira veriyorlar, ne yapalım çalışmak zorundayız, razı olduk, işbaşı yaptık. Bu çiftlikte bizden başka daha 300 kişi çalışıyordu. Harman çoktan bitmiş, mısır toplama işleri vardı. Bize önce tarla sürme işi verdiler, sonra sürgü işlerini yaptırmağa başladılar. Birkaç gün sonra bize başka iş çıktı: Fırıncı ve aşçı olarak altı Bulgar çalışıyordu, Türkler bunları istemiyordu, fakat yaptıkları işleri kimse beceremediği için onlara katlanmak zorunda kalıyorlardı. Çiftlik kâhyası Türktü, bir gün bana, ''Aşçılık ve fırıncılık yapabilir misin?'' dedi. Ben de ''Yaparım'' dedim, hemen bizlerden 6 kişi ayırarak Bulgarlara yol verdi, onların yerini biz alıp, işe başladık. Bir süre sonra mısır toplayan işçilere de yol verdiler, çiftlikte işçi olarak yüz Türk kaldık. İbrahim'le ben yine fırıncılık ve aşçılık işleri sürdürürken bir gün aramız bozuldu. Elbiselerini satarak Anadolu'ya gitti, bense o kışı orada geçirdim. Hıdrellez (6 Mayıs) geldikten sonra işten çıktım. Benimle birlikte işten çıkanlar, eşyalarımızı alarak iş aramağa çıktık. Sofular köyünde 15-20 gün 15'er kuruş yevmiyeyle karpuz tarlalarında çalıştık. Sonra Gerenkpınar köyünden Hacı Sinan zadelerden Rüstem Efendi gelerek bizi topluca harman sonuna kadar 500'er kuruş aylıkla harmancı tuttu ve arabasıyla bizi köye götürdü. Oysa harmana daha bir buçuk ay vardı. Biz aşağı yukarı bazı işlerde çalışırken orak geldi çattı. 400 hektar (4000 dekar) ekilmişleri vardı, orağı bitirir bitirmez harman makinesinde çalışmağa başladık, üç buçuk ayda harmanı bitirdik. Hesaplarımızı alıp arkadaşlarımızla birlikte oradan ayrılarak Mecidiye'ye geldik. Orada arkadaşların bir kısmıyla ayrıldık. İki kişi Osmanca'ya geldik, devlet sahibinin makinesinde bir hafta çalıştık, oradan tekrar Mecidiye'ye gelip, İbrail tarafına gitmeğe karar verdik. Trene binerek Boğazköyü'ne gittik. Bir hafta vapur beklerken Tuna boyunda Silistre karşısında taş kırmak üzere yine geri Mecidiye'ye gelip mühendisi bulduk. Araba ile Adamkilise, Ohri, Peştere'den iki günde Tuna boyundaki Garlitsa denen Bulgar köyüne geldik. Bir ay kadar çalıştık, iş bitince Peşter köyüne geldik, orada da bir ay çalıştık, burada çalışırken Adamkilise denen yere yakın iş bulduk, metresi (küp) 11 kuruş 10 paradan olmak üzere dört ay taş kırdık.

Taş kırmakla uğraşırken memleketten aldığım bir mektupta büyük biraderimin koleradan öldüğünü öğrendim, kederlenmemek elde değil, bir hafta kadar sabrettim, yine bir mektup aldım, bu defa da küçük kardeşimin öldüğünü bildirdiler. Bu mektup bardağı taşıran son damla oldu, artık durmak olmaz dedim. Hemen hesapları gördüm, oradan ayrılarak Köstence'ye geldim. Oradan vapurla İstanbul'a, oradan da Ocak 1327 (1912) tarihinde Eskişehir'e ulaştım.

Romanya'da kaldığım 16 ay esnasında hastalanmadım. Memleketten hasta olarak gittim, bu hastalığım 20 gün sürdü, bir daha hastalık yüzü görmedim.

30 Kânunusâni 1327 (1912)

ALEM DAĞI SEYAHATI

Romanya'dan gelip on gün kadar gezdikten sonra işsizlikten canım sıkılmağa başladı. Bu defa İstanbul'da bir iş çıktı. Zeytinzade'nin (Zeytunoğlu) aracılığıyla Alem Dağı'ndan tomruk kesmek üzere Eskişehir'den Tatarlardan 35 kişi istemişler. Bunu işitince onlara katılmağa karar verdim. Şirket memuru olan Osman Efendi ile anlaşma yapıldı, birer Osmanlı lirası aldık, şirket bizim yol paralarımızı da verdi. Trenle yola çıktık, Göztepe'de indik, bize yer gösterdiler. Ertesi gün İstanbul'a gidip gerekli olan araç-gereç ve yiyecek maddelerini alıp geldik. İki öküz arabasıyla Alem Dağı'na yollandık, akşam saat bir buçukta Alem Dağı'na vardık: 10 Şubat 1327 (1912). Biz yoldayken kar iki karış kalınlığında yağdı. Ertesi gün Taşdelen Çeşmesi yanındaki barakaya yerleştik. Anlaşmamızda bir ağacı kesip devirdikten sonra bıçkıyla kesilecek, kaç parça olursa her tomruk 60'ar paradan hesaplanacaktı. Çalışmağa başladık. Fakat iş fena yürümüyor, iki kişi akşama kadar ancak 5 ağaç devirebiliyor. 15 gün çalıştık, 200 lira borca girdik, yaptığımız işse gözükmüyor, borcumuzu ödemekten geçtik, daha da borçlu kalacağımızı anladık. Anlaşmayı da imza etmişiz, arkadaşlarla düşünmeğe başladık. Bazıları şehire kaçalım diye tutturdu, bazısı da şirkete gidip bu işin altından kalkamayacağımızı, bize daha elverişli koşullar tanınmasını rica edelim dediler öyle yaptık. Şirket memuru Ahmet Efendi'ye derdimizi anlattık, o da bizi haklı

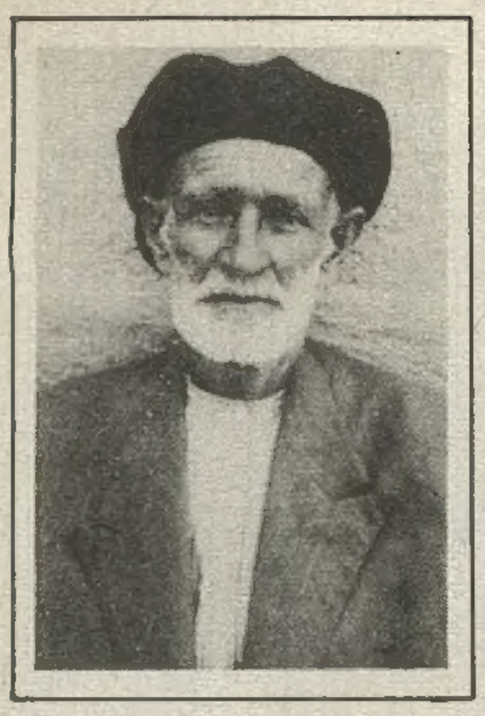

buldu. "Ağaç devirmesini bırakın her bir tomruk iki kuruş olsun" dedi. Bu işe razı olduk. Ertesi gün yalnız tomruk kesmekle uğraştık, akşam kestiğimiz tomrukları bir saydık, o gün yevmiyemiz 25 lira 30 kuruş gelmiş. Artık borcumuzu ödeyeceğimize aklımız yattı. İsteyerek çalışmağa başladık, moralimiz yükseldi. Bir ay içinde borçlarımızı ödedikten başka 100'er kuruş da para aldık.

Mart ayı girince ağaçlara su yürüdü diyerek bize işi bıraktırdılar. Bu kere de kalan hesapları İstanbul'da alacaksınız dediler. Tomrukları tamamlayıp sayısına göre kâğıtlarımızı aldık, yaya olarak İstanbul'a geldik. Sirkeci'de Cuma Atik otelinde kaldık. Ertesi gün şirkete giderek paralarımızı aldım, arkadaşlara bölüştürdüm. Daha ertesi gün arkadaşları Sirkeci'den vapurla Haydarpaşa'ya götürdüm, onları trene bindirip uğurladım. Tekrar otele geldim. Ertesi gün Sirkeci'den trene binerek Küçükçekmece'ye gittim, oradan yaya olarak Büyükçekmece'deki dayım Mustafa Ağa'nın evini buldum. Bir ay kadar orada karpuz tarlalarında 12 kuruş yevmiyeyle çalıştım.

Oradan tekrar İstanbul'a gelerek vapurla İzmit'e çıktım. Kullar köyünde akrabalarımın yanına gittim, orada 15 gün kaldım, oradan trenle Mayıs 1328 (1912) tarihinde Eskişehir'e ulaştım.

Eskişehir'de iki ay kadar helvacı dükkânında çalıştım. O sırada nişanlandım. Babam Zincirlikuyu köyünde karpuz çapalarken hastalanıp yattı. Bir türlü düzelemedi ve sonunda vefat etti. Babamın vefatından on gün sonra Balkan Savaşı patlak verdi. 12 Eylül 1328 (1912) tarihinde beni silâh altına çağırdılar.

BALKAN SAVAŞI HATIRATI

12 Eylül 1328 (1912) tarihinde maiyetimiz efradı ile birlikte 100 asker 100 mekkâri at ile Eskişehir'den hareket ettik, Haydarpaşa'ya gelip Sarayburnu'na geçip yedi gün kaldık. Sonra tren ile hareket ederek Pavli (?) iskelesine çıktık. Pavli'den Eskişehir redif taburunu takiben karadan yola koyulduk, o gün bütün gün yağmur yağdı. Arslanlı köyüne gece saat ikide (ezani saat) vardık. Güç hal ile kendimize ve hayvanlara yer bulabildik. Ertesi gün yine hareket ederek Havza kasabasına ulaştık. Gece orada kalıp sabah erken yola çıktık. Tilki Deresi denen yerden geçip redif taburuna katıldık. Saat 11.30 idi, taburlar açıkta yattılar. İzmit fırkası ki altı tabur idi, mekkârileri o gün teslim almadılar, elimizde kaldı. Sabah erken fırka hareket etti. Biz de onun peşinden giderek 6 saat mesafedeki Süloğlu Çiftliği denen yerde savaş hazırlığı ve tertibatı alınarak saat 10'da top ateşi başladı. Sıra ile taburlar savaşa başladı. Akşam oldu, savaş gayet şiddetlendi. Saat 2 ve 3 sıralarında yaralılar akın etmeğe başladı. Havanın karanlığında herkes taburunun adını çağı-

BALKAN SAVAŞI TÜRKÜLERİ

Rumelinin dağları var
Ne güzeldi şimdi ağlar.
Çağlıyanlar bile susmuş
Hüznüyle inliyor, ah var.
Ağlama sen garip vatan
Biz geliriz sana inan.
***
Rumelinin dağı taşı ağlıyor
Kan içinde her subaşı çağlıyor.
Parçalanmış gövdelerin yanında
Can çekişen arkadaşı ağlıyor.
***
Ezan sesi duyulmuyor
Haç dikilmiş minbere,
Katil düşman bayrak asmış
Camilere her yere.

GAZİLER HAVASI

İstihkâmdan atlayamadım
Beş on düşman haklayamadım
Cephanem döküldü, toplayamadım
Söyle dertlim söyle, yaralandım ben
Koç gibi meydanlarda ölenlerdeniz
Devlet sayesinde gezenlerdeniz.
Çekin kıratımı, nalbant nallasın
Kesilen kellemden kanım damlasın
Örtün mendilimle, sinek konmasın.
Koç gibi...
Atımı nallattım, yol mu dayanır
Asker uşakları erken uyanır
Milletin uğruna kana boyanır
Koç gibi...
Ondört aydır kıratımı besledim
Hem gazilik hem şehitlik istedim
Koç gibi...

KARADAĞ

Martinini yağladın mı
Karadağ'ı boyladın mı,
Yalın ayak başı kabak
Nöbetlerde ağladın mı?
***
Kara çadır is mi tutar
Beylik martin pas mı tutar
Ağlar ise anam ağlar
Osmanlılar yas mı tutar.

EY GAZİLER

Ey gaziler yol göründü yine garip serime
Dağlar taşlar dayanmaz benim ahu zarıma
Uçan kuşlar dayanmaz benim ahu zarıma.
Dün gece yar kapısında yastığım taş idi,
Altım toprak, üstüm yaprak yine gönlüm hoş idi
Kal sağlıkla kömür gözlüm, bir yana sen, bir yana ben.

rarak feryat figan koptu. Asker karıştı, kaçan kaçana, ha düşman geldi, ha gelecek derken yaraları hafif olanlar kaçtı, ağır yaralılar ise hastane çadırı kurulmuştu, oraya kadar gelip kaldılar. Artık bütün fırka bozulmuş, geri kaçıyordu. O gece sabaha kadar Havsa'ya geldik. Taburumuzdan bir manga asker istihkâmda kalmış, ertesi gün öğleden sonra gelip tabura katıldılar. Havsa'dan Hazinedar Çiftliği'ne geldik. Fırka ve taburlar toplandı, hazırlık yaptı. Bizse daha mekkârileri teslim etmemiştik. Taburun iki mekkâri çavuşu varmış, onlar da firar etmiş. Tabur komutanı hayvanları teslim almadı. Beni mekkâri çavuşu tayin etti. Eski ve yeni mekkârileri teslim aldım, silâh ve cephane verdiler, vazifeye başladım. Oysa bizim harbettiğimiz yere düşman üç gün sonra gelmiş. Biz Hazinedar Çiftliği'ndeyken Kırkkilise (Kırklareli) bozulmuş. Emir geldi: Bazı Bulgar komiteleri olduğu söylentisi çıktı, hem ricat ederek, hem komite takip ederek Babaeski istasyonuna geldik. Tekrar geri döndük ve yine Babaeski kasabasına gelip şoseden geceli-gündüzlü yürüyerek Lüleburgaz kasabasına girdik. Kasabanın doğu tarafına geçip su kenarında istirahat ettik. 2 gün sonra 4. bölüğü Yüzbaşı Galip Bey mekkâriler için kasabaya urgan almaya yolladı. Kasabaya bir saat mesafemiz vardı, ben kasabaya girinceye kadar bağlar tarafından düşman askeri görünmeye başladı ve hemen avcı hattında ilerlemeye başladı. Ben çarşıya varıp urganları aramaktayken bütün dükkânlar kapalı olduğundan ancak bir açık dükkân bulabildim, ondan yüz kuruşluk dört top urganı aldım. Mekkârimin yanına geldim. Top ateşi başladı, bizim gideceğimiz yola toplar düşmeğe başladı. Artık çare yok, esir kalmak ihtimali vardı. Kasabada hiç asker kalmamış, ehali de hep evlerine girmiş. Köprüye kadar geldimse de ileride ayrı olarak giden askerlere top ateşi ediliyor. Artık cepheyi sağ yöne çevirdim. Orada bulunan avcı taburlarının istihkâmları altından çıkıp bayır üstünden baktım, bizim taburun olduğu yerlerde savaş oluyor. Artık mekkârileri aramağa başladım; o tepeye, beriki tepeye derken üç saat geriye Karıştıran'da akşam ezanından sonra mekkârileri buldum. Her ne kadar mekkâri varsa tüfekçi ustası, subay emirerleri ve bölük eminleri alıp gitmişler. Savaş olan yer üç saat, mekkâri gerçekten erzak ve cephane kolu demektir. Sorumluluk da vardır. Artık onlarla çekiştim, "Otur helva pişirdik, sen de ye!" dediler, ne çare açlıktan son derece fenayım, zorunlu olarak ekmek ve helvaya ben de katıldım. Herkes bir tarafa çekilip yattı, horul horul uyumağa başladı. Fakat beni uyku tutmadı, sabaha kadar gezindim. Sabah oldu, 5 Japon arabası ve bir çift at arabası, 4 mekkâri alıp aynı zamanda taburun ekmek dolu tayınını, bir silâh ve yetecek kadar cephane alarak tabura hareket ettim. Lüleburgaz'ın doğusundaki tepelere yaklaştığım zaman bizim asker fena halde bozulmuş geri kaçarken gördüm. Karma karışık kaçıyorlar. Bense birkaç yaralı bulurum diye ilerledim. Fakat ekmek arabasına tabur komutanı binip geri kaçtı. Ben yine geri dönmedim, hep ileri gittim, artık askerin nihayeti geldiğini haber aldım. Kale gibi yığılmış cephane sandıkları gördüm, hemen arabaları yanaştırdım, 20 sandık cephane yüklettim,

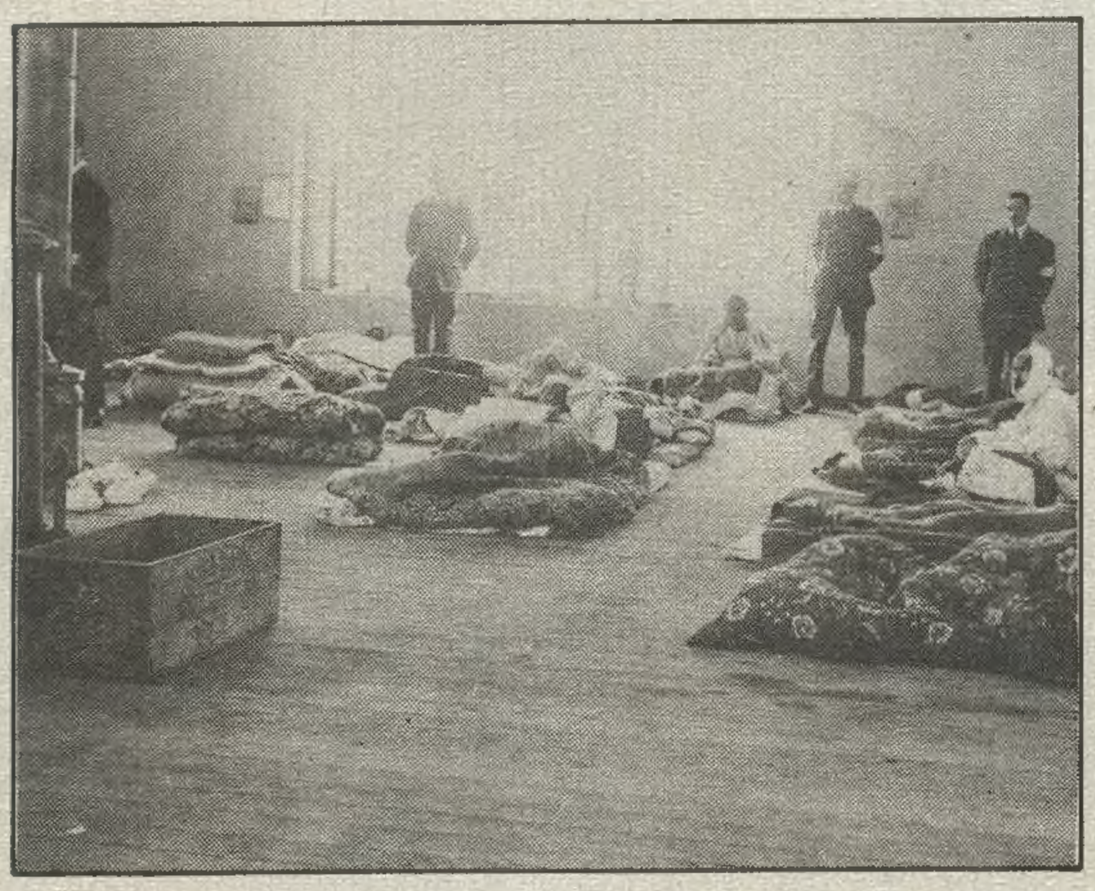

Üstte, Ekim 1912'de İstanbul'daki Sanayi-i Nefise Mektebi (şimdi Eski Şark Eserleri Müzesi) önünde Türk askerleri. Yanda, Ekim 1912'de hastahane olarak kullanılan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer yataklarında yaralılar.

(Emre Dölen Koleksiyonu)

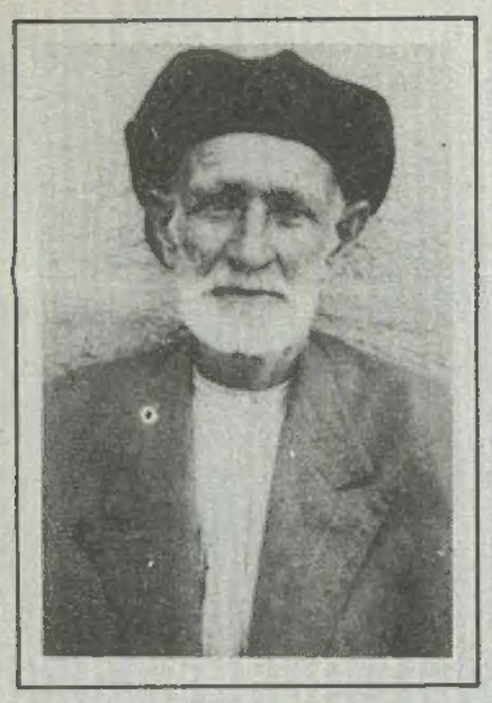

BALKAN ANILARI I

geri kaçmağa başladım. İleride jandarmalar "Geri dönün!" diye tehdit ediyorlar, kimisini kurşunla vurduklarını gördüm. Arabacılara siz kaçın, ben burada kalıp bölük subayını göreyim dedim. Dolaşırken bölüğümüzün sancağını buldum, Galip Bey ve yüzbaşım Hacı Efendi'yi buldum, 2 gündür ekmek yüzü görmemişler, hizmet erlerini tayın almağa göndermişler, çıkarıp verdim, son derece memnun oldular. Yine akşam oldu, ekmek arabasıyla tabur komutanı geldi. Ekmekleri tabura taksim ettim. Artık o gece orada kalmağa karar verdiler. Gece yine taburları istihkâmlara yerleştirdiler. Taburumuz yedek olarak kaldı. Gece fırka komutanına gidip taburumuzun hangi mevzide kalacağını anlamak üzere tabur komutanı beni gönderdi. Gittim, fırka komutanını tepe arkasında uyurken buldum. Muhafız jandarmalara varıp meseleyi anlattım. Tekrar gelip tabur komutanına anlattım. Taburumuz sabahleyin top muhafızı olarak kalacaktı. Neyse sabah oldu, bizim toplar ateş etmeğe başladı, ateş bir saat sürdü. Bizim toplar kesildi, düşman topları atmağa başladı, iki saat sürekli attı. Şarapneller gayet yüksekte patladığından hiç tesir yapmıyordu. 2 saat bombardımanda ancak bir asker yaralandı. Artık sol cenah demiryolu tarafı bozulmağa başladı. Düşman ilerledi. Artık arka tarafımızda Karıştıran'a bombardıman etmeğe başladı. Kuşatılmamız an meselesiydi, fırka komutanı geri ricat emri verdi. Kademe ile "yüz geri!" komutunu verdi. Artık ricata başladık. Yarım saat ayrılmadan düşman topları olduğumuz yere düşmeğe başladı. Kaçıyorduk, önümüzdeki suyun ancak bir köprüsü vardı, fırka genellikle o köprüden geçme zorundaydı. Orada son derece sıkıştık, güç halle köprüyü geçtik. Artık Karıştıran'a gitmekte tehlike gördüğümüzden Paşa köyüne gelip oradan Karıştıran'ın arka tarafından Çorlu yolunu tuttuk. Kırkkilise'den bozulan asker ve bizim asker birleşerek ucu bucağı görünmez bulut gibi dökünti olarak Çorlu'ya doğru yürüyorduk. Neyse bu bozgunu uzun uzun anlatmakta bir yarar yok!

Devam edecek

RUHUN FERYADI

Yarab, bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?
Mahşerde mi biçarelerin yoksa felâhı?
Nur istiyoruz... sen bize yangın veriyorsun!
"Yandık" diyoruz... boğmaya kan gönderiyorsun!
Esmezse eğer bir ezeli nefha yakında!
Yarab, o cehennemle bu tufan arasında,
Toprak kesilip, kan kesilip Alem-i İslâm,
Hep fışkıracak yerlerin altında esnam!
Bizar edecek, korkuyorum, Cedd-i Hüseyni
En sonra, salip ormanı görmek Harameyni,
Binüçyüz otuzbeş senedir, arz-ı Hicaz'ın
Ateşli muhitindeki suzişli niyazın.
Emvaç huruş-âver olurken melekûta;
Çan sesleri, boğsun da gömülsün mü sükûta?
Sönsün de, İlâhi, şu yanan meş'al-i vahdet,
Teslis ile çöksün mü bütün âleme zulmet?
Üçyüz bu kadar milyon canlandıran iman
Olsun mu beş on sersemin ilhadına kurban?
Enfâs-ı habisiyle beş on ruh-i leîmin,
Solsun mu o parlak yüzü Kur'an Kerimin?
İslâm ayak altında sürünsün mü nihayet?
Yarab, bu ne hüsrandır, İlâhi bu ne zillet?
Mazlumu nedir ezmede, ezdirme de mâna?
Zalimleri adlin, hani, öldürmedi halâ!
Câni geziyor dipdiri... Can vermede mâ'sum!
Suç başkasınındır da niçin başkası mahkûm?
Lâ yüs'ele binlerce sual olsa da kurban,
İnsan bu muammalara dehşetle nigehban!

***

Eyvah beş on kâfirin imanına kandık,
Bir uykuya daldık ki, Cehennemde uyandık!
Mâdâma ki, ey Adl-i İlâhî yakacaktın...
Yaksaydına mel'unları... Tuttun bizi yaktın.
Küfrün o sefil elleri Ayatını sildi!
Binlerce cevami yıkılıp hake serildi!
Kalmışsa eğer bir iki mâbed, o da mürted,
Göğsündeki haç küfrüne fetvay-i müeyyid!
Dul kaldı kadınlar, babasız kaldı çocuklar,
Bir giryede bin ailenin matemi çağlar!
En kanlı şenaetle kovulmuş vatanından,
Milyonla hayatın yüreğinden gidiyor kan!
İslâmı elinden tutacak kaldıracak yok...
Nâ-hak yere feryad ediyor: âcıza hak yok...
Yetmez mi musab olduğumuz bunca devahi?
Ağzım kurusun... Yok musun ey Adl-i İlâhi?

Mehmet Âkif

Sebil-Erreşad dergisinden
10 Mayıs 1329 (1913)

Felâh = kurtuluş, *nefha* = esinti, *esnam* = putlar, *Cedd-i Hüseyni* = peygamberimiz, *harameyn* = Mekke'de Harem-i Şerif, Medine'de Ravza-i Mutahhara, *süziş* = yakıcı, *emvaç, huruş* = dalgaların gürültüsü, *âver* = getiren, *melekût* = melekler âlemi *meş'al-i vahdet* = birlik meşalesi, *teslis* = Allahı üçlemek, *zulmet* = karanlık, *ilhad* = dinsizlik, *enfâs* = soluklar, *leîm* = alçak, *hüsran* = sapmak, *zillet* = alçaklık, *mazlum* = zulme uğrayan, *zalim* = kıyıcı, *cani* = cinayet işleyen, *lâyü'sel* = Allaha soru sorulmaz, *muammma* = bilmece, *nigehban* = bakıcı, *cevami* = camiler, *hâk* = yer, *mürted* = dinden dönen, *fetvay-i müeyyed* = verilen fetva, *girye* = ağlamak, *matem* = yas, *şenaat* = çirkin, *musab* = uğramak, *devahi* = belâlar, *Adl-i İlâh* = Allahın adaleti.

Bir Ömür Boyunca - IX

REFİK
HALİD
KARAY

Bu hatıralarımın birinci kısmında bir Rıza Nur bahsi geçmişti. Gazete sütunlarında kalıp unutulmasın. Bu zatın yine eski gazetelere geçmiş bir hatalı hareketini -öfkeye kapılmadan, tarafsız olmaya çalışarak- belirtmek zorundayım:

Kendisi ilk Hürriyet ve İtilâfçılardan idi; Arnavutluk ve Halâskârlar ayaklanması hazırlığında rolü olmuştu. Mütarekede Avrupa dönüşü Muhalefet partisinin içyüzünü yazdı. Bunda iyi etti. Bizler Sinop'a yollanırken Cemal Paşa içimizden iki muhalif politikacıyı kayırmış, harice göndermişti, Rıza ile Ali Kemal. Hatta paşanın hatıratında ikisinin de maaş-ı memuriyet dilediklerine -dilendiklerine diyeceğim geliyor- dair el yazılarıyla, yazılmış mektup suretleri vardır; para ve memuriyet de almışlardır.

Olağan işler bunlar...

Derken Anadolu hareketine katıldı, sulh müzakereleri sırası adam kıtlığı yoktu amma murahhaslığı kopardı. Maarif Vekili olmuştu, daha sonra Atatürk'e kafa tuttu. Niçin? Oralarını bilmiyorum. Nihayet afur tafur, Paris'e yerleşti. Hatasını da bu şehirde işlemiştir: Meşhur Larousse müessesesi 20. Asır Ansiklopedisi "Türkiye" faslını hazırlarken o devletin sabık bir maarif vekili Paris'tedir diye haber alıyor ve Türkiye ile alâkalı kısımları ve isimleri ona yazdırtıyor. Bir maarif vekilinden daha salâhiyet sahibi kim bulunabilir ki? Müessese haklı, doğru şeyler yazacağına ve gerçekten dışarı çıkmayacağına inanır.

İşte o maarif vekili de Ansiklopedi'ye Mustafa Kemal için sadece 33 satır yazıyor, kendi ismi olan "Rıza Nur" için 27. Bütün ansiklopedide hiçbir Türk politikacı ve fikir adamı için 27 satırlık bir yer ayrılmamıştı, zira hiçbiri kendi ismi hizasındaki yazıyı kendisi yazmamıştı. Yazsa bile bu derece bencilliğe kapılacak ve fırsattan faydalanma küçüklüğünü gösterecek olanı yoktur.

Peki, eski neslin pek az, yeni nesillerin hemen hiç tanımadığı bu 27 satırlık büyük adam kim imiş, ne imiş, ne yapmış ki koca millî mücadeleyi tasarlayıp başaran, sulh muahedesini yapan, inkılâblar gerçekleştiren, dünya çapında şöhrete erişen bir zattan ancak 6 satır eksik icraatta bulunmuş, eserler meydana getirmiştir? (Hoş, Türk edebiyatı tarihi bahsinde kendisine o altı satırdan fazlasını da eklediği için Atatürk'ü de geçmiştir!)

Hadsiz ve hesapsız!

Önce İstanbul fakültesinde profesör imiş. Değildi;[1] "fen-

[1] Türk Ansiklopedisi'nde "Rıza Nur" maddesini yazan Fethi Tevetoğlu, onun Hürriyet'in İlân'ından önce Cerrahî Profesörü ve Binbaşı olduğunu, daha sonra ise Tıbbiye'den tasfiye edildiğini ve rütbesinin kolağalığına (önyüzbaşılığa) indirildiğini belirtiyor.

Münir [Ertegün] Beyefendi Lozan'daki kıymetli arkadaşlığımıza hâtıra.
23 Temmuz 339 [1923: Barış Antlaşmasının imzalandığı gün!]
Dr. Rıza Nur

BİR ÖMÜR BOYUNCA

n-i hıtan'' yani ''sünnetçilik fenni'' ismiyle bir kitap yazıp başına Abdülhamid'e medhiye koymuş bir doktordu; doktorlukta dikiş tutturamamıştı.

1908 İnkılâbında büyük rol oynamışmış. Oynamamıştı, sadece ilk meclise İttihat ve Terakki mebusu olarak katılmıştı, muhalefete geçmiş, hapse atılmıştı, kurtulmuştu.

Tarihî ve edebî tam 52 eserin muharriri imiş. Biri çıkıp onda birini sayarsa bravo!

Bu eserlerden bir tanesi, ''Türk Tarihi'' tastamam 14 cild imiş. Nerede bulunuyor, okunuyor bu 14 ciltlik tarih?[2]

Yalnız o kadar mı? Şimdi ansiklopedideki ''Türkiye'' kelimesinin ''edebiyat ve sanat'' faslına göz gezdirelim; burada deniliyor ki: ''İlk defa Rıza Nur'dur ki Arabî ve Farisî kelimelerinden temizlenmiş 14 ciltlik Türk Tarihi yazmıştır.'' Dahası var: ''Yine ilk defa hece vezni ile opera yazan ve Fransız operaları tercüme eden de yine yukarıda ismi geçen tarih yazarı Rıza Nur'dur.''

Hangi operalardır bunlar? Kimmiş o ünlü tarih allâmesi?

Edebiyat faslında Rıza Nur'un çeşitli sebeplerle hazzetmediği tanınmış simaların hepsi yok edilmiş: meselâ Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Ömer Seyfeddin, Falih Rıfkı, Fazıl Ahmed vesaire... Tabiatıyla ne mizah, ne hikâye vadisinde ben kayda lâyık görülmemişim; çoktan neşredilmiş, şöhret yapmış ''Kirpinin Dedikleri'' ve ''Memleket Hikâyeleri''me rağmen.

Ancak Larousse sonradan hatasını anlamış, ''Memento Larousse'' Ömer Seyfeddin ile bana kocaman birer sütun ayırmıştı. Bakalım yeni ''Larousse''a da biri burnunu soktu veya sokacak mı? Sanmam, Rıza Nur kadar şahsî kin ve hırsını memleket menfaatine karşı kullanacak ve kendisine verilen vazifeyi kendi şöhretine yersiz ve asılsız olarak destek yapacak adam pek bulunmaz!

Zaten bu satırları esefle yazıyorum; yazmamak da gerçeğe karşı ihanet olurdu. Masal anlatmıyorum, dolayısıyla tarihimizin bazı noktalarını aydınlatıyorum.

İşte size Allâh günahını affetsin -biz edemiyoruz- müteveffa hayatta ve İstanbul'da iken gazetelerde çıkan iki yazı. Yazan ben değilim. Birincisini dostumuz ''Vâ-Nû'' yazmış, 25.1.1941 tarihli ''Akşam''da Larousse ansiklopedisinden bahsediyor, bir yerinde diyor ki:

Başka bir garabet de göstereyim:

Mimar Sinan'dan, Tevfik Fikret'ten, Rıza Tevfik'ten bahseden dört beş satır mukabilinde, Rıza Nur'a dair, 25 satırla (muharriri iyi hesaplamamış, satır adedi 27'dir) şöyle uzun uzadıya malûmat veriyor:

***

Sinop'ta 1879 da doğmuş Türk gazetecisi, tarihçisi ve siyaset adamıdır. Evvelâ İstanbul tıp fakültesinde çocuk cerrahî profesörlüğü yapmıştır ve Türkiye'ye 1908 kanunu esasini bahşeden inkılâp hareketine gayet faal şekilde iştirak etmiştir. Sinop mebusu seçildikten sonra, İttihad ve Terakkiden ayrılmış, Mecliste bir muhalefet fırkası kurmuştur. Muhtelif seferler hapis ve sonra nefyedildi. Faaliyetine Arnavutlukta devam etti. Bu ülkenin padişaha karşı isyanına iştirak eyledi. 1914 -1918 Cihan harbinden sonra Sinop mebusu seçildi ve Ankara Cumhuriyet hükûmetinin teşekkülüne iştirak etti. Maarif Vekilliğinde bulundu. Seri halinde bir çok hars müesseseleri kurdu. Türk dilinin saflaştırılmasına dair emirnameler çıkardı. Zaman zaman Sıhhiye ve İçtimaî Muavenet Vekili ve Hariciye Vekili oldu.

1921 de Moskova'da Türk-Rus muahedesini ve 1922 de Harkofta Türk-Ukrayna muahedesini ve Türk-Polonya muahedesini akdetti.

Türkiye'de kilise (?) ile devlet işlerinin birbirlerinden ayrılmasına girişti. Türkiye'den hükümdarlığın ilgasını temin eden lâyihayı kaleme aldı ki, bu ittifakla kabul edilmiş; 23 Teşrinievvel 1923 inkılâbı meydana gelmiştir. Sonra siyasî hayattan ayrılarak Paris'e çekildi. Tarihle ve edebiyatla uğraştı. Elli iki eserin müellifidir. Bunlardan biri Türk tarihidir ve on dört cildliktir.

***

B. Rıza Nur'a dair pek çok vatandaşlarımız bu satırlardan kendileri için meçhul bir takım malûmat edineceklerdir. Bazıları da, ''acaba inkılâplarımızın yarısını o mu yapmış?'' diye şaşıracaklardır. Ve kimi de tereddüde düşecektir:''Yirminci asır Larousse'unun Türkiye'ye taallûk eden faslını kim meydana getirdi?''

Bu yazıyı ''Tan''da yine dostumuz Naci Sadullah şu satırlarla aydınlatıyor ve tamamlıyor:

''(Vâ-Nû), Fransız ansiklopedisini; hazırlanacak ansiklopediye esas ittihaz etmemizin mahzurlarını sayarken, şayanı dikkat bir noktaya ilişmektedir ki, onun üzerinde durmamak elimden gelmiyor:

Bu nokta, Fransızca yirminci asır Larousse'unun, Doktor Rıza Nur'a müteallik olan kısmıdır. O ansiklopedide Rıza Nur'u anlatan yazıda, şu satırlar da vardır:

''— Türkiye'de, din ve devlet işlerini birbirinden ayıran Rıza Nur'dur. Rıza Nur, Türkiye'de saltanatın ilgasını temin eden lâyihayı kaleme aldı ki, bu, ittifakla kabul edilmiş, ve bu suretle, 29 Teşrinievvel 1923 İnkılâbı meydana gelmiştir!''

(Vâ-Nû) o ansiklopediden bu satırları tercüme ettikten sonra, pek haklı olarak şu cümleleri yazıyor:

---

[2] Bu kitabın ilk 12 cildi, 1924-28 yılları arasında Maarif Vekâleti'nce (eski harflerle) yayımlanmış, yeni basımıysa İstanbul'daki Toker Yayınevince 1970'lerin sonlarından itibaren yapılmıştır.

(IX)

"— Bay Rıza Nur'a dair, pek çok vatandaşlarımız, bu satırlardan kendileri için meçhul bir takım malûmat edineceklerdir. Bazıları da:

"— Acaba inkılâplarımızın yarısını o mu yapmış?,, diye şaşıracaklardır!"

(Vâ-Nû), bu cümlelerine, şu suali de ilâve ediyor:

"— Acaba, yirminci asır Larousse'unun Türkiyeye taallûk eden faslını kim meydana getirdi?"

İşte benim bugün kısaca yapmak istediğim vazife, meslektaşım (Vâ-Nû) yu ve onun ortaya koyduğu sonuncu sualin cevabını isteyecekleri tenvir etmektir.

"Larousse" müessesesinin vaktile kendisine de tevcih edilmiş bulunan bu şayanı dikkat suale verdiği cevap şudur:

"— Eserimizin Türkiye'ye taallûk eden bahisleri, Sayın Bay Rıza Nur tarafından yazılmıştır!"

Bu cevap, o zaman, Rıza Nur'la aramızda bir münakaşaya mevzu teşkil etmişti. Fakat o münakaşanın karşılıklı yazıları fazla rağbet kazanamamış mecmualarda intişar ettiği içindir ki, (Vâ-Nû) ortaya koyduğu ve taze zannettiği suale, çoktan çevap verilmiş bulunduğundan haklı olarak bîhaberdir."

Saka maka epeyce vesika saklamışım meğerse! Görülüyor ki, Millî Mücadeleye katılan İtilâfçılar'dan Rıza Nur'da davaya sonradan ihanet etmiş, dünyaca maruf bir ansiklopediye yalan yanlış, saçmasapan yazılar koydurarak küçüklük göstermiştir. Bununla beraber İttihatçılar kadar ileri gitmemiş, kurtuluş hareketinin önderini ortadan kaldıracak bir suikaste karışmamıştır. Zavallı politikacının gücü ancak büyük adamın ismini bir kitapta küçültmek, kendininkini büyültmek ve sevmediklerini sütunlarından silmek teşebbüsünden ibaret kalmıştır; halbuki yarânının gayretine rağmen küçülen, silinen, unutulmaya yüz tutan kendi ismi olmuştur.

Doktor Rıza Nur'u 1908 yılında Sinop'dan mebus seçilip kısa bir müddet sonra Meclis-te İttihat ve Terakki Fırkası'ndan çekilerek muhalefete geçince tanımıştım; dost olmuştuk. Hatta tevkif edilip nihayet tahliye olunduktan sonra, bu tahliye şerefine Erenköy'deki köşkte bir ziyafet vermiş, muhalefete katılan birkaç mebusla bellibaşlı muhalefet erkânını da çağırmıştım. Yemiş, içmiş, yine şerefine parlak nutuklar söylenmişti.

Vakta ki Sinop'a sürüldüm, oralı eski bir balıkçı olan ak sakallı, kendi halinde ve oğlunun başına gelenlere şaşıp kalmış vaziyette bulunan babası bir mektubunu getirmişti; artık Cemal Paşa'ya sığınmış olan bu ahbabım, "doğup büyüdüğü bir kasabadan benim gibi değerli bir gence menfa vazifesi görmesine karşı pek çok üzüldüğünü" bildirmek nezaketinde bulunuyordu.

Mütarekede de rastlaştıkça ayakta görüşürdük, ama şöyle böyle... Zira o devirde iktidara gelmişlerden iltifat göremediğine, hele "Hürriyet ve İtilâf" Fırkası'nı yeniden kuranlara ve onları destekleyenlere karşı pek kızgındı. Nihayet bu yüzden aramız açıldı, galiba aleyhte yazıştık da...

Anadolu'ya geçti; aradığı yüzü orada buldu, astarını da istedi. Lozan Konferansı'na katıldı, eski arkadaşlarının canlarını yakmak yolunu tutarak 150 kişinin af dışı bırakılması için canla başla çalıştı; affın umumî olması tezini kayıran Venizelos ile çarpıştı bile!

Ben şaşmadım; kızmadım bile diyebilirim. Her memleket tarihinde böyle şahıslar ve hadiseler görülmüştür. Rıza Nur eski arkadaşlarına o kadarcık bir zarar verebildi; ya kendisine ummadığı mevkileri lâyık gören Atatürk'e ve kurulmuş rejime yapmak istedikleri!

Nelerdi bunlar? Onları biraz sonra kendi eliyle yazdığı bir vesikadan öğreneceğiz. Ama vesikadakileri de siyasî bir kanaatmiş! İttihatçı olarak mebus çık; değiş, İtilafçı kesil; ondan da ayrıl, Atatürkçü görün; bunu tep, bambaşka bir işe giriş. Bu az zamanda, ister siyasî, ister ilmî veya ahlâkî olsun bu derece değişme, eskiyi tepme, yeniden dönme ve ayrıldıklarının kanına susama normal bir gelişme değildir. Merhum, çok eski dostum galiba bir hasta imiş. Esasen ötede okuyacağımız vesika ancak bunu meydana koymaya ve bu sebebden müsbet bir iş görmeye yarıyor.

Keşke kendisini hiç tanımasaydım da, hatıratıma şu bahsi katmasaydım. Tanıdıktan sonra katmamak da olamazdı; hele yaptıklarından sonra! Bununla beraber yine de üzülmekteyim.

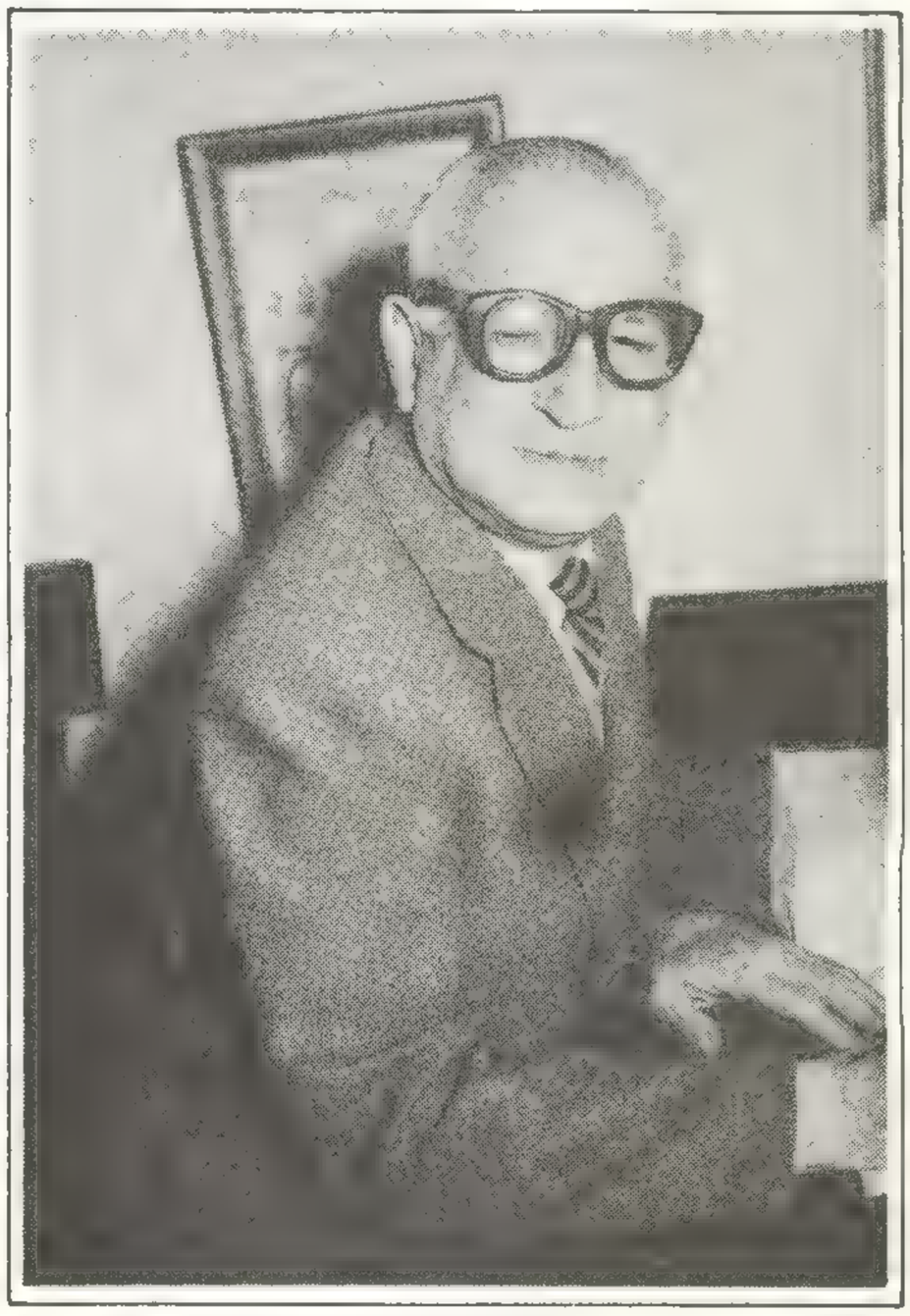

NEDRET BAYRAKTAR
Topkapı Sarayı Müzesi Asistanı

Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülûs Hediyeleri Defteri

Cülûs Padişah'ın tahta çıktığı gündür. Her sene törenlerle kutlanırdı. II. Abdülhamid devrinde bu kutlama günlerinde Yıldız Sarayı'nda bahçeler, binalar fener ve bayraklarla süslenir, kapıların üzerine "Padişahım çok yaşa" yazılı levhalar asılırdı. Sultan erkenden Büyük Mabeyn-i Hümâyûna gider ve akşama kadar Vükelâ ve Vüzeranın, ecnebi sefirlerin tebriklerini kabul ederdi. Akşama doğru Harem'de, Büyük Salon'da ailesiyle toplanırdı. Bu arada şehirde de şenlikler yapılarak, fener alayları düzenlenir, fişekler atılır ve halk da bu törenlere iştirak ederdi. Cülûs şenliklerinin en muhteşemi 1901 tarihindeki 25. Cülûs-i Hümâyûn'dur. Padişah'a yerli ve yabancı temsilciliklerden, yurt dışından bazı imparatorluklardan pek çok hediye gelmiştir. Ayrıca halkın topluca verdiği bir hediyeden de burada bahsedeceğiz.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ne *M.R. 1119* numara ile kayıtlı bir defter mevcuttur.[1] 25x17 cm. ebâdında, kırmızı bez kaplı, on bir yapraklı bu defterde Sultan II. Abdülhamid'e (1876-1909) 25. saltanat yıldönümü dolayısıyla gelen cülûs hediyeleri yazılmıştır.[2] Kaydına göre "Halife-i Hümâyûn'a takdim kılınan eşyaların müfredatı ile esâmîlerini havî" defter, 22 Ağustos 1316 tarihli olup; Osman Nuri ile Hasan Faik adlı mabeyincilerin mührünü taşımaktadır. Defterde sıra numarası verilerek eserin tarifi yapılmış, kimin tarafından hediye edildiği belirtilmiş ve yanına da Yıldız Sarayı'nda nereye konulduğu yazılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun hatıratında[3] bu konuda hayli bilgi vardır. Gelen hediyelerin teşhirinin Sultan'ın Yıldız Sarayı'ndaki dairesiyle Küçük Mabeyn arasındaki Büyük Salon'da yapıldığını böylece öğreniyoruz. Hediyelerin üzerlerine kimin yolladığına dair kartlar yazılmış ve Sultan, ailesine bu hediyeleri göstermiştir. Yine buradan edindiğimiz bilgiye göre Sultan Abdülhamid'in oğlu Ahmed Nuri Efendi, babasına cülûs hediyesi olarak küçük bir çadır büyüklüğünde ve istenilen yere götürülmesi mümkün olan bir hamam maketi sunmuştur. Günlerle uğraşarak yaptığı bu maketin Saray'da olduğu belirtilmektedir.[4] Aşağıdaki listede görüleceği üzere bu defterde böyle bir kayda raslanılmamaktadır. Ayrıca bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde mevcut ve cülûs hediyesi olarak bilinen bazı eserler de bu listede yoktur. Bizim tahminimize göre bu defter eksiktir. Defter aslında onuncu sahifede, 137 sıra numarası ile kapatıldıktan sonra son sahife yani on birinci ilâve edilmiş ve 157 numaraya kadar devam edilmiştir. Belki de devamı ikinci bir defterdedir. Ancak kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Başka bir defter ise henüz tespit edemedik.

Ayşe Osmanoğlu hatıratında eserlerden bazılarını müzede gördüğünden, ancak bunların azlığından bahsetmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bunların hepsi teşhirde değildir. Bir kısmı depolardadır ve zaman zaman teşhire çıkarılmaktadır. Meselâ 1933'lerdeki Hazine teşhirinden bahsedilirken,[5] ikinci salonda bir dolapta Sultan II. Abdülhamid'e 25. sene-i devriyesinde Hindistan'dan gelen hediyeler arasında gümüş mahfazalı tebriknameler ile aynı yerde yine Hin-

Padişah portreli fincanlar ve tabaklar (Fotoğraf: Turhan Bilgili)

distan'dan hediye gelmiş pırlantalı bir baston olduğu belirtilmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda tebriknameler teşhirden kaldırılmış, 1984 yılında Saray'da yeniden açılan gümüş seksiyonunda tekrar sergilenmiştir. Baston ise bugün Hazine'de görülebilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu eserler de M.R. 1119 numaralı defterde yazılı değildir.

Biz burada tam çevirisini verdiğimiz defterdeki eserlerin tespitine de çalıştık ve bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan bir kısım cülûs hediyelerini görebildik. Ancak bunlar ayrı bir inceleme konusu olduğundan burada ele alınmayacaktır. Zaten birçoğu bilinmektedir. Burada sadece daha önce bilmediğimiz, envanter kayıtlarında bu hususta bir bahis olmayan ve bu defter sayesinde mahiyeti anlaşılan bir grup eserin fotoğrafını vereceğiz. Bunlar halen Topkapı Sarayı Müzesi'nde sorumlusu bulunduğum Yıldız Porselenleri koleksiyonu arasındadır. Defterde 64 sıra numarası ile Çini Fabrika-i Hümâyûnları (Yıldız Porselen Fabrikası) tarafından cülûsda takdim edildiği belirtilen bu eserler Sultan Osman'dan itibaren 32. Padişah Sultan Abdülaziz dahil otuz iki adet padişah portreli çay fincanlarıdır. Bu takım bugün tamam olarak mevcuttur. Ancak bunların tarihleri 1318 ile 1319 H. yılları arasında değişmektedir. Belki bir kısmı yeniden yapıldı, kesin bir şey söylemek zordur (resim 1-2). Yine bu numarada belirtilen diğer eserlerin nerede olduğunu bilmiyoruz. Üzerlerinde Sultan Abdülhamid'in oğulları Burhaneddin ve Abdürrahim efendilerin resimleri yapılmış iki vazo vardır. Ayrıca vazo fotoğrafları bulunan albümden bahsedilmektedir ki bilindiği gibi bu albümler İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndedir. Biz bunları orada görebildik. Bu numarada yazılı iki kapaklı vazo, on adet kapaklı tabaklı çay takımı ile üç küçük sürahi hakkında da bir şey söyleyemiyoruz. Çünkü hiçbir özelliği belirtilmemiş ve ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Yıldız Porselen Fabrikası tarafından yapılıp hediye edilen bu eserler belki başka bir koleksiyondadır.

Yine defterde olmayan bir hediye de; Büyükçekmece'de, Havuzbaşı denilen meydanda 1318 H. tarihli kitabesine göre ora halkı tarafından 25. cülûs hediyesi olarak II. Abdülhamid'e yaptırılan çeşme ve havuzudur.[6] Bu örnekten de hediyelerin sadece taşınır mahiyette olmadığı anlaşılıyor.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde mevcut olup, defterde yazılı olmayan, tespit edebildiğimiz cülûs hediyelerinin listesi aşağıdadır:

- Elmas süslemeli abanoz baston (Hint Müslümanlarından),
- Altın leğen-ibrik ve sehpası (Fransa'dan),
- Murassa kılıç (İran Şahı Mu-

---

[1] Defteri neşretmemize müsaade eden Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphane Şefi Dr. Filiz Çağman'a ve yardımlarını esirgemeyen Sn. Zarif Orgun'a teşekkür ederim.

[2] F.E.Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* I. İstanbul, 1961, s.618.

[3] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid,* İstanbul, 1960, s.74-77.

[4] Ayşe Osmanoğlu, *aynı eser,* s.237-238.

[5] Anonim, *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi,* İstanbul, 1933, s.98-99.

[6] R.E.Koçu, *Büyükçekmece II. Abdülhamid çeşmesi ve havuzu mad.,* (İstanbul Ansiklopedisi) 6, İstanbul, 1963, s.3228. Ayrıca E.Yücel, *Büyükçekmece'de Türk Eserleri,* (Vakıflar Dergisi) 9, Ankara, 1971, s.106-107, res.19.

zafferüddin'den),

- Faberge imzalı murassa, armalı yeşim kab (Rus Çarı II. Nikola'dan),

- Yaldızlı gümüş mahfaza içinde İbranice yazılı tomar şeklinde tebrikname. Ayrıca kırmızı kutu içindedir (Musevi tebaasından),

- Çin Sarayı maketi (Çin'den),

- İzmir saat kulesinin gümüş maketi (İzmir Belediyesi'nden),

- Gümüş levha ve kalem (II. Abdülhamid'in kâtibinden),

- İşlemeli ağaç çekmece içinde, gümüş kubur derûnunda tebrikname (Hindistan'dan),

- Gümüş vazo (Rus elçisi İgnatiev'den),

- Yıldız Camii maketi (?),

- Altın işlemeli eğer (Trablusgarblılardan),

- Kubbetü's Sahra'nın sedef maketi (Kudüs patriğinden).

Numara

1- Mahfaza derûnunda mor zemin üzerine yaldızlı ay ve yıldız ile müzeyyen âyet-i kerîme ile muvaşşah kebir tabaklı ve kapaklı kâse.
Maârif Nâzırı Paşa kullarından. Kütüphâneye gönderilmişdir.

2- Kebîr mahfaza derûnunda sarı telâtin üzerine bir köşesinde murassa nam-ı nami-i Hazret-i Hilafetpenahiyi müşir marka ile bir aded kâğıt cüzdanı ve vasf-ı mezkûrda ceb cüzdanı.
Rüsûmat Müsteşarı Mehmed Ali Bey kullarından. Yeni Daire'de.

3- Yaprak üzerine tuğra ve armayı Hümâyûn'u hâvî levha (1) ile kaba kâğıt üzerine çakı ile kabartılmış evsaf-ı Padişahı mutazammın sagîr levha (1).
Maâdin Heyeti Fenniyesi ketebesinden Rıza Efendi kullarından Silâh-hâneye gönderilmişdir.

4- Bir aded arma-yı Hümâyûn mâi atlas üzerine sırma işlemeli.
Ermeni Katolik cemâati tarafından takdim. Silâh-hâneye gönderilmiştir.

5- Gümüşden arma-yı Hümâyûn'u hâvî alt ve üst tarafları gümüş çemberli kebîr bir çift vazo ve üzeri kuşlu orta kâsesi.
Maliye Nâzırı kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

6- İpekden mamûl çiçekli vasat derece iki adet seccâde. Yünden mamûl salona mahsus halı Akif Bey tarafından mefrûşâta iade edilmişdir.
Hereke Fabrika-i Hümâyûn'u tarafından takdim.

7- İngiliz ve Transval muharebelerini hâvî albüm ve zergerdandan mamûl başı altın balgamî renkte ve mahfaza derûnunda mevzû baston.
Ataşemiliter Binbaşı Aziz Bey kullarından takdim. Yalnız baston Kütüphâneye gönderilmişdir. Albüm Yeni Daire'de.

8- Beyaz zemin üzerine çiçek ve kuş resimleri işlenmiş Lui Kens usulünde kalîçe.
Fransa Hükûmeti tarafından takdim. Yeni Daire-i Hümâyûn'da üst katında yazı odasına muttasıl odada duvara ta'lik edilmişdir.

9- Mâî zemin üzerine gümüş tel işlenmiş resimli ve etrafı elmasla müzeyyen dört direkli kubbeli saat ve iki aded sagîr elmassız gümüş işleme ve resimli kartvizitlik.
Mecid Efendi kullarından takdim. Yeni Daire'de üst katta. Mahfazası Kütüphânededir.

10- Gümüşden mamûl ve yaldızlı ve murassa tuğrâ-yi Hümâyûn'u hâvî masa üzerine vaz'olunacak levha.
Damad Kemaleddin Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

11- Mor zemin üzerine resimli ve yaldızlı Saksonkâri bir çift çay fincanı ve bir çaydan ve bir şekerdan ve bir sütdan ve bir tepsi ve bir aded çiçekli ve kapaklı Avrupakâri vazo.
Dahiliye Müsteşarı Ahmed Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

12- Ağaç üzerine Buharakâri gümüş ile arma-yı Hümâyûn işlenmiş yazı takımı.
Yıldız Saray-ı Hümâyûn'u tamirhanesinde Yüzbaşı Abdullah Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmisdir.

13- Alçıdan mamûl yaldızlı ve kubbeli ve dört direkli levha.
İkinci Ordû-yi Hümayun'larında Binbaşı Hafız İbrahim Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye.

14- Mahfaza derûnunda mor zemin üzerine yaldızlı ve resimli çay takımı, fincan maa tabak (12), çaydanlık (1), sütlük (1), şekerlik (1), sagîr tabak (6), kebîr tabak (1).
Sadr-ı Âzam Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

15- Pirinç üzerine yaldızlı ve iki kadın resmiyle musavver ve bâlâsında bir çiçekliği hâvî saat ile iki aded vazo ve mahfaza derûnunda yaldızlı sekiz fincan maa zarf ve gümüşden çiçekli kahve ibriği maa sagîr tepsi sehbası ve tepsi.
Ahmed bin İyad kullarından takdim. Şale'ye iki aded vazo. Kahve takımı Kütüphâneye.

16- Mor canfes üzerine sarı kakmalı pamuklu ve saçaklı ayak halısı.
Doktor Molik kullarından takdim. Yeni Daire'de yatak odasında.

17- Sagîr iki sandık derûnunda Halep kumaşları. Teneke sandıkların lehimli olduğu.
Halep Meclis-i idaresi tarafından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

18- Dört ayaklı Çinkâri ve yedi mumlu bir çift vazo.
Şûrâ-yi Devlet Mülkiye -i dairesi azasından Haşim Bey kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir. Mahfazası Silâh-hânededir.

19- Yeşil kadife kabı üzerine murassa ve 1318 tarihi yazılmış Sahihü'l Buharî.
Rüsûmat Emini Nazif Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de.

20- Kelâm-i Kadim.
Muhacirin Komisyonu birinci azasından Rıza Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de.

21- Mahfaza derûnunda bağadan mamûl dört aded kaşık ve kürdan 3 mahfaza derûnunda bağadan mamûl dört kaşık ve üç kürdan ve saplarında duayı hâvî ve mahfaza derûnunda altı kaşık beş kürdan mahfaza derûnunda bağadan beş fildişinden iki tarak ile iki kürdan.
Doktor İbrahim Bey pederinden takdim. Kütüphâneye.

22- Altından mamul ve mücevherli armayı Osmanî'yi hâvî kutu.
İzzet Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de.

23- Altından mamûl tablalı sagîr ağaç.
İkinci Kurena Nuri Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

24- Yaldızla çerçeveli kebîr levha âyet-i kerîmeyi hâvîdir.
Şeyh-ül İslâm Efendi kullarından takdim. Yeni Daire'de.

25- Yazma vasat kıt'ada Kelâm-ı Kadim.
Filibeli Halil Efendizâde Defter-i Hâkani Umur-u Şeriyyesi memuru Hayreddin Efendi daîlerinden. Yeni Daire'de.

II. Abdülhamid'in 1876'da Cülûsunu takiben, Eyüp Camii'nde "Kılıç Kuşanma"sı töreni

26- Mor zemin üzerine yaldızlı ve resimli çay takımı, fincan maa tabak (12), çay ibriği (1), sütlük (1), şekerlik (1), vasat tabak (6), kebîr tabak (1) ve mahfaza derûnunda pirinç çemberli yaldızlı ve kapaklı vazo (2).
Ticaret ve Nafıa Nâzırı kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmiştir.

27- Gümüşden mamûl ortası arma-yı Hümâyûn ile müzeyyen buğday başaklı kebîr vazo.
Tüccardan Uncuyan Apik Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

28- Dolab derûnunda Saksonkâri yirmi yedi parçayı hâvî kapaklı kâse ve kapaklı sahan vesaire ve iki bohça derûnunda yastık aded 2.
Orman ve Maâdin Nâzırı Paşa kullarından takdim. Dolab Yeni Daire'dedir. iki aded yastık Kütüphâneye gönderilmişdir.

29- Fotoğraf ile alınmış âyet-i kerîmeyi hâvî albüm.
Yaverandan Miralay ressam Zekâi Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de.

30- Mahfaza derûnunda altı yazı hokkası, bir makta ve bir makras, bir kalemtıraş, bir kâğıt bıçağı ve altın tepsiyi hâvî yazı takımı.
Ser-Esvabî İsmet Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

31- Üç aded kitap.
Yunus Vehbi Efendi tarafından takdim. Yeni Daire'de.

32- Mahfaza derûnunda gümüş kılıflı kınlı miğfer kılınç.
Der-Saâdet Dahiliye Gümrüğü Nâzırı Arif Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

33- Mahfaza derûnunda bağadan mamûl murassa tesbih.
Kurena Faik Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de.

34- Mahfaza derûnunda bağadan mamûl baston.
Ser-Duhanî Ali Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

35- Gümüşden mamûl kubbeli ve dört köşeli bina resmi.
Bulgaristan Heyet-i Murahhasası kullarından takdim. Kütüphâneye *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

36- Mahfaza derûnunda altından mamûl murassa sigara kutusu ve kibritlik ve kehribar murassa sigaralık ağızlığı.
İkinci Fırka-i Hümâyun'u Feriki Ahmed Şükrü Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de.

37- Mahfaza derûnunda altın tepsi ve vasatında tebriki hâvî yazı ve kadife kaplı duayı hâvî kitab.
Bulgar Eksarhı kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmiştir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

38- Orta masası ve üzerinde üç çay bardağı maa tabak çay ve şekerdanlık ve sütlük.
Mağaza-i Pikmaliyon kullarından takdim. Yeni Daire'de yemek salonunda.

39- Tuğrâ-yi Hümâyûn levha çerçeveli.
Ser-Kitâbî kullarından takdim. Silâhhâneye gönderilmişdir.

40- Feth-i Konstantiniyye hakkındaki hadis-i şerifi hâvî kebir çerçeveli levha ile sagîr ve üzeri armalı levha.
Yaver Yusuf Paşa kullarından takdim. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

41- İki direkli ve mineli ve kubbeli namı nami-i Hümâyûn'u murassa ile yazılmış mahfaza derûnunda sagîr saat ve bir aded seccâde.
Dâr-üs Saâde ağası kullarından takdim.

25. CÜLÛS HEDİYELERİ DEFTERİ

Yeni Daire'de üst katda küçük odada. Mahfazası Kütüphânede.

42- Arma-yı Osmanî'yi hâvî sırma işlemeli yastık.
Mûdestere (=terzi) Eleni Sarıca tarafından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

43- Seccâde.
Baş Musahib kullarından takdim. Yeni Daire'de.

44- Dua-yı Padişahi'yi mutazammın levha.
Nesibe cariyelerinin kerimeleri tarafından takdim. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

45- Saksonkâri kulplu ve kapaklı, üzerinde mücessem kız resmini hâvî kebir bir çift vazo.
Serkuyumcu kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

46- Murassa mahfazalı sedef derûnunda bir aded kebîr inci.
Dailiye Nâzırı kullarından takdim. Yeni Daire'de *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

47- Bir aded çerçeveli yazı.
Erkân-ı Harbiye Dairesi mümeyyizlerinden Naci Efendi kullarından takdim. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

48- Ay ve yıldızlı murassa saat.
Artin Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de üst katda. Mahfazası Kütüphânede.

49- Gümüşden mamûl kebîr mangal.
Kurena Ragıb Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

50- Cevizden etrafı yaldızlı iki aded sigara sehpası, bir aded koltuk etrafı işlemeli ve üstü arma-yı Osmanî oymalı kırmızı atlas üzerine sırma işlemeli. Şale'ye gönderilmişdir ve senedi alınmıştır.
Sanayi Mektebi'nden takdim (Şale'dedir).

51- Altı çalgılı ve dört direkli yaldızlı mücessem bülbül hâvî saat ile iki aded vazo.
Selim Efendi hazretleri tarafından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

52- Altın üzerine murassa armalı ortası büyücek taşlı sigara tabakası ve merbût kibritlik.
Nazime Sultan Efendi hazretleri tarafından takdim. Yeni Daire'de.

53- Kelâm-ı Kadim.
Adliyede Halil Neşet Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de.

54- Duayı hâvî levha.
Kitâbî Hayri Bey kullarından takdim. Kitabçıbaşıya.

55- Mahfaza derûnunda direkli murassa ve üzeri kubbeli altın saat.
Hîdiv-i Esbak Damadı Mahmud Sırrı Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de yazı odasında. Mahfazası Kütüphânede.

56- Mahfaza derûnunda Saksonkâri ve içerisi resimli üç aded tabak.
Doktor Maksim Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

57- Mahfaza derûnunda üzeri âyetli altın kırbaçlı tesbih ve sırma işlemeli bir aded seccâde ve şeftali resminden bir aded ak anber.
Ebülhûda Efendi dâilerinden takdim. Yeni Daire'de. Yalnız seccâde Kütüphâneye gönderilmişdir.

58- Balgamî taşından mücevherli yazı takımı ve mineli iki aded hokkası ve kenarları mücevherli bir çift vazo.
Damad Ahmed Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de.

59- Balgamî taşından mamûl iki direkli ve mineli ve saksılı kebîr saat.
Saliha Sultan Efendi hazretlerinden takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

60- Biri âyet-i kerîmeyi hâvî çerçeveli ve diğeri arma-yı Hümâyunu muhtevi sagîr iki levha ve bir aded *kâğıtlık.*
Çini fabrikasında ressam Rıfat Efendi kullarından takdim. Kâğıtlık Yeni Daire'de. Yazı odasına çerçeveler Kitabçıbaşıya.

61- Yetmiş bir aded muhtelifü'l-fünûna dair kitab.
Kitabçı Karabet kullarından takdim. Kütüphaneye.

62- Arma-yı Hümâyûn'u hâvî levha.
Başkâtib Bey kulları tarafından takdim. Kitabçıbaşıya.

63- Büyük kıta Lihye-i Saadet.
Tüccardan Abud Efendi kullarından takdim. Yeni Daire'de.

64- Çini Fabrika-i Hümâyûn mamûlatından iki sütun üzerlerinde Burhaneddin ve Abdürrahim efendiler hazretleri tasvirlerini hâvî iki vazo ve vazo fotoğrafları hâvî albüm ve diğer iki kapaklı vazo mahfaza derûnunda Selâtin-i Âzam hazretinin tasvirlerini hâvî otuz iki aded fincan maa tabak ve on aded kapaklı ve tabaklı çay takımı ve ağızları açık sagîr üç sürahi.
Çini Fabrika-i Hümâyûnları tarafından takdim. Üç sürahiden biri Kütüphâneye, ikisi Yeni Daire'nin üst katında. *(32 fincan Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

65- Mermer taklidi ayaklı ve kenarı resimli beyaz vazo.
İzzet Ağa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

66- Gümüşden mamûl üç ayaklı ve mermer taşlı tuvalet takımıyla aynayı hâvî sehpa.
Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerinden takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir. *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

67- Lacivert sütun üzerinde kenarları sarı kebîr saksı.
Kurena Arif Bey kullarından takdim. Yeni Daire'nin üstüne.

68- Çanta derûnunda tuvalet takımı.
Terzi Botter'den takdim. Yeni Daire'nin yatak odasına.

69- Mineli zarflı bir çift kahve fincanı.
Ser-kahveci kullarından takdim. Yeni Daire'de.

70- Gümüş mahfaza derûnunda imameleri yakut ile müzeyyen mercan tesbih.
Bâb-ı ser-askerî mektubçusu Ahmed Muhtar Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de.

71- İpekli halı.
İbriktarbaşı kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

25. CÜLÛS HEDİYELERİ DEFTERİ

72- Mahfaza derûnunda mâî zemin üzerine gümüş işlemeli çaydanlık (1), şekerdanlık (1), sütdanlık (1), tepsi (1), fincan maa tabak (2).
Mirahûr Faik Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

73- Gümüşden mamûl kapaklı murassa mahfaza derûnunda kapları gümüş murassa işlemeli yazma Delâil-i Şerife.
Tantavizade Halid Efendi kullarından takdim. Yeni Daire'de.

74- Balgamî taşından mamûl resimli murassa saat ve Rusya İmparatoru'nun tasviri mezkûr tasvir Şale Kasr-ı Hümâyûnunda bekçibaşıya teslim ve senedi alınmıştır.
Rusya İmparatoru'ndan. Saat mahfazası Kütüphâneye. Murassa saat Yeni Daire'de üst katda salonda *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

75- Bir kıta albüm Sırbistan kralının ve kraliçenin tasvirleri mezkûr Tasvir Şale Kasr-ı Hümâyûnunda bekçibaşıya teslim ve senedi alınmışdır.
Sırbistan kralı tarafından takdim. Yeni Daire'de. Kral ve kraliçe tasviri şahanedir.

76- Ağzı açık Çinkâri kebîr iki aded vazo.
Tüfengî Hacı Hasan Paşa kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

77- Hamidiye Etfal Hastahanesi'nin resmini hâvî levha.
Doktor İbrahim Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

78- Mahfaza derûnunda aynalı ve çerçeveli, etrafı kuruş ve çeyrek ve Mecidiye ile ve gümüş ile müzeyyen ve ortası ayna üzerine dua-yı Padişahîyi mutazammın levha.
Mabeyn-i Hümâyûn mütercimlerinden Sabuncu Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

79- Mahfaza derûnunda gümüşden mamûl on iki kaşıklı bir tatlılık ve iki kaşıklık.
Hazine-i Hassa-i Şahane Lâhim (=et) müteahhitlerinden. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde).*

80- Billûrdan mamûl çiçekli antika bir aded desti.
Babıâli Evrak Müdürü Rıza Bey kulladan takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

81- Lihye-i Saadet.
Şeyh Zâfir Efendi Daîlerinden. Silâhhâneye gönderilmişdir.

82- Beyaz zemin üzerine yaldızlı ve resimli ve kulplu ve kapaklı ve ayaklı vazo bir çift.
Yaverandan ser-Kurenanın mahdumu Kaymakam Mehmed Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmiştir.

83- Yaldızlı mahfaza derûnunda tebriki mutazammın manzum levha.
Esbak ser-yaver Mehmed Emin kullarından takdim. Yeni Daire'de.

84- Bağadan mamûl imameleri ve kamçısı murassa tesbih.
Ser-Kurena kullarından takdim. Yeni Daire'de.

85- Müseddes el-şekil murassa altın mahfaza derûnunda sagîr kıtada Kelâm-ı Kadim.
Ser-Kurena vasıtasıyla. Yeni Daire'de.

86- İki aded kitab.
Ser-Kurena kulları vasıtasıyla. Yeni Daire'de.

87- Mahfaza derûnunda müteaddid lavanta ve sabunları hâvî ıtrîyat.
Fabrika-i Itrîyat direktörü Arisi kullarından takdim. Yeni Daire'de.

88- Biri kebîr ve diğeri sagîr basma iki aded Kelâm-ı Kadim.
Tercüman gazetesi sahib-i imtiyazı İsmail kullarından. Yeni Daire'de.

89- Barometreli ve termometreli mücessem torpido resimli saat.
Bâbıâli hukuk müşaviri Kapril Efendi

Cülûs hediyelerinin yazılı olduğu defterden 2 sayfa.

kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

90- Kulplu ve sarı yaldızlı bir çift vazo.
Turhan Paşa kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

91- Murassa saplı ve yakutlu zergerdan baston.
Ser-kilârî Osman Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

92- Şirket-i Hayriye'nin mahfaza derûnunda Şükran nam vapurunun mücessem ve murassa resmi.
Şirket-i Hayriye tarafından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

93- Gümüşden mamûl resimli ve çiçekli ve üç tabaklı ve iki aded yemişlik.
Burhaneddin Efendi kullarından. Şale'ye gönderilmişdir.

94- Balgamî taşından mamûl ve bir sütun üzerine mevzû' abajurlu iki aded lamba ve bir orta masası ve iki aded sütun.
İbrahim Tevfik Efendi kullarından. Yeni inşa olunan dairenin üst katında.

95- Yeşim taşından mamûl doksan dokuzlu ve üç aded büyük incili tesbih.
İkinci Fırka Kumandanı Şevket Paşa kullarından. Yeni Daire'de.

96- Murassa gümüş mahfaza derûnunda yazma Kelâm-ı Kadim.
Sadaret Müsteşarı Tevfik Paşa kullarından. Yeni Daire'de.

97- Sedef işlemeli çekmece derûnunda Kelâm-ı Kadim.
Kurena Emin Bey kullarından. Yeni Daire'de.

98- Gümüşden mamûl büyük kıtada ağaç üzerine mevzû' resimli ve iki taraflı saat üzeri çiçeklik ve çiçekleri mevcuddur.
Naime Sultan Efendi'den. Şale'ye gönderilmişdir.

99- Mahfaza derûnunda pembe zemin üzerine sırma işlemeli ve sırma saçaklı seccâde (1).
Musevî Milleti tarafından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

100- İpekli saçaklı seccâde (1).
Keldani Patriki'nden takdim. Yeni Daire'ye.

101- Mahfaza derûnunda arakiye üzerine sırma işlemeli ve sırma saçaklı seccâde (1) ipek işlemeli ipek saçaklı seccâde (1) iki mahfaza derûnunda sırma işlemeli yirmi dört aded abdest havlusu.
Hüdavendigâr Valisi Halil Bey kullarınrından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

102- Mâî zemin üzerine ipekle işlenmiş Hamidiye Etfal Hastahanesi'nin çerçeveli resmi.
Doktor İbrahim Bey kullarının haremi cariyeleri tarafından. Silâh-hâneye gönderilmişdir *(Dolmabahçe Sarayı'nda)*.

103- Gümüş üzerine mine işlemeli maa zarf on kahve fincanı bir kahve ibriği.
Hamidiye Etfal Hastahane etıbba ve memurîn kulları tarafından. Kütüphâneye gönderilmişdir.

104- Gümüşden mamûl dokuz parçadan ibaret çay takımı.
Ceb-i Hümâyûn kâtibi İbrahim Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

105- Yağlıboya resimleri hâvî albüm (1) ve kırmızı kablı kilidli sandık.
Almanya İmparatoru tarafından. Yeni Daire'nin üst katında.

106- Yaldızlı ve kapaklı resimli Saksonkâri sagîr iki aded vazo.
Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

107- Mahfaza derûnunda fünûn-u muhtelifeye dair kitab, 20 aded.
Mahmud Esad Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye.

108- Altın kamçılı bağa tesbih.
Beşiktaş muhafızı Hasan Paşazade Yaverandan Miralay Emin Bey kullarından takdim. Yeni Daire-i Hümâyûn'a.

109- Resimli Kamûs-i Fransavî kitabı.
Ser-seccâdeci vasıtasıyla takdim. Yeni Daire'ye.

110- Kebir ve yaldızlı Çinkâri bir çift vazo.
Merkez Kumandanı Paşa kullarından takdim. Şale'ye gönderilmişdir.

111- Sultan Ahmed Han-ı sâlis hazretlerinin tasvir-i Hümâyûn'ları.
Levazımda Miralay Nuri Bey kullarından takdim. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

112- Gümüşden mamûl Sultanahmet meydanındaki dikili taşın resm-i mücessemi.
Ermeni Patriki kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

113- Yaldızlı meşin kab derûnunda ariza-i tebrikiyeyi hâvî albüm.
Umum Dava Vekilleri kullarından takdim. Kütüphâneye.

114- Beyaz zemin üzerine yaldızlı kabartma çiçekli ve kulplu, ortaları resimli ayaklı kebîr vazo.
Hîdiv-i Mısır Paşa kullarının valdesi cariyeleri tarafından. Kütüphâneye gönderilmişdir.

115- Kadife bir aded ufak sandık derûnunda mâî zemin üzerine gümüş işlenmiş cami resmini hâvî kulplu bir çift vazo ve bir kâse.
Başkâtip vasıtasıyla takdim. Yeni Daire'nin üst katına.

116- Gümüşden mamûl Sultan Ahmedi sâlisin Ayasofya'da kâin çeşmesinin mücessem resmi.
Zekiye Sultan Efendi hazretleri tarafından takdim. Kütüphâneye mahfazası kütüphâneye. *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

117- Gümüşden mamûl ve murassa armayı Hümâyûn'u hâvî ayaklı kulplu kebir bir çift vazo.
Şehremini Rıdvan Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir. *(Topkapı Sarayı Müzesi'nde)*.

118- Murassa yelkovanlı bağadan mamûl sarı yaldızlı kubbeli antika bir çift saat.
Serasker Paşa kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

119- Mahfaza derûnunda murassa saplı ve altın üzerine murassa tabaklı bir çift kahve fincanı ve bağadan mamûl imameleri mücevherli ve kamçısı incili tesbih.
Başkâtip Bey kullarından takdim. Yeni Daire'ye.

120- Balgamî taş üzerine mevzû' termometreli barometreli üç taraflı ve fildişi baston.
Hazine-i Hassa Şahaneleri Nâzırı kullarından takdim. Yalnız saat Şale'ye baston kütüphâneye gönderilmişdir.

121- Gümüşden hurma ağacı üzerine mevzû' yemişlik.
Amedî Hulefâsından Hakkı Bey kullarından takdim. Yeni Daire'de yemek odasında.

122- Çerçevesi kadifeli ve yaldızlı tahta üzerine yapılmış yağlıboyalı resim.
Bülend Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de.

123- Gümüşden mamûl yaldızlı müdeverül- şekil kablı ve içerisi duayı Padişahi'yi hâvî.
Donanma-yı Hümâyûn Sıhhiye müfettişi Mirliva İshak Paşa kullarıyla Hahambaşı kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

124- Havai mâî atlas üzerine ipek işlemeli seccâde.
Başkâtip Bey kulları vasıtasıyla. Kütüphâneye gönderilmişdir.

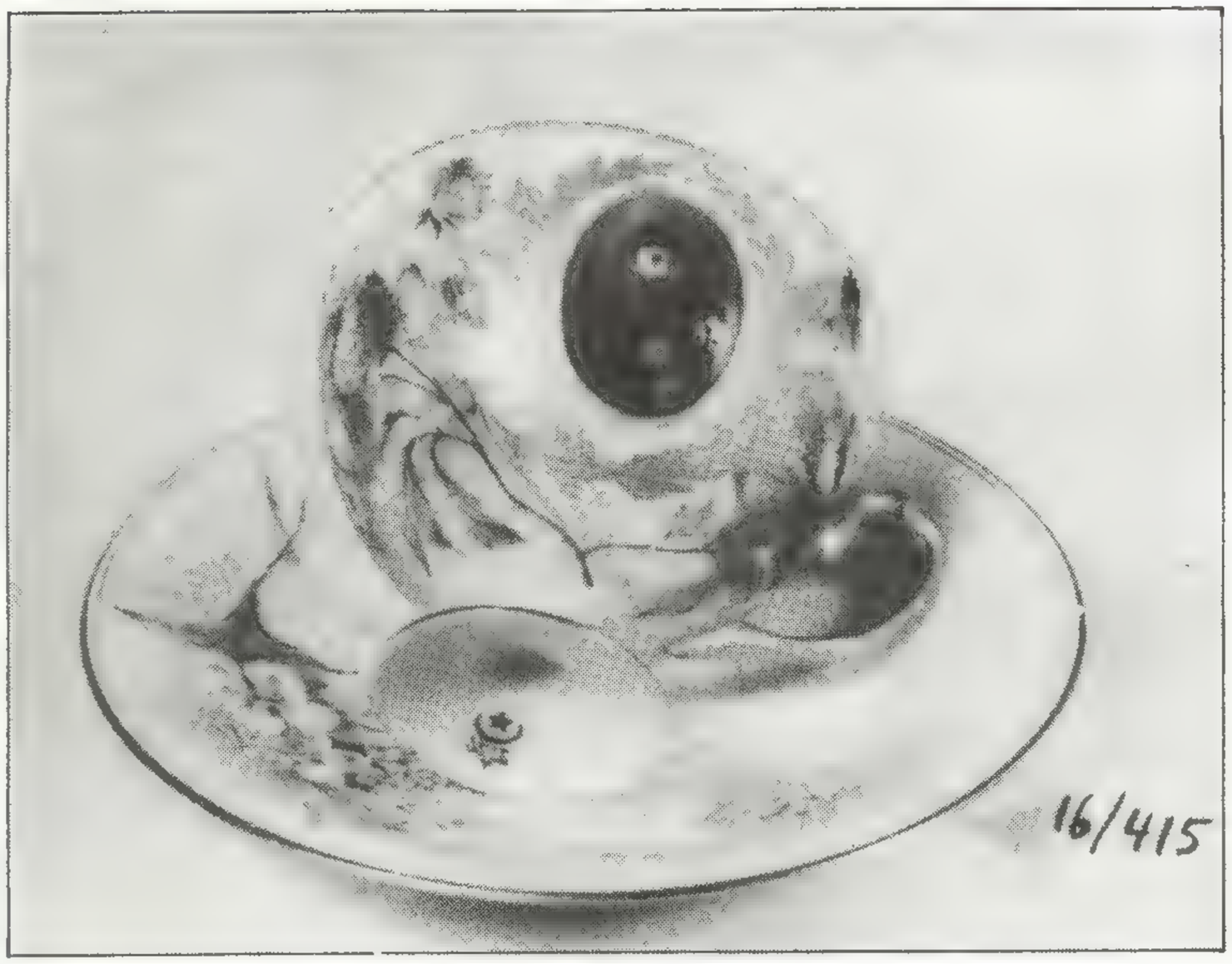

125- Yeşil canfes torba derûnunda ariza-i tebrikiye.
Hasköy'de Kızlar yetimhanesi müdiresi rahibe Biranohi cariyelerinden takdim. Kütüphâneye.

126- Sapı murassa ay yıldızı hâvî siyah baston.
Tahrîrât-ı Hariciye kâtibi Nuri Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

127- Yeşil kadife üzerine gümüş kaplamalı arma-yı Osmani'yi hâvî mahfazalı ariza-i tebrikiye.

Ceb-i Hümâyûn kâtiplerinden takdim. Kütüphâneye.

128- Bir aded albüm.
Necib Melhame Efendi kullarından takdim. Kütüphâneye.

129- Yaldızlı üç ayaklı Saksonkâri çiçeklik.
Damad Nureddin Paşa kullarından takdim. Yeni Daire'de yazı odasında.

130- Mahfaza derûnunda gümüşden kırbaç ve bir aded gümüş baston.
Bozgaz mutasarrıfı Mustafa Bey kullarından takdim. Kütüphâneye gönderilmişdir.

131- Bir sandık derûnunda kumaş.
Karamürsel fabrikası tarafından takdim. Yeni Daire'de.

132- Saksonkâri ayaklı ve kulplu kebîr bir çift vazo ve bir çift elektrik direği.
Bahriye Nâzırı Paşa kullarından takdim. Yeni inşa olunan dairenin üst katında.

133- Kebîr piyano lâk'lı.
Bank-ı Osmanî tarafından takdim. Yeni Daire'de kalmışdır.

134- Üç aded kehribar düz ağızlık ve bir aded pipo şeklinde kehribar ağızlık bir aded kehribar tesbih bir kadife mahfaza derûnunda.
Ser-Dûhani Âli Efendi kulları vasıtasıyla ağızlıkçıbaşı kullarından takdim.

135- Gümüşden mamûl tatlılık.
İngiliz amiralinden. Yeni Daire'de.

136- Üç sandık derûnunda kumaş.
Feshâne-i Âmire tarafından. Yeni Daire'de.

137- Cennetmekân Sultan Mecid Han hazretlerinin hatt-ı destiyle yazılmış levha.
Asım Bey kullarından takdim edilmişdir. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

Bâlâda zikr olunan eşyaların mevcûd bulunduğu ... ferman

316
Ağustos
22

Mühür Mühür

138- Gergerdan kabzalı ve kılınç kınının kısm-ı ulyası altın ile işlenmiş mukasar kılınç.
Vahdeddin Efendi tarafından takdim edilmişdir. Kütüphâneye.

139- Lihye-i Saadet.
Enderun-u Hümâyûn mektebi muallimlerinden Rakım Efendi kullarından. Yeni Daire'de.

140- Cami resimli ipekle işlenmiş çerçeve levha.
Nahide cariyelerinden. Silâh-hâneye.

141- Beyoğlu'nda Haleb handa bir numarada Fransalı madam Farrara tarafından elbise.
Madam Farrara tarafından. Yeni Daire'de.

142- Kumkapı'da inşa edilen saat kulesinin resmi levha.
Zabtiye Nâzırı kullarından. Silâhhâneye.

143- Sırma işlemeli iki aded yastık.
İkinci Ordu-yı Hümâyûnu operatörü Artin Efendi kerimesi Zabil cariyelerinden. Yeni Daire'de.

144- Terfiyen askeriyyeyi irae eder levha.
Fotoğraf ... oğulları tarafından Kütüphâneye.

145- Nota.
Mekteb-i Nefise Müdürü ..... Bey kullarından. Kütüphâneye.

146- Şerife-i tebrikiye ve bir kitab.
Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tarafından. Kütüphâneye.

147- Bir aded salnâme ile bir aded istatistik kitabı.
Maarif Nezareti'nden. Kütüphâneye muahharen gönderilmişdir.

148- Harita ve albüm.
Kaptan Norman tarafından. Muahharen kütüphâneye gönderilmişdir.

149- Askerî marş notası.
Jorj Nikola ..... . Muahharen kütüphâneye gönderilmişdir.

150. Nota.
Musiki-yi Hümâyûn mülazımlarından Tevfik Efendi. Muahharen kütüphâneye.

151- Methiye-yi seniye levha.
Mütekaidînden Hasan Tahsin Efendi. Silâh-hâneye.

152- Kadifeden çerçeveli kebîr alçıdan adam resimlerini hâvî levha.
Esbak ferik-i sani Hüseyin Bey ve mahdumlarından. Silâh-hâneye gönderilmişdir.

153- Atlas üzerine ipek işlemeli duvar asma kâğıd çantası.
Logofet Bey'in ailesi tarafından. Kütüphâneye.

154- Sagîr Levha.
Dairetü'l kitâbîyatdan. Yeni Daire'de.

155- Methiye-yi seniyyeyi *hâvî sagîr* levha.
Dairetü'l kitâbîyatdan. Silâh-hâneye.

156- Ariza-i tebrikiyye.
Dairetü'l kitâbîyatdan. Yeni Daire'de.

157- Muhtelif lisan üzerine yazılmış ariza-i tebrikiyye.
Dairetü'l kitâbîyatdan. Yorgi Niyanka. Kütüphâneye.

Korkunç Koleksiyoncu

ENİS BATUR

Moğollar 1208'de Bağdat'a girdiklerinde yaptıkları talan öylesine akılalmaz boyutlara ulaşmıştı ki, devrin tarihçileri Dicle'nin yüzünün kitap ciltlerinden, kopup parçalanmış varaklardan gözükmediğini yazarken herhalde abartıda bulunmuyorlardı. Yüzyılların ürünü bu seçkin kitaplık bir günde eriyip gitmiş, bir başka kopyası bulunmayan pek çok yapıt hiçlik yakasına doğru geridönüşsüz bir yolculuğa çıkmıştı.

Yalnız Bağdat kitaplığı mı, tarih boyunca talanlar ve yangınlar başta görkemi sıfatlarla tanımlanamayan Herculaneum ve Bergama kitaplığı olmak üzere pek çok kitap yuvasını yok etmiştir. Son yılların en ilginç, başarılı romanlarından biri sayılan "Il Nome della Rosa", Ortaçağın önemli manastır-kitaplıklarından birinde geçer: Romandaki kurmaca payı bir yana, küçümsenemeyecek bilimsel donanımıyla Umberto Eco yazmaların nasıl bulunduğunu, çoğaltıldığını, gizlendiğini besbelli ki tarihsel verilerden yararlanarak ortaya koyar. "Il Nome della Rosa'nın sonunda bu hazinenin bir çırpıda yanıp kül oluşunu romancının seçtiği allegorik bir final saymamız bir şey değiştirmez: Ortaçağ öncesinde ve sonrasında pek çok önemli kitap merkezi, içindeki yazmalarla birlikte ateş tanrısına teslim olmuştur.

Carl Sagan, ilginç olduğu ölçüde önemli olduğunu da sandığım "Kozmos"ta, İskenderiye Kitaplığına şöyle yaklaşıyor: "Kitaplığın kalbi, kitap koleksiyonuna ayrılan bölümüydü. Koleksiyon uzmanları dünyanın birçok kültür ve diline ait kitapları tararlardı. Yabancı ülkelere adam gönderip kitaplıklardaki kitapları toptan satın alırlardı. İskenderiye'ye demirleyen yabancı gemiler kaçak eşya için değil, acaba kitap mı kaçırıyorlar diye aranıp taranırlardı. Her biri elle yazılmış papirüs tomarı olmak üzere kitaplıkta o zamanlar yarım milyon kitap bulunduğu sanılıyor. Bütün bu kitaplara acaba ne oldu? Bunları yaratan klâsik uygarlık yok oldu ve kitaplık kasten tahrip edildi". Kitabının son bölümünde, Julius Caesar'ın askerî "başarı"sının karşılığında insanoğlunun ödediği bedelin büyüklüğü ile yüzyüze getiriyor bizi Sagan: "Bu olayla tüm uygarlık sanki kendine bir beyin ameliyatını reva görmüş ve bu ameliyat sonucu olarak belleğinin, keşif ve icatlarının, düşünce ve ihtiraslarının büyük bir bölümü silinip gitmişti. Kayıp büyüktü. Hem de hesaplanamayacak ölçüde büyüktü. Yakılıp yıkılan yapıtların bazılarının ancak bölük pörçük başlıklarını biliyoruz bugün. Çoğununsa başlığını bile bilmiyoruz. Yazarının adını da. Sofokles'in Kitaplıktaki 123 yapıtından yalnızca yedisinin geriye kaldığını biliyoruz".

İskenderiye, Roma ya da Bağdat ki-

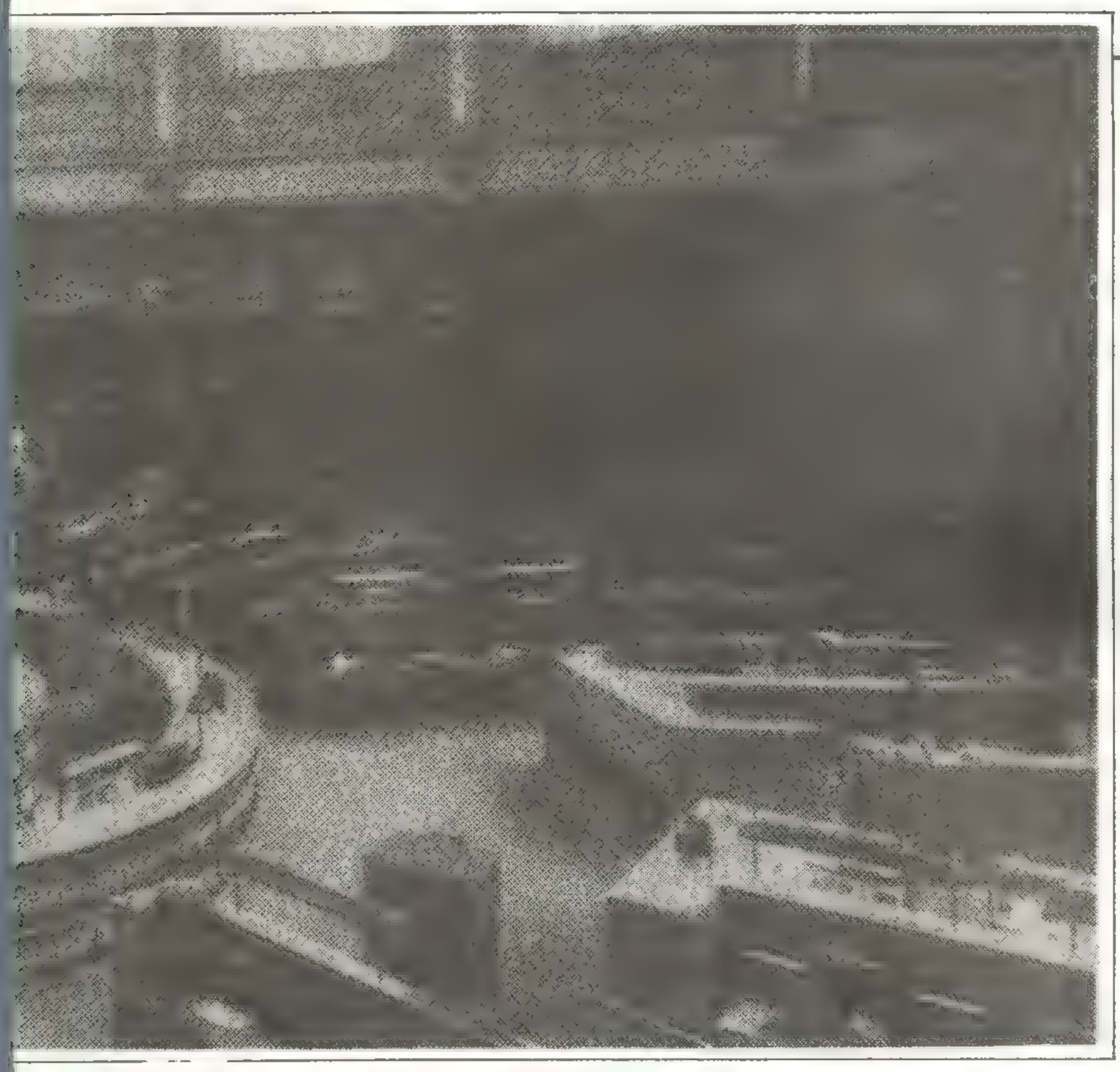

Yanda: British Museum Kütüphanesi'nin Okuma Salonu görünüyor. Müzede yaklaşık 15 milyon cilt bulunmaktadır. Yukarıda: Kütüphanede bulunan kıymetli yazmalardan biri: Avrupa'nın en eski destan metinlerinden Beowulf'un bir yaprağı.

taplıklarıyla ilgili olarak tarihçilerin, kültür tarihçilerinin verdikleri sayısal bilgileri doğru sayacak olursak, onların, barındırdıkları kıymetli elyazması koleksiyonlara karşın, en azından niceliksel açıdan günümüzün dev kitaplıkları yanında "mütevazi depo"lar sayılabileceğini söyleyebiliriz. Avrupa'nın Londra, Vatikan ya da Viyana gibi merkezlerinde; daha çok da ABD, SSCB ve Japonya'daki kurumsal nitelikli kitaplıklarında bugün cismen ya da mikrofilm halinde sayıları milyonları aşan elyazması ve basılı kitapların örnekleri korunmaktadır. Sagan'a bir kez daha başvuracağım burada: "Dünyanın büyük kitaplıklarında milyonlarca cilt kitap bulunur. Bunlar kelime olarak, 10^{14} Bit'lik bilgiye eşittir. Resim olarak da 10^{15} Bit'lik bilgiye. Bu sayı genlerimizdeki bilgiden on bin kez fazladır. Beynimizdeki bilgiden de on kez çok Haftada bir kitap bitirsem, ömrüm boyunca, yalnızca birkaç bin kitap okumuş olurum. Bu da zamanımızın en büyük kitaplıklarındaki kitapların içeriğinin yüzde birinin ancak onda biri demektir".

Çelişki bu ya, teknolojik evrime koşut bir koruma bilgisi geliştiren insanoğlu, her türlü tehlikeye karşın bir savunma hazırlığı ortaya koyarken, oluşturduğu fanusun gücünü ve bu gücün taşıdığı başka bir tehlikeyi gözardı etmiş gibidir: İnsan elinden çıkma ürünleri, kurulagelen dizge insanlara karşı korumakta öylesine ileri gitmiştir ki, artık savunmasız olmadığını bildiğimiz için hakkında büyük bir gönül rahatlığı duyduğumuz nice yapıta ulaşma olanağımızın neredeyse kalmamış olması bu kez bambaşka bir açıdan ürkütücülük taşımaktadır. Korkunç koleksiyoncular çağındayız artık. Sözgelimi İbni Haldun'un bugüne dek çoğaltılmamış bir elyazma risalesinin tek örneği belki Harvard'da; William Blake'in bibliyografyasında "kayıp" olarak anılan "The Book of Moonlight" yazması belki Edinburgh kitaplığının deposunda; Racine'in nerede olduğu bilinmeyen iki oyunu, Marquis de Sade'ın Bastille'deyken ele geçirilip yok edildiği sanılan romanları ya da Saint John Perse'in 1914'de Gestapo tarafından yakıldığı ileri sürülen el yazması şiirleri belki Paris'teki bir kilisenin kitaplığında: Nefî'nin "kayıp" varsayılan Türkçe divanı belki Nuruosmaniye'dedir.

Bütün bunlar varsayım, denilecek. Doğru: Blake'ın ya da Sade'ın, Nefî'nin ya da Emin Bülend'i yitiği gittiği düşünülen ürünleri gerçekten de en korkunç koleksiyoncunun Tarih'in unutuş kuyusu'nun dibindedir şimdi belki de. Oysa varsayım olmayan bir şey var: Oldukları, varoldukları, nerede oldukları bilinen yapıtlardan, ister yazma olsunlar ister eski bir tarihte basılmış, bizi ayıran mesafenin aşılmazlığıdır bu.

Lukacs, bir konuşmasında Moskova'daki Marx-Engels enstitüsünde bulunan, bir zamanlar üzerinde çalıştığı, sonradan araştırmacılardan esirgenmiş elyazmalarını anıyor. Agâh Sırrı Levend'in, Fuat Köprülü ve Orhan Şaik Gökyay'ın araştırmalarından biliyoruz ki Baki ve Fuzulî gibi büyük şairlerin, Matrakçı Nasûh ve Kâtip Çelebi gibi seçkin bilgi adamlarının önemsiz sayılamayacak kimi yapıtları, basılı hale hiç gelemeden, yazıldıkları günden bu yana, yerli ya da yabancı bir kitaplıkta, kilit altında bekleyişlerini sürdürüyorlar. 1922'de basılışından hemen sonra modern edebiyatın önde gelen örnekleri arasında yer tutan "Ulysses"in gerçek hali ortaya ancak 1984'de çıkmadı mı? Musil'in "Niteliksiz Adamı"nın, Husserl'in birden fazla önemli yapıtını gün ışığına çıkması bizi sağken gerçekleşebilecek mi? "Kızıl ve Kara"nın, yazarı tarafından gözden geçirilip yepyeni bir kılığa bürünmüş hali, bu tek nüshayı elde tutan kıskanç koleksiyoncudan alınıp Stendhal okurlarına bir gün sunulabilecek mi?

Not: Carl Sagan'ın "Kozmos"undan yapılan alıntılar Reşit Aşçıoğlu çevirisindendir (Altın Kitaplar, 1982).

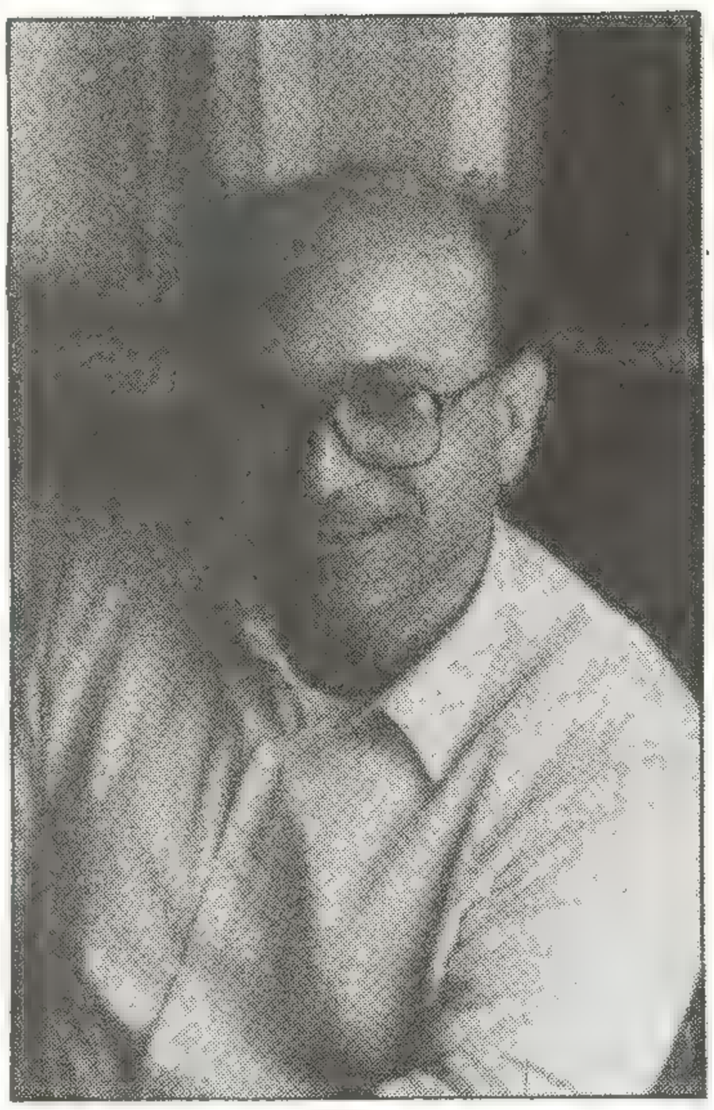

Paul Dumont'la Söyleşi

SERVER TANİLLİ

Hayatınızın kısa hikâyesi?

1945 yılında Beyrut'ta doğdum. Ancak, Lübnan'ı tanımıyorum; çünkü, doğduğumdan kısa bir süre sonra, ailem o sıralarda orada bulunan çoğu Fransızlar gibi, bu ülkeyi terketmişler. Annemle babamın birbirlerinden ayrılışları da o zamana rastlar. Rus kökenli olan annem, Fransa'ya dönecek yerde, üç çocuğu ile beraber Türkiye'ye gelmeye karar verir. Anne ve babasıyla yakınları da Türkiye'de bulunmaktadır; Sovyet devrimi sırasında Türkiye'ye gelmiş ve sıcak karşılanmışlardır. Genç kızlık yılları da orada geçmiştir.

İlk anılarım İstanbul yakınlarındaki Burgaz adasıyla ilgilidir. Annem, oraya yerleşmeyi istemiş ve yerleşmişti. Sait Faik'in yıllarıydı o yıllar. Bugün, ne zaman bu yazardan bir öykü okuyacak olsam, çocukluğumu yaşarım yeniden. Adadaki tek fırıncının çıkardığı ekmeğin lezzetini, sakanın tenekeler içinde taşıdığı suyun sesini, bir bahçıvanın sepetimizi narlarla doldurduğu yemiş bahçesini de unutamam.

Daha sonra Büyükada'ya taşındık. Kışın, odun satıcısının getirdiği odunlar, ormanlara gidip topladığımız çam kozalaklarıyla ısınıyorduk. Evimizin kapısını hiç kilitlemezdik ve adanın bütün sâkinleri, evimize girmek için, ellerini kapının camının arkasına geçirip, kolu çekmenin yettiğini bilirlerdi sanıyorum.

Büyükada'da oturduğumuz sıralardadır ki, okuyup yazmayı öğrendim. Annem beni, bir Türk hocaya, özel küçük bir anaokulunu yöneten Fahamet Hanım'a emanet etmişti. Harflerin nasıl yazıldığını ve nasıl okunduğunu, çok güçlü bir kişiliği olan ve hiçbir zaman unutamayacağım bu hanımdan öğrendim. Doğaldır ki, bütün bu öğretim Türkçe yapılıyordu; okumasını öğrendiğim ilk cümle de şudur: "Baba bana bal al". Bütün yaşıtlarım gibi, "Dağ başını duman almış"ı söylüyordum; ulusal bayramlarda adanın yollarında geçit töreni yaptığımızda al bayrağı taşıyan da bendim.

Birkaç yıl sonra kente taşındık. Bir Fransız okuluna verdiler beni. Oradaki sörlerden pek hoşlanmadığım için, çok geçmedi, annem, Fransız Konsolosluğu okuluna yolladı. Orada bütünüyle Fransızca eğitim gördüm. Ancak, her gün yolumun üzerinde uğradığım ya da kendileriyle futbol oynadığım, yahut evlerine gittiğim arkadaşlarım, daha önceleri de olduğu gibi İstanbul halkının çocuklarıydılar; aralarında Türkler vardı, Yahudiler varkaynadığı o yıllarda, bir Rum kızından bir Yahudi kızına uçardım; araya Fransız konsolosunun ile aynı sokakta oturduğumuz bir Türk dostun kızı da girmişti.

15 yaşıma geldiğimde, annem ısrarıma dayanamadı ve Anadolu'da yalnız başıma bir büyük seyahat yapmama razı oldu. 1960 askerî müdahalesinden birkaç hafta sonraya rastlamıştı bu. Bir ayı aşacak kadar bir süre boyunca, ülkenin çok yerini gezip gördüm. Türkiye, o dönemde bugünkünden pek farklı bir durumdaydı. Örneğin Marmaris iri bir köyden başka bir şey değildi ve kara yoluyla oraya varmak da çok müşgüldü. Ankara'nın ta göbeğinde dalgalanan kır havasının taze ve serin esintisini bugün de hatırlarım. Böylece, Türkiye'yi derinlemesine keşfettim. Öyle de olsa, seyahatim boyunca gördüğüm bütün güzel şeylere ve ondan sonra yaptığım çeşitli seyahatlere karşın, iç dünyamda *İstanbullu* kaldım. Hiçbir şey beni, İstanbul'a gittiğimde, ayaklarımın altında Galata köprüsünün sallanışını duymaktan daha fazla heyecanlandırmaz.

Yukarda bahsettiğim bu büyük seyahatten sonra, öğrenimimi tamamlamak için, Fransa'ya gittim. Liseyi bitirdikten sonra, edebiyat incelemeleri için Sorbon'a yazıldım; ancak sonunda, tarih derslerine yöneldim. Üniversiteden mezun olduktan sonra doktoramı yaptım. Arkasından, doğal olarak, meslek

yaşamının seline kapıldım. Mesleğime, bir büyük Fransız tarihçisi olan Emmanuel Le Roy Ladurie'nin asistanı olarak başladım. Şimdi, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'nde araştırma görevlisiyim. Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü'nde Osmanlı İmparatorluğu ile modern Türkiye tarihi üstüne dersler de veriyorum. Ayrıca, *Turcica* adlı dergiyle, *Türkiye'de Çalışmalar ve Araştırmalar* adlı yeni bir yıllığın yazı kurulunda görev yapıyorum.

Sizi Türkoloji ile uğraşmaya götüren nedenler neler olmuştur?

"Türkoloji" kelimesini pek sevmiyorum. Bir başka evrene ait acayip, merak uyandıran şeyleri incelemek için, aklın alamayacağı kadar karışık âletler kullanan pek karmaşık bilimleri aklıma üşüştürüyor bu kelime. Ama öyle de olsa, Türkoloji kelimesi varlığını sürdürüyor; iyiden iyiye yerleşmiş ve -ister istemez- kullanmak zorunda kalıyor insan.

Uzun süre Türkiye üstüne araştırmalara beni yönelten şeyin rastlantıdan ileri geldiğini sanmışımdır. Gerçekten, üniversitedeki ilk yıllarımın sonlarına doğru, daha derinlemesine giden incelemeler için izlenecek yol hakkında pek tereddütlü idim. Hocalarım, kuşkusuz büyük deneyim sahibi olan bu insanlar, benim *background*'umun böylesi incelemeler için uygun olduğunu kestirerek, Türkoloji alanında uzmanlaşmaya yönelttiler beni. Georges Dumezil, Emmanuel Le Roy Ladurie ve Claude Cahen gibi üstadlar yaptığım seçimde kesin rolü oynadılar. Daha sonra, Louis Bazin'in, İréne Melikoff'un ve Xavier de Planhol'ün yüreklendirmelerinden ve öğütlerinden yararlandım.

Ancak şimdi, araştırmalarımın akıp gittiği yola bakıyor, bütün bunların eşyanın mantığına uygun olduğu sonucuna varıyorum. Çünkü temelde, bütün incelemelerimin hedefinde, çocukluğumun büyük bir bölümünü içinde yaşadığımın toplumun nasıl nefes alıp verdiğini daha iyi anlamak var. Küçükken tanıdığım bir dünyanın kökenlerini ve yapısını daha iyi kavramak; bu dünyanın -çeşitli etkenlerin baskısı altında- nasıl dönüştüğünü, geliştiğini anlamak, elbette bu gereksinmelerdir ki, -hiç kuşkusuz bilinç altındaki yollarla- Türkiye üstüne araştırmalara götürdü beni.

Fransa'da ve dünyadaki Türkoloji çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Fransa'da, -görece de olsa- araştırmaya uygun bir sistem olduğu için şanslıyız. Üniversite mensupları, örneğin öğretime ayırmaları gereken saatların fazlalığından -haklı olarak- yakınmaktadırlar; ancak, öteki ülkelerdeki meslekdaşları ile kıyaslandıklarında, yine de iyi durumdadırlar. Ayrıca, bütün zamanını araştırmaya ayırmış çeşitli kurumlarımız, özellikle *Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi* ile, sosyal bilimler alanında *İleri İncelemeler Okulu* var. Bunun anlamı şu ki, ülkemizde Türkologların sayısı az da olsa, çok üretmek olanakları var ellerinde. Bunun dışında, Türklerle ilgili incelemeleri yayınlayan, Strasbourg Üniversitesi'nde Profesör Melikoff'un bir on beş yıl kadar önce kurduğu ve bugün uluslararası bir üne erişmiş ciddi bir dergimiz, *Turcica*'mız var. Bunun gibi, çeşitli koleksiyonlarda, monografiler ve senteze varan eserler yayınlamak için, çeşitli kuruluşların destekledikleri, gözardı edemeyeceğimiz araçlara sahibiz. Hasılı, kendini Türkler üstüne incelemelere vermiş araştırıcıların sayısına kıyasla, bana öyle geliyor ki, Fransa'nın bu alandaki üretkenliği, nicel olarak pek önemli sayılabilir. Doğaldır ki, kendi yayınladıklarım olsun, meslekdaşlarımın yaptıkları araştırmalar olsun, bunların niteliği üstüne burada hüküm veremem. Başkası yapsın bunu. Belki, güncel sorunlar üzerine eğilmediğimiz, kimi zaman bir parça akademik sorunların incelenmesiyle kendimizi sınırladığımızdan dolayı kınanabiliriz. Kendi adıma, güncel sorunlar üzerine eğilmekten hiçbir korku taşımıyorum ve olup bitenleri olabildiğince soğukkanlı olarak inceleyip değerlendirebilmek için, dışarıda, hayli iyi durumdayız kanısındayım. Ancak, her şeye karşın, sesini şu ya da bu tartışmanın gürültüsüne ve kızgınlığına karıştırmanın bilim adamının işi olmadığı da düşünülebilir. Tarihçinin ya da bir başka bilim dalındaki temsilcinin toplumda işgal etmesi gereken yerle ilgili görüşe bağlı her şey.

Türklerle ilgili incelemeler bakımından, dünyanın öteki ülkelerine gelince, oralarda da gelişmeler hayli göz doldurucu bana göre. Özellikle Birleşik Amerika'da önemli bir üretkenlik görüyoruz. Orada, genç Amerikalı araştırıcılar, Bernard Lewis gibi, Halil İnalcık, Stanford Shaw, İlhan Başgöz ya da Kemal Karpat gibi büyük üstadların bilgi ve öğütlerinden yararlanmaktadırlar. Doğaldır ki, aklıma gelen birkaç adı zikrettim yalnızca. Bunun gibi, Bulgaristan, Romanya ya da Yugoslavya gibi Doğu Bloku ülkelerinde de, şu son yıllarda gözardı edemeyeceğimiz çalışmalar yapıldı. Doğu bloku ülkelerinde yayınlanmış çalışmalardan kimisi, dogmatizmleri, hazırlop düşüncelerin arkasından gitmiş olmaları nedeniyle bizi irkiltebilir. Ancak Doğu'da olsun Batı'da olsun tüm toplumların kendilerine özgü dogmaları vardır; kimsenin tartışma konusu yapılmasını düşünmediği klişeleri, değerleri vardır. Fransa'da ve başka yerlerde Batı'daki oryantalist edebiyatın taşıyıp yaydığı sayısız hazırlop düşünceler üzerinde, nice yıllar var ki, hayli canlı bir tartışma sürüp gidiyor. Dogmatik formüller kullanışlıdır, herkesin işine gelir: Onları yaratanlar, tıpkı onları alıp kabul edenler gibi, bu formüllere, bir yenilik havası taşıyan bir elbise giydirmekle yetinirler kimi zaman. Bundan kurtulmaya bakmalı.

Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarını nasıl buluyorsunuz? (Eksikler varsa neler yapılmalıdır?)

Türk dünyasının incelenmesine katılan, lengüstik, edebiyat, folklor, antropoloji, tarih, vb. gibi bü-

tün disiplinleri Türkoloji terimi altında yeniden toplamak eğilimi artık gitgide güç kazanıyor. Bu terim, önceleri, sanıyorum daha dar bir anlamda alınıyordu. Kendi açımdan, tarihsel araştırmadır yaptığım ve bu alanda da, yalnızca belli dönemlere ilişkin çalışmalar yapıyorum.

Tarihsel araştırmanın gelişiminde, şu son on yıllarda çeşitli dönemleri birbirinden ayırmak gerektiği düşüncesindeyim. Önce, Cumhuriyetin ilânının ertesinde bir dönem başladı; bu dönemde, öteki *aydınlar* gibi, tarihçiler de, yeni Türk devletinin ideolojik temellerinin hazırlanmasına katkıda bulunmakla görevli gördüler kendilerini. Türk halkının geçmişinde, Kemalist Cumhuriyetin güçlendirilmesine ya-

Başlıca Yayınları

"Littérature et sous-développement: les romans paysans en Turquie", *Annales E.S.C.*, s.745-64.

"La Revue Türk Yurdu et les musulmans de l'Empire russe 1911-1914", *Colloque de la commission internationale des études slaves,* Cracovie, 1973, 21 sayfa. (Bazı eklerle şu dergide yeniden yayımlanmıştır: *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* XV/3-4, 1974, s.315-31.)

"La pacification du sud-est anatolien en 1565", *Turcica,* tome V, 1975, s.108-30. (Türkçesi: "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı, *Tarih Enstitüsü Dergisi,* 1979-1980, cilt 10-11, s.369-94).

"La fascination du bolchévisme: Enver pacha et le parti des soviets populaires", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* Ekim-Aralık 1975.

(G.Haupt ile) *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist hareketler* (İstanbul: Gözlem Yay., 1977).

"A propos de la 'Classe ouvrière' ottomane à la veille de la révolution jeune-turque", *Turcica*, IX/1, 1977, s.229-51. Aynı makale, N.Todorov'un derlediği şu kitapta da yer almıştır: *La révolution industrielle dans le sud-est européen-XIXe siècle,* (Sofia: Institut d'études balkaniques, 1977), s.281-307.

"20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Yayımlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim,* 3, Güz 1977, s.31-50. Bu makalenin Fransızca aslı şurada yayımlanmıştır: "Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire ottoman au début du XX. siècle", *Social and Economic History of Turkey. 1071-1920,* Ankara, 1980, s.383-96. (Ayrıca, eklerle: *Etudes balkaniques* (Sofia), no: 3, 1978, s.16-34.)

"Les origines de la littérature villageoise en Turquie", *Journal Asiatique,* cilt CCLXVI (1-2), 1978, s.67-95.

"L'axe Moscou-Ankara. Les relations turco-soviétiques du 1919 à 1922", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* XVIII (3), Temmuz-Eylül 1977, s.165-93.

"La révolution impossible. Les courants d'opposition en Anatolie. 1920-1921", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* XIX (1-2), Ocak-Haziran 1978, s.143-74.

"Bolchevisme et Orient. Le parti communiste turc de Mustafa Suphi. 1918-1921", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique,* XVIII (4), Ekim-Aralık 1977, s.377-409. Türkçesi: "Bolşevizm ve Doğu", *Birikim,* sayı 61 (Mart 1980), s.38-55.

"L'enseignement villageois en Turquie. 1923-1950", *Communautés, Archives du Sciences Sociales de la Coopération et du Développement*, no: 45, Temmuz-Eylül 1978, s.28-45.

"La condition juive en Turquie à la fin du XIXème siècle", *Les nouveaux cahiers,* no: 57, 1979, s.25-38.

"Une source pour l'étude des communautés juives de Turquie: les Archives de l'Alliance Israélite Universelle", *Journal Asiatique,* cilt CCLXVII, 1979, s.101-135.

"The social structure of the Jewish community of Salonica at the end of the nineteenth century", *Southeastern Europe,* cilt 5, fas.2, 1979, s.33-72. Fransızcası: "La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle", *Revue historique,* CCLXIII/2, 1980, s.351-93.

"Turkey at the beginning of the XXth Century seen through the autochromes and the films of the Albert Kahn Collection", *Turkish Studies Association Bulletin*, cilt 3, no: 2, Eylül 1979.

"Facteurs et agents du changement social dans les campagnes turques de l'entre-deux-guerres", *Turcica*, XI, 1979, s.154-79.

"Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie", *Mémorial Omer Lûtfi Barkan* (Der. Robert Mantran), Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s.75-86.

"Les organisations socialistes et la propagande communiste à Istanbul pendant l'occupation alliée. 1918-1922", *Etudes Balkaniques* (Sofia), no: 4, 1979, s.31-51.

"Le poids de l'Islam en Turquie", (Der. Olivier Carré), *l'Islam et l'Etat dans le monde d'aujourd'hui,* Paris: PUF, 1982, s.89-107.

"Hojas for the Revolution: the Religious Strategy of Mustafa Kemal Atatürk", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization,* I, 3-4, 1981, s.17-32.

"A l'aube du rapprochement franco-turc. Le Colonel Mougin, premier représentant de la France auprès du gouvernement d'Ankara (1922-1925)", *La Turquie et la France á l'époque d'Atatürk,* Ankara-Paris, 1981, s.75-108.

"Jewish Communities in Turkey during the last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", (Der. Benjamin Braude et Bernard Lewis), *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* vol. I, New York: Holmes & Meier Publishers, s.209-42.

"Turkey in the Military Archives of the Château de Vincennes", *International Journal of Turkish Studies,* cilt II, 1, 1981, s.64-88.

"La Turquie dans les Archives du Grand-Orient de France", (Der. J.-L. Bacqué-Grammont ve P.Dumont, *Economie et Sociétés dans l'Empire ottoman* (fin XVIIIe-début du XXe siècle), Paris: CNRS, 1983, s.172-201.

Mustafa Kemal crée la Turquie moderne, Bruxelles: ed.Complexe, 1983. (l'Académie Française, 1983 tarih ödülü.)

Ayrıca, Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf* (1977) ve Yaşar Kemal'in *Filler Padişahı* (1984) romanlarıyla, Bulgar tarihçisi Nikolay Todorov'un "Balkan Şehri", *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique* (1980) kitabını Fransızcaya çevirmiştir.

rayacak her şeyi aramak zorunda kaldılar bunlar. Geçmiş, o anın gereksinmelerinin süzgecinden geçirildi. Birçok sosyal olaylar unutuldu; unutulması da isteniyordu; geçmişin halkın ilerleme yolundaki yürüyüşüne katkıda bulunabileceği sanılan başka görünüşlerine ağırlık verilip, yüceltildi. Bütün bunlar, *Türk Tarih Kurumu*'nun kuruluşuyla, birinci Türk tarih kongresiyle, siyasal yöneticilerin tarihçilere verdikleri emirlerle vb. pek bilinçli bir biçimde yapıldı. Bugün, Cumhuriyetin ilk yılları boyunca yayınlanmış çalışmaları okuduğumuzda, bir ulusal ideoloji nasıl kurulur sorusunu yanıtlamak için -hemen hemen- eşsiz bir belge olduklarını görürüz onların. Ancak, bu tarihsel harekete katılanlar arasında, büyük bir yetenek ve bilim sahibi insanlar da vardı. Onlar, bugün de üstadlarımızdır bizim ve eserleri "klâsik" birer değer taşır. Bunların arasında Enver Ziya Karal, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi, hattâ bu hareketin az buçuk dışında kalmış olan Ömer Lûtfi Barkan gibi bilginler geliyor aklıma.

Arkadan 50'li yıllardan başlayarak diyelim, Türk tarihi ile ilgili ürünler, çok büyük ölçüde artmaya başladı. Ancak, bu ikinci dönemde, Cumhuriyetin ilk on yıllar boyunca yürürlüğe konmuş ideolojik modelleri ciddi olarak tartışma konusu yapılmamıştır. Ayrıca, yeni kuşaklar içinde, daha öncekiler gibi "klâsik" eğitimden geçmiş, giderek *eski yazıyla* yazılmış olan arşivlerde derinliğine araştırmalar yapabilecek insanlar yoktu. Öyle olunca da, Batılı arşivlere dayanan yığınla yayın ortaya çıktı. Doğaldır ki, bu yayınlar, Türk geçmişinin tanınmasında çok şeyler getirir; ancak, Batı arşivlerinden yararlanma, Türk kaynaklarıyla kaşılaştırma yapılmadığı için, tehlikeler de taşır: Çünkü, Batı arşivleri, bir Batılı anlayışı, bakış biçimini taşırlar; öyle olunca da, Türkiye tarihine damgasını vuran siyasal ve sosyal olayların saptırılmış ve bozulmuş bir görünüşünü yansıtırlar.

Ancak, bir on beş ya da yirmi yıldan beri çok şeyler değişme yolundadır kanımca. Önce Türk tarihçileri arasında görüşlerin çoğaldığına tanık oluyoruz. Tarihsel olaylara ve sorunlara yaklaşımlardaki bu farklılıklar, bana göre, Türkiye'de, özellikle 1960'tan sonra, demokratik çoğulculuk konusunda gerçekleştirilmiş ilerlemelere sıkı sıkıya bağlı. Kimi zaman köhnemişlik ya da -en azından- yıpranmışlık işaretleri taşıyan resmi tarihçiliğin yanı sıra, 60'lı yıllardan başlayarak, 1980 askeri müdahalesine kadar sürmüş olan liberal hava sayesinde -daha önceki dönemlerde oldukça yıkıcı sayılabilecek- incelemeler yapıldı. Bugün Türkiye'de -bazı sorunlar bir yana- geçmişte olduğu gibi, egemenliği alabildiğine yaygın bir öğreti yok artık. Öte yandan, genç tarihçi kuşaklar, Osmanlı eski yazısını iyice öğrenmenin zorunlu olduğu bilincine de varmış bulunuyorlar. Türkiye'de birkaç yıldan beri *eski yazı*yı, Arapça ve Farsçayı öğrenmeye rağbet, gelecekte, pek başarılı tarihçi kuşaklarının doğuşuna yol açacak kuşkusuz. Arapça ve *eski yazı* öğretiminin gerekliliği ya da yaygınlaştırılması konusunda Türkiye'de şu sıralarda yapılan tartışmaya girip bir tavır almak istemiyorum. Ancak, şurası da bir gerçektir ki, salt tarihçilik açısından Türkiye'nin Arap-İslâm geçmişiyle böylesi bir ilişkiyi tazelemesi verimli olabilir.

Halen üzerinde çalıştığınız, yakın bir gelecekte üzerinde durmayı planladığınız konular ve eserler nelerdir?

Birçok şey üzerinde birden çalışmak gibi kötü bir alışkanlığım var. Şimdilik, beni en çok uğraştıran, Tanpınar'ın *Beş Şehir*'inin notlu ve açıklamalı bir çevirisidir. Tanpınar'ın dilini, Fransızcaya naklet-mek pek güç; meydan okuyan bir dil onunki. Dilerim, ona lâyık bir çalışma olur yaptığım. Ayrıca, Jön-Türk hareketi üzerine de bir eser hazırlıyorum. Yakında yayınlanmak üzere planlamıştım; ne yazık ki, biraz gecikecek çıkışı. Bunun dışında, Osmanlı masonluğu üstüne araştırmalarımı sürdürüyorum. Cumhuriyet Türkiyesi'nin siyasal gelişimi ile ilgili birkaç makale yazmam gerekiyor. Paris'te birçok çalışma grubunun da üyesiyim. Bunlardan biri, İslam dünyasındaki radikal akımlar üzerine çalışıyor ve bu konuda birçok kolektif eserler planlanmış durumda. Bu, çağdaş Türkiye'de siyasal, iktisadi ve sosyal tartışmanın canlanışında İslamî hareketlerin yeri ile ilgilenmeye götürdü beni. Birkaç yıl var ki, Türk işçi hareketinin tarihi ile sol akımların tarihi beni pek ilgilendiriyor. Ancak, bu alanda, Türk tarihçilerinin son yıllarda yaptıkları çalışmalara büyük bir şey ekleyebileceğimi pek sanmıyorum. Özetle, bütün tasarılarımı gerçekleştirebilmek için çok uzun yaşamam gerek; belki de bir ömre sığabilecek şeyler değil bunlar. Ama, her şey bir yana, Boğaziçi'nde bir kıyıda dostlarımla sohbete dalarak, ayın doğuşunu seyrederek, dahası, Memduh Şevket Esendal'ın kahramanları gibi, geçip giden gemileri saymak, bir kadeh rakıyı içime sindire sindire yudumlamak ve bir *çiroz* tabağından çimlenmek için, birkaç kez dünyaya gelmeyi çok isterdim.

Türkiye ile ilgili unutamadığınız bir anınız var mı?

Çocukluğumun ve yeniyetmeliğimin en büyük bölümünü Türkiye'de geçirdim. Kişinin oluşumunda çok önemli yıllardır bunlar. O yıllar boyunca beni derinliğine etkilemiş ve asla unutamayacağım önemli ya da önemsiz yığınla olay var. Örneğin, kışın ortasında, adalara giden bir vapurda kudurmuş denizin dalgalarının geminin lombozlarına şiddetle çarptığı ve ha battı ha batacak diye korkular içinde yüzdüğüm bir günde, yolcuları eğlendirmek için, bir adamın yaptığı akıl almaz sihirli oyunlar belleğime kazılı kalmıştır. 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesini izleyen ilk günlerde İstanbul'un çehresini de pek canlı bir anı olarak saklarım. Ama beni -belki- en çok etkileyeni, Antalya

bölgesindeki bir çiftçi ailesiyle aramızda doğan ve uzun süren dostluk olmuştur. Çok kez, uzun süren kalışlarım oldu onlarda; biri de bir Kurban bayramına rastlamıştı. Hayli yoksul insanlardı bunlar. Öyle de olsa, zaman zaman, içi köy ürünleriyle, özellikle başka hiçbir yerde görmediğim portakallarla dolu sandıklar yollarlardı. Doğaldır ki, ben de armağanlar göndermişimdir onlara, özellikle kadınlar için metrelerce kadife.Türkiye'yle ilgili anlatacağım başka yığınla anım vardır. Çok kez bunlardan biri gelir aklıma ve çocuklarıma anlatırım. Biri kız, ikisi oğlan üç çocuk babasıyım. Bir masal anlatıyormuşçasına dinlerler beni. Onların, günlük dünyalarının ötesinde başka ufukların da bulunduğunu bilmeleri, sanıyorum pek önemli. Belleğimin zevkli rastlantıları içinden gelen bu darmadağınık anı kırıntıları, çocuklarımı, daha sonra halklar arasında anlayış ve dostluk için çalışacak olan insanlar yapmaya yarayacaktır; onlara Türkiye'den bahsettiğimde içimde saklı tuttuğum umut bu.

Fransız Masonları ve Türk Bağımsızlık Mücadelesi (1919-1923)*

Paul Dumont
Çeviren: M.Ali Kartal

Türk Bağımsızlık Savaşı yalnızca ordular arasında değil, aynı zamanda çeşitli lobiler arasında geçmiş çetin bir mücadeledir. Kemalist orduların askerleri savaş alanlarında düşmanla çarpışırken, İstanbul, Paris, Roma, Londra, Washington ile eski ve yeni dünyanın diğer birçok metropolünde çeşitli baskı grupları da tuttukları yanların çıkarlarını savunmak için yarışmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dinî azınlıkların her biri -Rumlar, Ermeniler, Kürtler, Süryaniler, Dürziler, Yahudiler vb.- lobilerinin sağladığı malî destekle propaganda kampanyalarına girişmişler, Müttefikleri ve uluslararası konferansları ardı arkası kesilmeyen notalarla etkilemeye çalışmışlardır.[1] Avrupa'nın büyük bankaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilişkileri ve çıkarları olan birçok sanayi ve ticaret şirketi, filantropik kuruluşlar ve hatta dinî misyonlar, kendilerine özgü yöntemlerle ve imkânları ölçüsünde bu çıkar yarışına katılmışlardır.

Bu çatışmanın tarafları yalnızca Türk düşmanları değildi elbet. Türk karşıtı lobiler, Türk yanlısı lobileri karşılarında buluyorlardı. Aslında Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde imparatorluk lehine pek az söz edilmiştir. Fakat aydınların ve politikacıların etkisi, zamanla birçok Batı başkentinde Türk davasına sempati duyan grupların oluşmasını sağladı. Sèvres Antlaşması'na gelindiğinde (Ağustos 1920), Mustafa Kemal Türkiyesi'nin emrinde, karşıt güçlerle mücadele edebilen ve savundukları dava ile Türk tezini Avrupa kamuoyunda duyurup taraftar sağlamayı başaran bütün bir propaganda ağı ve baskı grupları oluşmuştu bile.

Lobiler arasında geçen bu mücadelede masonların rolü neydi? Kuşkusuz, araştırmaya değer bir konu. Bu soruyu, eksik dahi olsa, aşağıda cevaplandırmaya çalışacağım. Bu araştırma, *Grand Orient de France* masonları ile sınırlı kalacaktır. Avrupa'nın diğer önemli mason localarının Türk bağımsızlık mücadelesine karşı takındıkları tavrı incelemek her ne kadar çok ilginç bir konuysa da, maalesef bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Grand Orient de France faaliyet bültenlerinden ve örgütün Paris'teki merkezinde muhafaza edilen çeşitli arşiv dosyalarından edindiğim bilgi ve veriler, araştırmamın kaynağını oluşturmaktadır.

Faaliyet bültenlerinde, Conseil de l'Ordre toplantılarının ayrıntılı tutanaklarını ve örgüte bağlı locaların yıllık toplantılarının raporlarını görmekteyiz. Bu belgeler, örgütün faaliyetleri ve Fransız mason çevrelerinde beliren farklı eğilimler hakkında etraflı bir fikir vermektedir. Özellikle ilginç olan yıllık toplantı raporlarıdır ki, bir yıl boyunca süregelen masonluk faaliyetlerinin bir sentezini içermektedirler. Bunlar sayesinde, örgütte varolan çeşitli eğilimleri, bir ölçüde de örgütün temel aldığı doktrinleri ve izlediği politikaları incelemek mümkün olmaktadır.

İncelediğim arşiv dosyaları Grand Orient'a mensup olan Türkiye'deki localara ilişkindir. Toplam dört adet olan bu localardan *Homère* ve *Melès* İzmir'de bulunuyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan bu localardan Homère'in üyelerinin çoğunluğu Yahudilerden, Melès'in ise Rum azınlıklardan oluşuyordu.[2]

Renaissance adındaki üçüncü loca, 1908 Jön Türk devriminden hemen sonra İstanbul'da kurulmuştu.[3] I. Dünya Savaşı sırasında faaliyetini geçici olarak durdurmak zorunda kalmasına rağmen, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra tekrar faaliyete geçmişti. Çoğunluğu Rum olmakla birlikte, üyeleri arasında Yahudiler, Ermeniler ve birçok Fransız da vardı.

Türkiye'de Grand Orient'a mensup dördüncü loca Konya'daydı. Ancak, 1918'de kurularak *Le Soleil d'Anatolie* [Anadolu Güneşi] adını alan bu locanın faaliyetleri sembolik olmaktan öteye gidememiş ve 1920'de tamamen durdurulmuştu.[4]

Bu dört locaya ilişkin arşiv belgeleri, önem bakımından oldukça farklıdır. Le Soleil d'Anatolie ile Grand Orient arasındaki yazışmalar, birkaç önemsiz belgeden öteye gitmemektedir: Bir üye listesi, bazı idarî işlemler, iki üç sıradan mektup gibi. Her şeye rağmen, Anadolu'da Fransızlara bağlı bir mason locasının kurulabilmiş olması dahi, o dönemde Türk çevrelerine hâkim olan görüş açısını yansıtması bakımından ilginçtir.

İzmir'deki Homère locasına ilişkin dosyalarda da önemli bir belgeye rastlanmıyor. İçerdiği sınırlı sayıda belge-

* 9-11 Ekim 1981 tarihlerinde "The Atatürk International Research Conference, Charleston, South Carolina"da sunulan tebliğ.

den anlaşıldığına göre, bu Yahudi odağı, Türkiye'nin o günkü sorunlarıyla pek ilgilenmiyor ya da daha büyük bir olasılıkla, bunlara karışmak istemiyor. Melès ve Renaissance için ise durum oldukça farklı. Konumuzu ilgilendiren dönemde her iki loca, özellikle de Renaissance, Grand Orient ile düzenli olarak yazışmışlar. Doğal olarak bu yazışmaların büyük bir kısmının içeriği, idarî, malî sorunlar, üye kaydı, yetkililerin seçilmesi gibi locaların iç işleyişini ilgilendiren konulardan oluşuyor. Fakat belgelerin arasında azımsanamayacak miktarda raporlar, itirazlar, bildiriler, locaya sunulan çalışmalar, hatta muhtıralar gibi, siyasal yanı ağır basan yazışmalara da rastlamak mümkün.

Öte yandan Grand Orient yetkililerinin bu belgeler üzerinde titizlikle durdukları ve içerikleri hakkında görüşlerini bildirmekten kaçınmadıkları anlaşılıyor. Zaman zaman bu yoldan edinilen bilgilerin bültende ve masonlara yönelik diğer yayınlarda duyurulduğu, hatta kiminin kamuoyuna dahi yansıtıldığı görülüyor.

Sonuç olarak diyebilirim ki, Fransız masonlarının Türk ulusal mücadelesine karşı takındıkları tavrı ve izledikleri politikayı ayrıntılı olarak incelememizi sağlayacak, hacimli ve zengin içerikli bir belge birikimine sahibiz. Aşağıda göreceğimiz gibi, oldukça karmaşık bir konuyla karşı karşıyayız. Türkiye sorunu, tüm Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca Grand Orient'da telifi mümkün olmayan, çok çeşitli görüşlerin ve eğilimlerin doğmasına yol açtı. Tebliğimin özünü bu görüş ve eğilim farklılıkları oluşturmaktadır.

I- AZINLIKLARIN GİRİŞİMLERİ

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de Grand Orient'a bağlı localar hemen hemen tamamen gayrımüslimlerden oluşmaktaydı. Bunların niyetleri kısa zamanda açığa çıktı. 1919 başlarında çoğunluğunu Rumların oluşturduğu Renaissance ve Melès locaları harekete geçti. Grand Orient'a gönderdikleri mektuplarla Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokmakla suçladıkları İttihat ve Terakki liderlerine ve genel olarak da Türklere karşı ağır suçlamalar yöneltiyorlardı.

Paris'te 1919 baharında -yani Türkiye'nin parçalanmasının hızla sürdüğü bir sırada- kurulan ve doğal olarak Ermeni çıkarlarını gerçekleştirmek peşinde koşan France-Armenie locası, bu kampanyaya hiç gecikmeden katıldı. Amaçlarından biri de, Erivan'ı ve Doğu Anadolu'yu kapsayan bir Ermeni devletinin kurulması idi.

Bu locanın başında, İstanbul Ermenileri arasında masonluk hareketinin yayılmasında büyük rol oynamış, propaganda konusunda aktifliği ve ustalığıyla tanınan, Üstad-ı Muhterem [Worskipfol Master], Maraşyan adlı bir zat bulunuyordu.[5] Maraşyan, France-Armenie locasının kuruluşundan hemen sonra, Fransız mason çevreleri arasında sıkı bir "enformasyon kampanyası" açtı. Yanına, Grand Orient'ın Conseil de l'Ordre üyesi, yayıncı Marcel Huart'ı da alarak bir locadan diğer locaya, Fransız masonlarının davalarını desteklemesini sağlamak için ateşli yakarmalara girişti.

Paris'te bulunan Fraternité des Peuples [Halkların Kardeşliği] locasınca, Maraşyan'ın teklifi ile 1919 Temmuzu'nda kabul edilen aşağıdaki bildiri, France-Armenie'nin üstad-ı muhtereminin konuşmalarında işlediği temaları gözönüne sermektedir:

"Burada toplanmış bulunan altı yüzü aşkın Fransız ve Ermeni, Ermeni milletinin talihsiz kaderini yakından tanımış ve birlikte gözyaşı dökmüş kişilerin onlar adına dile getirdikleri arzuları dinlemekle; Ermenistan'ın kendi kaderini tayin etme hakkını kullanmasının, ulusal ve tarihî bütünlüğü içinde otonom ve bağımsız bir Ermenistan devletinin kurularak geçmişte uğradığı zararların tazmin edilmesinin zamanı geldiği; katliamlara son verilmesi gereği ve son olarak, hür Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti içinde hak ettiği yere en kısa zamanda kavuşması hakkında görüş birliğine varmışlardır."[6]

Maraşyan'ın ve yardımcılarının propaganda çabaları sayesinde Ermeni tezi Grand Orient'a bağlı localar arasında önemli ölçüde destek sağlamayı başardı. Conseil de l'Ordre'ın 1919'daki yıllık toplantısında, aralarında yüksek düzeyde "birader"lerin de bulunduğu Armenofil masonlar, hatırı sayılır bir baskı grubu oluşturuyordu. Bu grubun etkili çalışmaları sonucunda Ermeni sorunu toplantılar boyunca birkaç kez tartışıldı ve Türkiye'yi suçlayan bir karar tasarısı delegelere sunuldu. Bu karar tasarısında "Türk hükûmetlerinin izledikleri ikiyüzlü politikalar ve durmaksızın çevirdikleri malî entrikalar yüzünden uluslar arasında sürekli bir gerginlik kaynağı oldukları" vurgulanıyor, ayrıca Türkler, Hıristiyan azınlıkları sürekli olarak baskı altında tutmakla ve "demokrasinin temel ilkelerini sessizce ve kurnazca ayaklar altına alarak", "Osmanlı boyunduruğu" altında yaşayan azınlık toplumlarının seslerini yükseltmelerini engellemekle suçlanıyordu. Bütün bu suçlamalar, insafsızca bir yargıya bağlandı:

"Kongremiz, dünya barışı için bir tehlike oluşturan Türkiye'deki siyasal ve malî durumun âcilen tasfiyesi konusunda bütün hükûmetlerin anlaşmaya varmasını, ırk ve din ayrımı gözetilmeksizin bütün toplumların huzur ve güvenliğinin sağlanmasını şiddetle arzu ettiğini bildirir.

Ayrıca kongremiz,Doğu'daki bütün mazlum halkların ve özellikle Ermenistan'ın özgürlük ve bağımsızlıklarına kavuşma arzularını gönülden destekler, bu vesileyle Ermenistan'a en içten ve kardeşçe sevgilerini iletir."[7]

Ancak Maraşyan'ın ve yardımcılarının bütün çabalarına rağmen bu karar tasarısı oylanmadı. Bir kısım delegeler tasarının reddini talep ettiler. Ancak tasarı sahiplerinin incinmesini istemeyen kongre başkanı Calmel, tasarının siyasal ve sosyal işler komisyonunca incelenmesini önerdi. Sonuçta, "ne şiş yansın ne kebap" yollu bu öneri, kongrece benimsendi.[8]

Bu karar, Grand Orient'ın üstdüzey yetkililerinin, konuyla ilgili etraflı bir fikre sahip olmadan tavır almak istemediklerini açıkça ifade ediyordu. Haliyle, localar arasında azınlıklara ve özellikle Ermenilere büyük bir sempati besleniyordu, ancak Grand Orient'ın sıkı ilişki içinde bulunduğu radikal ve sosyalist çevreler, Türkiye'nin yaşaması gerektiğine inanıyorlardı. Bu Türkofillerin dayandığı tez, eskiden Osmanlı sultanlarının hâkimiyetinde bulunan toprakları pençesine almış İngiliz emperyalizminin buralardan sökülüp atılabilmesinin, hatta daha da ileri giderek Doğu'nun Bolşevikleştirilmesine karşı durulmasının, ancak Fransa'nın müttefiki olan güçlü ve bağımsız bir Türkiye ile mümkün olabileceği yolundaydı. Grand Orient, iki ateş arasında kalmıştı. Türkiye'nin haritadan silinmesini isteyenlerden yana mı olmalıydı, yoksa statükonun korunmasını isteyenlerden mi? Orient'ın yetkilileri, şimdilik sessiz durmayı yeğliyorlardı.

Türkiye'nin parçalanmasını isteyenler, 1919 kongresinde uğradıkları bu yenilgiye rağmen teslim olmadılar ve karşılaştıkları tepkilere aldırmadan propagandalarını sürdürdüler. O sıralarda

Avrupa başkentlerinde, özellikle de Paris'te, Doğu sorununu kökünden halledeceğine inanılan barış antlaşması, siyasal gündemin baş köşesindeydi. Bu fırsatı kaçırmayan Maraşyan ve arkadaşları, Ermeni tezini savunmak için bir mason komitesi oluşturdular ve bütün azınlıkların, özellikle Ermenilerin kayıtsız şartsız desteklenmesi yolundaki temaslarını yoğunlaştırdılar.[9] Yakındoğu'nun siyasal haritasında köklü değişiklikler içeren taleplerini, localar arasında yaydılar.

Bu sırada Grand Orient'a bağlı Türkiye'deki localar da -hiç değilse Renaissance ve Melès-, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarının parçalanması ve paylaşılması için militanca çabalarını sürdürüyorlardı. Mondros Mütarekesi'nden beri saldırganca tavırlarını sergilemekteydiler. 1920 Ocağı'nda Renaissance tarafından Fransız masonlarına hitaben kaleme alınan bildiride, "insaniyetin en temel ilkelerini ayaklar altına alanlara" yöneltilmiş uzun ve ağır suçlamalardan sonra, "gayrımüslim toplumların meşru arzularının" tatmini için Türk Devleti'nin tamamen ortadan kaldırılması açıkça talep ediliyordu.[11]

Bu arada Paris'te, Conseil de l'Ordre, azınlıkların taleplerine karşı takındığı çekingen tavrı ısrarla sürdürmekteydi. Öyle ki, İtilâf devletlerinin Doğu politikasının kökten değişmesini talep etme eğilimi, gittikçe ağırlık kazanıyordu. Bu eğilimin açıkça ifade edildiği en önemli metin, örgüte bağlı bütün localara dağıtılan "Dünya Barışı ve Masonluk. Türkiye ve Ermenistan'ın Gelecekteki Rejimleri" başlığını taşıyan, 3 Mart 1920 tarihli sirkülerdir:

"Doğu'daki bölünmenin ortaya çıkardığı sorunların, localarımızca öncelikle ele alınması gerekmektedir.

Batı Avrupa ulusları, en temel ve meşru istekleri dahi gözönüne almadan ve etnik ve ekonomik gerçekler üzerinde en ufak bir bilgiye sahip olmadan, sonu gelmez hırslarını tatmin edecek her şeyi paylaşmakla, şiddetle eleştirilmeyi ve hatta kınanmayı hak etmişlerdir. Şu andaki görevimiz, bir arada yaşayan halkların isteklerini incelemek, paylaşım pazarlık ve düzenlerinin gözden geçirilmesini sağlamak için kamuoyunu harekete geçirmek ve malî çıkarlarla siyasal propagandanın birbirini desteklediği tehlikeli ve ikiyüzlüce yürütülen girişimlere dikkati çekmektir."[12]

Fransız sol çevrelerinde o yıllarda hâkim olan fikirlerden esinlendiği açıkça belli olan bu belge, Antant diplomatlarının hazırladığı barış antlaşmasını kesinlikle mahkûm ediyordu. Muzaffer Batı'yı, emperyalist yöntemlerinden dolayı açıkça itham ediyordu. Ancak bütün bunlardan, Grand Orient'ın Türk topraklarının bölünmezliği tezini savunduğu anlamı çıkarılmamalıdır:

"Bağımsızlığına kavuşmuş, varlığını ve faaliyetini sürdürecek imkânlara sahip bir Ermenistan, Milletler Cemiyeti'nin ilk üyelerinden olmalıdır. Yalnızca baskı ve zulmün eseri olan etnik sorunlar, ancak ve ancak bu yolla çözülebilir..."

Özetle Grand Orient, Antant güçlerinin çıkarları uğruna Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen parçalanmasına karşıydı. Öte yandan, Doğu Anadolu illerinde kurulacak bağımsız bir Ermeni devleti fikrine de karşı çıkmıyordu.

3 Mart 1920 sirkülerinin asıl amacı, Doğu sorununun localarda tartışılmasını ve değerlendirilmesini sağlamaktı. Grand Orient'ın bu konudaki zamanlaması çok yerindeydi. Zira, evvelce Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bölgelerin gelecekte tâbi olacağı rejim sorunu, Müttefikler arasında uzun ve çetin görüşmelere konu olduğu kadar, Fransız kamuoyunun da büyük ilgisini çekmekteydi. Birçok loca, 1920'nin bahar ve yaz ayları boyunca bu konu üzerinde çalıştı. Renaissance, büyük bir kısmını Ermeni sorununa ayırdığı raporunu, 6 Temmuz'da örgüte sundu. Raporda, Türk-Ermeni çatışmasının çeşitli aşamalarını anlatan kısa bir girişten sonra, bağımsız bir Ermenistan kurulması ve tarafsız bir devletin -örneğin Belçika'nın- mandasına tâbi kılınması talep ediliyordu.[13]

"Türkiye ve Ermenistan'ın Gelecekteki Rejimleri" üzerine çeşitli locaların hazırladığı raporlar, örgütün 1920 kongresine sunulacak sentez niteliğindeki raporun kaynağını oluşturmaktaydı. Siyasal ve sosyal işler komisyonu üyesi Chatir tarafından hazırlanan rapor, 29 Eylül oturumunda delegelere sunuldu. Raporun özü, daha ilk satırlarından belli olmaktadır:

"Türkiye, Avrupa'nın ve Asya'nın birer bölümüne egemen olduğu yüzyıllardan beri, uygarlığı ve gelişmeyi özümsemekten tamamen âciz bulunduğunu kanıtlamıştır. Bütün yapabildiği, kaba kuvvete dayanarak, fütuhat sayesinde varlığını sürdürmek olmuştur. Doğu Türkiye, son korkunç savaş boyunca, uygarlığı tehdit eden tehlikeler arasında önemli bir rol oynamıştır. Büyük devletler Doğu'da daha adaletli ve müdahaleci olmayan bir politika izlemiş olsalardı, savaş yine de çıkardı; fakat birbuçuk-iki yıldan fazla sürmez, üstelik siyasal, ekonomik ve sosyal sonuçları bu kadar ağır olmazdı (...). Büyük devletler, Doğu'da ve özellikle Türkiye'de, malî çıkarları doğrultusunda bir politika izlemişler, Türkiye'yi sömürülecek bir bölge olarak görmüşlerdir. Her ne kadar amaçlarının Türkiye'yi ciddiye alıp gelişme yolunda ona önderlik yapmak olduğunu iddia etmektelerse de, hiçbir zaman bunu düşünmemişlerdir."[14]

Varılan bu yargıda, Fransız kamuoyunda oldukça yaygın olan Türklerin iflah olmaz barbarlığı fikrini açıkça görmekteyiz. "Türkiye, uygarlığı ve gelişmeyi özümsemekten tamamen âciz bulunduğunu kanıtlamıştır." Clémenceau da aynı sözü, aynı kelimelerle, barış görüşmesi için gelen Damat Ferit'in yüzüne söylemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını haklı göstermeye çalışıyordu. Ancak, Clémenceau ve yandaşları, Müttefiklerin Doğu politikasının bir adalet ve eşitlik politikası olduğunu ileri sürerken, Chatir, radikal ve sosyalist solun ideolojisini izleyerek, bambaşka bir sonuca varıyordu: Türkler gelişme yolunda kendi başlarına ilerlemekten âcizdiler, fakat Avrupa'daki büyük güçler de Türkiye'nin uygar dünyaya katılması için hiçbir çaba göstermemişler, aksine, izledikleri emperyalist sömürü politikası ile bölgede başgösteren bunalımı besleyip ağırlaştırmaktan başka hiçbir şey yapmamışlardı. Chatir, henüz birkaç hafta önce Türklere kabul ettirilen Sèvres Antlaşması'nı uzun uzadıya eleştirerek sürdürdüğü raporunu, kendi kendisiyle çelişen, neredeyse sömürgeci tavrıyla varılmış bir sonuca bağlıyor:

"Eğer Türkiye, gayrımüslim toplumların tüm entelektüel, ticarî ve ekonomik hayatın temel unsurunu oluşturduğu Konstantinopl'da ve Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında kalacaksa; Türk Hükûmeti, bütün organlarıyla, doğrudan ve sıkı bir denetim altında bulundurulmalıdır.

Eğer Anadolu illerinin oluşturduğu coğrafî ve etnografik sınırlara indirgenecekse, Türklerin, istedikleri rejim her neyse kurmalarına ve başkaları için tehlike teşkil etmeden ulusal yaşam denemelerine kalkışmalarına izin verilmelidir.

Her hal ve kârda Fransa, zaten işgal

ettiği Kilikya'yı elinde tutacaktır.''[15]

Özetle, Grand Orient'ın siyasal ve sosyal işler komisyonu sözcüsü, Türkiye'nin bağımsızlığını, ancak Orta Anadolu illerine sınırlandırılmış olması kaydıyla kabul ediyordu. Boğazlar, Pontus kıyıları ve Akdeniz, doğrudan Müttefiklerin kontrolünde kalmalıydı. Gerçi Antant güçleri Türkiye'de yalnızca malî çıkarları doğrultusunda bir politika izlemiş olmaktan suçluydular, fakat bu hata bir kere işlendiğine göre, çıkarlarını da sonuna kadar korumalıydılar.

Raporun son bölümü Ermeni sorununa ilişkindi. Varılan sonuç, burada da Türkiye aleyhineydi:

''Öyle sanıyorum ki eğer Ermenistan için bir şey yapılabilir, büyük güçlerin müdahalesi ile bu devletin sınırları nihayet belirlenebilirse; Avrupa'nın tarafsız ve uygar güçlerinden biri, onu siyasal, sınaî, ticarî, ekonomik ve sosyal örgütlenme yolunda atacağı ilk adımlarda elinden tutarsa; bu gerçekten büyük, masonluğun şanına yaraşır bir başarı olacaktır.''[16]

Kongreye sunulan rapor, delegelerin çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılandı ve kabul edildi. Kimileri ise rapora karşı çıktı. Örneğin Vandelle, ''Türklerin her zaman Frankofil olduklarını'' vurgulayarak, onları savunuyordu. Anadolu katliamlara sahne olduysa, bu suçun vebalini orada bulunan bütün toplumların paylaştığını belirtiyordu.

Ermeniler adına konuşan Aroutunian ise siyasal ve sosyal işler komisyonu raporunun Türkiye'ye karşı yeterince açık bir tavır ortaya koymadığını öne sürüyor, Grand Orient'ın, Türkiye ve Ermenistan'ın gelecekteki rejimleri konusunda daha kesin ve belirli bir karar formüle etmesini talep ediyordu.[17] Sonuçta komisyonun raporu değişikliğe uğramadan, fakat ''Ermenistan'ın kardeş Ararat Cumhuriyeti ile birleşmesi gerektiği'' arzusunun ifade edildiği bir ekle, kabul edildi.[18]

Görülüyor ki 1920 kongresinde elde edilen sonuçlar, azınlıklar için, bir önceki yıla oranla çok daha başarılıydı. Örgütün yöneticileri, 1919 yılında, Türkiye sorununun localarca inceleneceğine dair verdikleri sözle, Türkiye'nin parçalanmasını isteyenlerin şirretliğini biraz olsun bastırabilmişlerdi. Ancak Maraşyan ve yandaşlarının o günden beri sürdürdükleri propaganda çabaları sonuçsuz kalmamıştı. Örgüt, 1920 kongresinde tavrını açıkça belirlemiş, Türkiye'nin tamamen parçalanmasından yana olmasa dahi, Büyük Ermenistan'ın kurulmasını ve Türkiye'nin en zengin bölgelerinin vesayet yönetimi altında kalmasını istediğini ortaya koymuştu. Asıl ilginç olan, bu kararın, Fransız kamuoyunda Müttefiklerin izlediği politikanın yararlılığından ve adaletinden duyulan kuşkuların gittikçe arttığı bir dönemde alınmış olmasıdır. Chatir, raporunu hazırlarken bu eğilimi de gözönünde tutmuş ve Türk barış antlaşmasını doğuran şartları açıkça eleştirmişti. Fakat Sèvres'de ulaşılan sonuçların ve düzenlemelerin pek yakında birer kâğıt parçasından ibaret kalacağını aklının ucundan dahi geçirmemişti.

II - FRANSIZ-TÜRK UZLAŞMASI

Grand Orient'ın Eylül 1920 kongresiyle, azınlıkların Türk karşıtı girişimleri doruk noktasına ulaşmıştı. Örgütün üstdüzey yöneticilerini etkilemeye yönelik çabalarını kongreden sonra da sürdürdüler, fakat gün geçtikçe sempatizanlarını yitiriyorlardı.

Yenilmeye mahkûm oldukları bir savaşı sürdürdükleri artık iyiden iyiye belli olmuştu. Henüz birkaç ay geçmeden Türkiye'deki durum tamamen değişmişti. Müttefiklerin karşısında bozguna uğramış, kayıtsız şartsız teslim olmaya hazır bir ülke değil, çeşitli direniş odakları ve Mustafa Kemal önderliğinde ciddi bir ulusal kuvvet vardı. Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasından önce dahi, Türk ulusunun isteklerinin gözönüne alınmasını talep eden sesler yükselmişti. O zamandan beri Fransızların Kilikya'da ve Yunanistan'ın Batı Anadolu'da karşılaştıkları direnişler, Müttefiklerin Doğu politikalarını gözden geçirmelerinin kaçınılmazlığını kanıtlamıştı.

Türk ordusunun Erivan Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı 1920 sonbaharında kazandığı zaferler, Sèvres Antlaşması'nın uygulanmasının imkânsız olduğunu ileri sürenleri haklı çıkardı. Türkiye'nin parçalanması için hiçbir zaman pek hevesli gözükmemiş olan Grand Orient'ın yöneticileri, hiç vakit kaybetmeksizin Doğu'daki yeni durum karşısında tavırlarını açıkladılar. 1920 Aralığı'nda, Fransız basınının, Ermenilerin Kafkasya'da uğradıkları bozguna geniş yer ayırdıkları bir sırada, Conseil de l'Ordre örgüte bağlı bütün localara yeni görüşlerini açıklayan bir sirküler gönderdi:

''İnancımız odur ki Fransa, hak ve adaletin timsali olarak kalmalı ve çıkarları doğrultusunda, fakat özgürlük ve barış ideallerini gözardı etmeyen bir politika izlemelidir. Sağduyu sahipleri, Doğu'da işlenen hataları farketmişlerdir. Vrangel'in çöküşü, Yunan seçimlerini izleyen olaylar, körleri dahi ciddi olarak düşünmeye davet etmiş olmalıdır.

Türkiye'nin -kimi unsurları, belki de en iyileri Fransız kampına katılmayı isterken- budanmasıyla meydana getirilecek Büyük Yunanistan hayali, Müslüman dünyada prestijimize ağır bir darbe indirmiştir.

Bunun sonucunda ülkemiz, Suriye ve Kilikya'da artık altından kalkamayacağı para ve insan kayıplarına uğramıştır.

Aynı politika, aşikâr hatalarla dolu Sèvres Antlaşması'nın hazırlanması ve imzalanmasında da izlenmiştir. Örneğin Konstantinopl konusu - bu şehir aslında İngilizlerin tek yanlı koruması altına bırakılmıştır. Türkiye'ye karşı olan tavrımızdaki bu yanlışlar, üzerinde ciddiyetle durulması gereken, Bolşevikler ile Türk milliyetçileri arasındaki yakınlaşmayı doğurmuştur...''[19]

Muhtemelen Ermeni yanlılarını incitmekten kaçınmak için, sirkülerde Ermeni Cumhuriyeti'nin uğradığı felâketten söz edilmiyordu. Fakat hiç kuşku yok ki, Kafkasya'da olanlar Grand Orient'ın tavrını belirlemekte önemli bir rol oynamıştı.

Böylece Grand Orient, Büyük Ermenistan'ın kurulmasının ve Türkiye üzerindeki Batı vesayetinin güçlendirilmesinin talep edildiği önergeyi benimsedikten henüz iki ay sonra, çizgisini tamamen değiştiriyordu. Örgütün ileri gelenleri daha 1919'da Türkiye sorunu üzerinde etraflıca düşünülmesi gerektiğini, diplomatların bu konudaki girişimlerini ve yöntemlerini tasvip etmediklerini söylemişlerdi. Fakat oldukça muğlâk yorumları nedeniyle, hiç kimseyi ikna edememişlerdi. Şimdi ise olaylar daha belirli bir rotaya girmişti. Aralık 1920 sirküleri, Türk Ulusal Hareketi'nin saygı duyulması gereken bir güç olduğunu açıkça ortaya *koymuştu.*

Bu sirküler, Grand Orient'ın Türkiye sorununa bakış açısında bir dönüm noktası oluşturuyordu. Örgütün yöneticileri, Doğu'daki Fransız birliklerinin tamamen geri çekilmesini istediklerini açıkça belirtmişlerdi. Bu politikanın doğal uzantısı, Fransa ile Kemalist Türkiye arasında bir yakınlaşmanın gerçek-

leştirilmesini sağlamaktı. Grand Orient'ın bundan böyle bağlı kalacağı bu karar, Fransız dış politikasında beliren yeni eğilimle de uyum içindeydi. Daha 1920'de Clémenceau'nun halefi Millerand, Türk tezine belli bir anlayışla yaklaştığını sergilemişti. 1921 başlarında Aristide Briand'ın iktidara gelmesiyle, Fransa Türkiye ilişkileri önemli değişikliklere sahne oluyordu. Öyle ki, gelişmeler uzlaşmanın pek yakın olduğunu düşündürüyordu.

Grand Orient'ın benimsediği yeni yaklaşım, doğal olarak, örgütteki Ermeni lobisini memnun etmedi. Maraşyan ve yandaşları, masonların görüşünü kendi lehlerine çevirebilecekleri umuduyla, localar arasındaki propaganda faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Fakat Ermenistan'ın Doğu'da uğradığı büyük bozgunu da gözönüne alarak, taleplerini Büyük Ermenistan'ın kurulmasından daha sınırlı bir çerçeveye, "Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Ermeni vilâyetlerinin insanca ve adaletli bir rejim altında yaşamasına" indirgemişlerdi.[20]

Aynı şekilde, Grand Orient'a bağlı Türkiye'deki localar da örgütün yeni tavrını benimsemek niyetinde değillerdi. Hâlâ Müttefiklerin Doğu'da kalacaklarını ve Türkiye'nin parçalanması plânlarının gerçekleşeceğini umuyorlardı. Fakat Londra Konferansı'nı (Şubat-Mart 1921) takip eden günlerde, Fransa'nın Kemalistlerle Kilikya'daki birliklerini çekmek için anlaşmak üzere olduklarını duyunca, doğal olarak, şaşkınlık ve hiddete kapıldılar. Söylentilerin gerçeği yansıttığı anlaşılır anlaşılmaz, Renaissance'nın yeni yöneticisi Doktor Perikles Tiberius kaleme sarılarak, Grand Orient'dan, "Fransız Hükûmeti'nin Kilikya'daki Rum-Ermeni unsurlarının korunması için gerekli tedbirleri almasının" sağlanmasını rica etti.[21] Bu mektup Paris'e ulaştığı sıralarda Aristide Briand, ünlü bir mason olan Henry Franklin-Bouillon'u, Fransız-Türk Antlaşması'nı son safhasına ulaştırma göreviyle, Ankara'ya göndermeye hazırlanıyordu.

Grand Orient'ın Besnard tarafından kaleme alınan cevabı, tam bir soğuk duştu:

"Renaissance'daki kardeşlerimiz, *Fransa ile* Kemalistler arasındaki antlaşmayı takiben Fransız birliklerinin Kilikya'dan çekilmesi ile bölgedeki Rum-Ermeni unsurlarının karşı karşıya kalacakları tehlikelere dikkatimizi çekmişlerdir.

Fransa'nın Küçük Asya'da izlediği, tutarsız diye nitelenebilecek politika, birçok sorunlara yol açmıştır ve yeni sorunlara yol açması da ihtimal dahilindedir. Bu politika, en hafifinden, o ülkedeki nüfuzumuzu tamamen ortadan kaldıracak bir çizgide ilerlemiştir.

Eğer emperyalist umut ve hırsları körüklemek yerine, insancıl ve adaletçi geleneğimize sadık kalmış olsaydık, Türkiye'de sonsuz şükranla karşılanır, üstelik prestijimizi kaybetmek şöyle dursun, sağlamlaştırırdık. Bunu başarmak için, yöntemlerini gayet iyi bildiğimiz birlik çıkarmaktan ve askerî hâkimiyet kurmaktan kaçınmış olmalıydık; zira kuvvet kullanarak kurulmuş bir rejimin, o kuvvetin çekilmesinden sonra uzun süre dayanamayacağı, kolaylıkla öngörülebilecek bir gerçektir..."[22]

Özetle Grand Orient, Fransa'nın hatalarını kabul etmesi ve yeni bir sayfa açması gerektiği kanısındaydı. Doğal olarak Fransızların koruyuculuğuna güvenmiş olanlar, -özellikle işgal güçlerince buraya yerleştirilen Ermeniler- bu politika değişikliğinden zarar göreceklerdi, fakat yapılabilecek bir şey yoktu. Fransa, Türk bölgelerinden askerî gücünü geri çekecekti, çünkü çıkarları öyle gerektiriyordu.

Doğal olarak, Türkiye'deki localar ve France-Arménie bu görüşe katılmıyordu. Azınlıklar adına sürdürdükleri çabalarını daha da yoğunlaştırarak, Grand Orient'ın, Fransız koruyuculuğunun sürmesi için elinden geleni yapmasını talep ediyorlardı. Kendileri için kesin yenilgi anlamına gelen Fransız-Türk Antlaşması'nın Ankara'da imzalanmasından (20 Ekim 1921) sonra, çabaları gittikçe trajik bir havaya bürünmeye başladı. Örneğin Melès'in başkanı Elie D.Simitopoulo, 1921 Aralığı'nda Grand Orient'a gönderdiği uzun mektupta, "Ankara'nın korkunç diktatörü, sayısız insanı katleden kızıl hayaletin" Küçük Asya'daki bütün Hıristiyanları kılıçtan geçirmeye hazırlandığını yazıyordu.[23] Aynı mealde bir başka mektup, Renaissance tarafından Fransa'daki kardeş localara gönderiliyordu. Bu mektupta Anadolu Ulusal Hareketi'nin liderlerinden "hükûmet kisvesi altında örgütlenmiş câniler ve haydutlar" diye bahsediliyor, Türkler, "hâkimiyetleri altındaki bütün ülkeleri mahveden barbarlar sürüsü" olarak niteleniyordu.[24]

Bu mektuplar hiçbir işe yaramadı. Grand Orient, Aristide Briand'ın izlediği politikayı tümüyle tasvip ediyordu ve bu konuda en ufak bir ödün dahi vermekten kaçınmaya kararlı idi. Türkiye'den gelen raporlara Grand Orient'ın verdiği cevaplar, yasak savmaktan öteye gitmeyen, protokol icaplarına uymakla yetinen belgelerden ibaretti: "Gönderilen göz yaşartıcı protestonun üzerinde hassasiyetle durulduğu";[25] "bildirinin Uluslararası Mason Derneği'nin danışma komitesine iletildiği"[26] ya da "iletilen bilgilerin dikkatle gözönünde tutulduğu"[27] bildiriliyordu.

Paris'in benimsediği yeni tavrın en önemli göstergesi, Fransa Grand Orient'ı ile Türkiye Grand Orient'ı arasında başlayan uzlaşma çabaları idi. I. Dünya Savaşı'nın hemen başlangıcında Türk masonlarıyla ilişkisini kesen Fransız örgütü, Mütareke'den sonra dahi ilişkileri yeniden başlatmayı reddetti. Dayandığı gerekçe, Türk masonlarının eski ileri gelenlerinin, özellikle de Talât Paşa'nın, Türkiye'nin savaşa girmesinden ve Ermeni tehciri ile kıyımından sorumlu olmasıydı.

1920 güzünün sonlarına doğru, Türkiye Grand Orient'ı, Fransız örgütü ile ilişkilerini yeniden başlatmak için resmen harekete geçmiş, fakat Paris'ten baştan savma bir karşılık almıştı. yine de ümitsizliğe kapılmaksızın, 1921 boyunca birkaç kez daha girişimde bulundular. Aslında Fransa Grand Orient'ının yetkilileri maziyi unutmaya çoktan hazırdılar. Fakat Renaissance ve France-Arménie, Türk örgütünün tanınmasına şiddetle karşı çıkıyorlardı.[28] Bu yüzden proje ertelendi. 1921 sonuna gelindiğinde, Conseil de l'Ordre Başkanı Gérard, Türkiye Grand Orient'ının Uluslararası Mason Federasyonu'nun üyesi olduğunu belirterek, Fransa Grand Orient'ının ilişkileri yeniden başlatması gerektiğini vurguladı. Bu da, 9 Nisan 1922 Conseil de l'Ordre'ın aldığı tanıma kararı ile resmen gerçekleşti.[29]

Bu uzlaşma Türk masonlarına, çetrefil azınlıklar sorunu üzerindeki görüşlerini açıklayarak, Fransa Grand Orient'ını etkileme fırsatını sağladı. 17 Ağustos 1922'de örgüte sundukları raporla, Ermeni ve Rum masonlarının yürüttüğü propagandayı çürütmeyi amaçlıyorlardı.[30] Raporu imzalayan Büyük Üstat Besim Ömer [Akalın] ve Sekreter Marco Elnecavé, imparatorluktaki Hıristiyan unsurların geçmişte "bazı baskı tedbirlerinden" zarar gördüklerini inkâr etmiyor, fakat ortada varolan kusurun bütün toplumlarca paylaşıldığını, tahriklerin ve şiddetin yayılmasında azınlıkların da önemli payı olduğu-

nu vurguluyorlardı. Raporda ısrarla, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli etnik ve dinî topluluklara karşı gösterdiği hoşgörülü tavır üzerinde duruluyor ve global bir uzlaşma dileğiyle rapor bitiyordu.[31]

Türk masonlarının bu raporu, diğer bir Türk kökenli mason olan Edhem'in *Egalité-Travail* locasına yazdığı aynı fikirlerden mülhem bir mektupla, aynı zamanda Grant Orient'ın bülteninde yayınlandı.[32] Grand Orient'ın yetkilileri bu metinler üzerinde herhangi bir yorumda bulunmadılar. Fakat yalnızca yayınlanmış olmaları dahi, çok önemli bir gelişmeyi simgeliyordu.

III - MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN SONRA

26 Ağustos 1922'de Mustafa Kemal, düşman kuvvetlerine karşı son büyük saldırıyı Kocatepe'den başlattı. 1 Eylül'de, ünlü "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!" emrini verdi. Birkaç gün sonra Türk ordusu İzmir'e girdi. 18 Eylül'de Yunan birlikleri Batı Anadolu'yu tamamen terketmişlerdi. Müttefiklerin tek yapabildikleri, mütarekeyi sağlamak olmuştu, bu da 11 Ekim'de Mudanya'da imzalandı.

Bu olaylar, doğal olarak Türk ulusal hareketine karşı militanca çabalar harcayan masonları dehşete düşürdü. Renaissance ve Melès, son ana kadar işgal kuvvetlerinin Türkiye'de kalacağı ümidini besliyorlar, bu güvenceyle de Ankara Hükûmeti'ne karşı akla gelebilecek en ağır suçlama ve karalamaları ardı ardına sıralayan ateşli bildiriler yayınlıyorlardı. Ne büyük bir düşüncesizlik ettiklerini, Kemalistler ülkenin tek ve tartışmasız hâkimi olduklarında anladılar.

Türk birlikleri İzmir'e girdiğinde, Melès'in üyeleri ilk önce Fransız Konsolosluğu'na sığındılar. Fakat daha sonra gergin atmosferi sezerek, can korkusuyla binlerce dindaşları gibi Yunanistan'a kaçtılar. Elie Simitopoulo 1922 Kasımı'nda Grand Orient'a yazdığı mektupta, mason kardeşlerin bazılarının Atina'ya kaçmayı başardıklarını ve locanın burada yeniden kurulduğunu bildiriyordu.[33]

İstanbul'daki olaylar nispeten daha az trajikti. Mason kardeşlerden, yalnızca Kemalist harekete karşı aktif tavır alanlar "izne çıkmayı" daha uygun buldular. Renaissance'dan Yunanistan'a kaçanlar arasında, başkan Perikles Tiberius ve locanın hatibi Georges Ralli de vardı. Fakat bu loca, Fransız vatandaşı Armand Mossé'nin önderliğinde varlığını sürdürmeyi başardı ve Türkiye Grand Orient'ı ile gayet iyi ilişkiler kurdu.[34] Loca, kısa zamanda siyasal rengini kökten değiştirerek Kemalist devrime alkış tutanların safları arasına katıldı.

İzmir'deki Homère locasına gelince, bütün kargaşanın ortasında nispeten emniyette kaldığı görülüyor. Bu loca, Türk-Yunan savaşı boyunca taraf tutar görünmekten dikkatle kaçınmıştı. Üyeleri arasındaki birkaç Rum ve Ermeninin kaçmasıyla boşalan yerler kısa zamanda Yahudi toplumundan seçilen yeni kardeşlerle dolduruldu.

Özetle 1922'nin sonlarına doğru, Fransa Grand Orient'ına bağlı olan Türkiye'deki locaların hepsi, Kemalist güçlere büyük sempati duyuyorlardı. "İstenmeyen unsurların" hepsi, -yani Mondros Mütarekesi'nden beri Türk ulusal hareketine karşı ajitasyonu sürdürenler- ya ülkeyi terketmiş, ya da ortalarda görünmemeyi yeğlemişlerdi. Oysa durum, Türkiye dışında oldukça farklıydı. Türklerin Lozan'da başlayan barış görüşmelerinde izledikleri tavizsiz politikanın umut verici görünmemesine rağmen azınlıklar, Müttefiklerin hiç olmazsa bir kısım azınlık ayrıcalıklarını koruyabilecekleri beklentisiyle, anti-Kemalist propagandalarına hız verdiler.

Paris'te Maraşyan ipin ucunu bırakmamıştı. 1923 başlarında Conseil de l'Ordre'un Başkanı Arthur Mille'e yazdığı mektupta, Grand Orient'dan, dünya masonlarının bir Ermeni devletinin kurulması fikrini desteklemelerini sağlamasını istedi. Buz gibi bir cevapla karşılaştı: "Ermeni sorunu şimdi Lozan'da çözüme bağlanmaktadır. Bu sürece müdahale etmemiz için hiçbir neden bulunmamaktadır."[35] Maraşyan yine de cesaretini kaybetmedi. Bir süre sonra yine harekete geçerek, örgüte bağlı bütün localara *Voilà les Turcs* (İşte Türkler Böyledir) başlıklı bir kitapçık gönderdi. Bu kitapçık, Grand Orient'ın yetkililerini kızdırmaktan başka bir işe yarayamazdı. Nitekim bu kitapçığı örgüt merkezinde izin almaksızın dağıttığı için genel sekreter tarafından sertçe kınandı, üstelik kitapçıkları dağıtmak üzere kabul eden binanın kapıcısı işten kovuldu."[36]

Melès'in Başkanı Elie Simitopoulo da, en az Maraşyan kadar aktifti. Atina'ya varışından kısa bir süre sonra, "Kemalist ayaklanmanın kurbanı olan Doğu'daki masum halkların gerçek durumu hakkında uygar dünyayı aydınlatmak" amacıyla, *Appel à la franc-maçonnerie universelle pour le désastre de Smyrne* (İzmir Felâketi İçin Dünya Masonlarına Bildiri) isimli küçük bir broşür hazırladı. Fransa'daki localara büyük miktarlarda dağıtılan bu broşürde, "Ege kıyılarında Yunanistan'ın gerçekleştirdiği kurtuluş" yüceltiliyor, Yunanistan'a verdikleri sözleri tutmayarak ona ihanet eden Müttefiklere suçlamalar yağdırılıyor, dünya masonlarının kurbanların yardımına koşmaları isteniyordu.[37]

1922'nin sonlarında Elie Simitopoulo, önemli bir girişimde daha bulundu. Locanın şekreteri Manopoulos'u da yanına alarak, Doğu'daki durumla ilgili Melès'in tavrını açıklamak üzere Avrupa'da uzun bir konferans turuna çıktı. Lozan'da devam eden barış görüşmelerini etkileme umuduyla ve Milletler Cemiyeti ile temas etmek için, uzun süre İsviçre'de kaldı.[38] Daha sonra bu misyon Paris'e yerleşti ve propaganda girişimlerini Fransa'nın başkentinden sürdürdü. Fakat Simitopoulo'nun çabaları, Maraşyan'ınkiler gibi tamamen etkisiz kaldı. Gerçi Grand Orient, İzmir felâketinde mal varlıklarını kaybeden Rum kardeşlerine önemli bir parasal yardımda bulundu, fakat siyasal arenada onların lehine en ufak bir çaba dahi göstermekten kaçınıyordu.

Aslında hem Maraşyan, hem de Simitopoulo, Grand Orient'ın, bu konudaki kararını çoktan vermiş ve Fransız-Türk yakınlaşmasından yana çıkmış olduğunun farkındaydılar. Öyleyse propagandalarını niye sürdürüyorlardı? Muhtemelen Grand Orient gibi nispeten demokratik bir kurumda, bir görüş değişikliğinin her zaman için mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca bayraktarlığını yaptıkları davanın savunulabilir ve mantıklı olduğu ve baştan kaybedilmiş gözüyle bakılamayacağı görüşündeydiler.

Kemalistler askerî üstünlüklerini kanıtladıktan sonra, azınlıkların sözcülerinin sesleri de kısılmıştı. Artık Türkiye'nin haritadan silinmesini talep etmiyorlardı. Şimdi peşinde oldukları, birtakım tavizlerdi ve bunların arasında kapitülasyonlar sisteminin sürmesi de bulunuyordu.

Yukarıdaki sayfalarda, birtakım yayınlanmamış belgelerin ışığında, Grand Orient'ın ve ona bağlı Türkiye'deki locaların, aşağı yukarı Mondros Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması'na kadar olan dönemde, Türkiye sorununa ba-

kış açılarının geçirdiği evrimi kısaca açıklamaya çalıştık. Son olarak Grand Orient'ın azınlık isteklerini desteklemeyi, pek de hevesli görünmemekle birlikte kabul ettikten sonra, neden gittikçe artan bir sempati ile Türk ulusal hareketinden yana tavır aldığı sorusu ile karşı karşıya kalıyoruz.

Bu soruyu kısmen cevaplamış bulunuyoruz. Sol fikirlere olan yakınlığıyla Grand Orient, Müttefiklerin Doğu'da izledikleri politikanın emperyalist karakterini gittikçe daha kuvvetle vurguluyordu. Kemalist hareket bu politikaya karşı güçlü bir direniş olma niteliğini koruduğu sürece de, örgüt bunu desteklenmeye değer, meşru bir hareket olarak görüyordu. Ayrıca o yıllarda Fransız kamuoyunu en çok endişelendiren uluslararası konu da, İngiliz yayılmacılığı idi. Çoğu Fransız, Osmanlı mirasının paylaşılmasında İngilizler tarafından oyuna getirildikleri inancını taşıyordu. Radikaller, İngiliz emperyalizminin yayılmacı emellerinin önüne geçmek için en iyi yolun Türkiye'de, Fransız desteğiyle güçlü bir devletin kurulmasını sağlamak olduğunu öne sürüyorlardı. Bu görüşün, Grand Orient'ın yayınladığı çeşitli bildirilerde imâ yollu da olsa, yer aldığını görüyoruz.

Doğal olarak, Anadolu'daki direniş hareketi, azınlıkların milliyetçi emelleri ile tam bir çatışma halinde idi. Grand Orient'ın, bu milliyetçi duygulara da, Türk halkının mücadelesine duyduğu saygının aynını duyduğunu söylemek yanlış olmaz. Hiç kuşku yok ki, bildirilerindeki çelişkiler ve muğlaklıklar da bundan kaynaklanmaktadır. Bu durum, ancak Fransa'nın çıkarlarının, Ankara Hükûmeti ile anlaşmasını gerektirdiği ortaya çıktıktan sonra düzelmiştir. Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir ki, Grand Orient'ın açıkça Fransız-Türk yakınlaşmasından yana tavır almış olması, azınlıkların davasını reddettiği anlamına gelmemektedir. Sorun yalnızca bir süre için rafa kaldırılmıştır.

Grand Orient'ın Türkiye'ye duyduğu yakınlığın Anadolu'daki devrimci hareketin, Fransız masonlarının hoşuna gidecek özellikler taşımasından kaynaklanmış olduğu da söylenebilir. Doğal olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin henüz kurulduğu 1920 yılı, Kemalist hareketin gerçek kimliğini saptamak için çok erkendi. Kimi bunu bir Anadolu Bolşevizmi olarak görürken, kimileri de Pan-İslamizm hareketi olarak görüyorlardı. Fakat fazla uzun bir süre geçmeden Mustafa Kemal'in, Anadolu'da, Osmanlı mutlakiyetçiliğinden uzak, Batı demokrasileri ile birleşmeye istekli, modern bir Türkiye'nin temellerini atmakta olduğu anlaşıldı. Türk ulusal hareketinin önderi mason muydu? Buna ilişkin çelişkili söylentiler dolaşıyordu. Fakat kesin olan şey, üzerine aldığı büyük işin, Fransız masonlarının idealleri ile aynı çizgide birleştiği idi. Bu da, taraftar toplaması için yeterli bir nedendi.

Burada akla gelen başka bir soru da, Grand Orient'ın, Fransız Hükûmeti'nin verdiği kararlarda ne ölçüde payı bulunduğuydu. Bunu değerlendirmek çok güçtür. O dönemde, masonlarla siyasal gruplar arasında öyle bir etkileşim ve sızma vardı ki, nüfuz veya etkinin hangi yönde işlediğini belirlemek dahi çoğu zaman imkânsızdır. Her şeye rağmen bu tebliğin kaynağını oluşturan belgeler, Grand Orient'ın kendisini gayet ciddi olarak *Cumhuriyet'in Vatikan'ı* saydığını kanıtlamaktadır.

---

[1] Dimitri Kitsikis'in *Yunan Propagandası* (İstanbul, tarihsiz, muhtemelen 1967 veya 1968) isimli eserinde Yunan lobilerinin işleyişi hakkında etraflı bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bak. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922* (Ankara, 1975).

[2] "Grand Orient de France" arşivlerinde saklanan Homère ve Melès localarına ilişkin diplomalardan anlaşılan budur. Bu localarla ilgili olarak ayrıca bak. Kemaletin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi,* M.Ertuğrul Düzdağ tarafından *Türkiye Masonlarının Gizli Tarihi* başlığıyla yeniden yayınlanmıştır (İstanbul, 1977, s.76, 177-83).

[3] Bu loca ile ilgili bak. Paul Dumont, "La Turquie dans les archives du Grand Orient de France. Les loges maçonniques d'Obedience française à İstanbul du milieu du XIXe siècle à la veille de la première guerre mondiale", Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomi ve Toplum kollokyumunda sunulan tebliğ, Strasbourg 1980.

[4] Bu locayla ilgili bazı belgeler, Bibliothèque National'in (Paris) elyazmaları bölümünde saklanmaktadır.

[5] Özellikle 1908'de Renaissance'ın kuruluşunda rol oynamıştı. Bak. Paul Dumont, aynı eser.

[6] *Bulletin de travaux du Grand Orient de France,* 1 Mayıs-31 Ağustos 1919 arasındaki süreye ilişkin rapor, s.56.

[7] *Bulletin,* Genel Kurul'un 15-20 Eylül 1919 raporu, s.319.

[8] *Ibid.*

[9] *Bulletin*, Conseil de l'Ordre'un 20 Aralık 1919 tarihli toplantısı, s.62.

[10] *Bulletin*, Conseil de l'Ordre'un 28 Mart 1920 tarihli toplantısı, s. 000.

[11] "Arch. GODF, La Renaissance", 22 Ocak 1920 tarihli mektup ve "Harmonia"nın 6 Ocak 1920 tarihli mektubunun kopyası.

[12] *Bulletin,* 3 Mart 1920 tarihli, 3 numaralı sirküler, 1 Ocak-31 Mart 1920, s.7.

[13] "Arch. GODF, La Renaissance", "Ermenistan'ın gelecekteki rejimine ilişkin rapor", 6 Temmuz 1920.

[14] *Bulletin*, Genel Kurul, 20 Eylül 1920 oturumu, s.326.

[15] *Ibid.*, s.332.

[16] *Ibid.*, s.332.

[17] *Ibid.*, s.333-37.

[18] Ibid., s.338.

[19] *Bulletin,* 1-31 Aralık 1920 arasındaki çalışmalar, sirküler no.19, s.30.

[20] *Bulletin,* Conseil de l'Ordre'un 4 Mayıs 1921 tarihli oturumu, s.49.

[21] "Arch. GODF, La Renaissance", Tiberius'un 17 Mayıs 1921 tarihli mektubu.

[22] "Arch. GODF, La Renaissance", Besnard'ın 4 Temmuz 1921 tarihli raporu.

[23] "Arch. GODF, Melès", Simitopoulo'nun 27 Aralık 1921 tarihli mektubu.

[24] "Arch. GODF, La Renaissance", Fransa'daki kardeş localara bildiri, 10 Mayıs 1922.

[25] "Arch. GODF, Melès", GODF sekreterliğinin 24 Nisan 1922 tarihli mektubu.

[26] "Arch. GODF, La Renaissance", GODF'ın 29 Ekim 1921 tarihli, Karadeniz bölgesindeki sorunlarla ilgili mektubu.

[27] "Arch. GODF, La Renaissance", GODF Sekreterliği'nin 19 Haziran 1922 tarihli mektubu.

[28] Buna ilişkin çeşitli belgeler Arch. GODF'ın Renaissance dosyasında ve *Bulletin*'de bulunmaktadır.

[29] *Bulletin*, Conseil de l'Ordre'un 9 Nisan 1922 tarihli toplantısı, s.86.

[30] Bu metin 1922 *Bulletin*'inde yayınlanmıştı, s.352-55.

[31] *Ibid.*, s.355.

[32] *Ibid.*, s.356 vd.

[33] "Arch. GODF, Melès", Simitopoulo'nun 20 Kasım 1922 tarihli mektubu.

[34] "Arch. GODF, La Renaissance", Armond Mossé'nin 27 Kasım 1922 tarihli mektubu.

[35] *Bulletin,* Conseil de l'Ordre'un 15 Ocak 1923 tarihli toplantısı, s. 000.

[36] *Bulletin,* Conseil de l'Ordre'un 17 Haziran 1923 tarihli toplantısı, s.369-70.

[37] "Arch. GODF, Melès", Ekim 1922 tarihli broşür, 16 sayfa.

[38] "Arch. GODF, Melès", G.Pappadimitrious'un Gratien'e 27 Ocak 1923 tarihli mektubu.

[39] "Arch. GODF, Melès", burada Simitopoulo'nun GODF'a hitaben yaptığı bir konuşmanın metni bulunmaktadır.

NEJAT KAYMAZ

TBMM'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu -II*

Yazında Ulusal Ant'la ilgili tanımlamalar, nitelemeler, değerlendirmeler...

Birinci TBMM bakımından Ulusal Ant: Genel anlamı, işlevi, ilgili görüşmeler, işlemler...

TBMM'nin kavramsal oluşumu bakımından Ulusal And'a dayanması, birincinin amacıyla ikincinin anlamı ve ikincinin işleviyle birincinin varlığı arasında bir neden-sonuç ilişkisinin, hatta özdeşliğin söz konusu olması demektir. Meclisin amacını Ulusal And'ın anlamı belirlediğine göre, o anlamın içeriğinin meclis için bir çalışma programı, bir misyon olarak benimsenmesi kadar, bir *idée directrice* olması, hatta bir âmentü sayılmaya başlanması olasılık dışı değil, doğal bir sonuçtur. Eğer bu içeriğin kapsamına, açık seçik istekler yanında, örtülü ya da altık anlamlı beklentiler de girmekte ve içeriğin, anlamın, dolayısiyle programın, misyonun, ilâ.. göreli biçimlerde algılanmasına yol açılmış bulunulmakta ise, bütün bir sisteme değişik bakış açılarından bakılması gibi bir durumun ortaya çıkmış olması kaçınılmazdır.

Durumun gerçekten böyle olup olmadığını anlamak için, şu sıradan sorulara ana kaynakların verdiği yanıtları görmek gerekir:

TBMM bakımından, ya da meclisteki değişik görüşlü üyeler bakımından Ulusal Ant nasıl algılanmış, ne anlama ya da anlamlara gelmiş, hangi işlevi ya da işlevleri görmüştür? Bakalım ana kaynaklar içinde bulunabilecek yanıtlar yazında verilenlere ne denli uyuyor?

"Rus Bolşevik Cumhuriyeti" ile ilişkiler konusunun görüşüldüğü 17 Ekim 1920 tarihli gizli toplantıda İzmit Milletvekili Hamdi Bey, "... misakı milli ile tayin ettiğimiz hududu milli"den söz ettikten sonra, meclisin amacı ve ilkesi olarak, Ulusal And'ın "yalnız ve yalnız istihlâsı vatan" [17]olduğunu belirtmektedir.

Londra Konferansı dolayısiyle, 5 Mart 1921 tarihinde yapılan gizli oturumun sonunda, Muş Milletvekili Ahmet Hamdi imzasıyla verilen önergede, "Misakı Milli ile muayyen olan gayei mukaddeseden..."[18] söz edilmektedir.

Kafkasya durumunun görüşüldüğü 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumda, Hariciye Vekilliği görevini yürüten Ahmet Muhtar Bey konuşurken, Ulusal And'ı, "Elimizde bulunan ve bizim için rehberi hareket olan misak.."[19] olarak nitelemekte, aynı oturumda Mustafa Kemal Paşa ise onun, "isteklerimizi temin ve müdafaa için... düstur"[20] olduğunu söylemektedir.

2 Nisan 1921 tarihli açık toplantıda İkinci İnönü Utkusuna ilişkin bilgi veren Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'ya, orduya ulaştırılmak üzere meclis adına teşekkür eden son Meclis-i Meb'ûsân Başkanı Celâlettin Arif Bey, ateşli konuşmasında, "Bu Misakı Millî bizler için artık bir iman halini almıştır"[21] demektedir.

10 Mayıs 1921'de mecliste oluşturulan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"nun amacını özetleyen "Madde-i Esâsîye"de, "... âmâl-i milletin zübdesi bulunan Misak-ı Millî"[22] nitelemesi yapılmaktadır.

Türk-Fransız itilâfnamesi dolayısiyle 15 Ekim 1921'de yapılan gizli oturumlardan birinde, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, konuşurken, "Misakı Millî esasları noktai nazarından, yani hududu millimiz dahilinde istiklâl ve hürriyeti tammımız noktai nazarından mesele tetkik edilirse Misakı Millimize muhalif hareket etmiyoruz"[23] tümcesini kullanarak, deyim yerindeyse, Ulusal And'ın anlamını özetlemektedir. Aynı konunun görüşüldüğü ertesi günkü toplantıda, tartışmalara katılma gereği duyan Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu itilâfnamenin Ulusal And'a aykırı düşmediğini anlatmak için, onun birinci maddesinin sınır belirlemeyi amaçlayan yönü üzerinde, sık sık sorularla ve itirazlarla kesilen açıklamalar yaptığı, ulusal sınır konusuyla ilgili kişisel görüşünü belirttiği, böylece de, Ulusal And'ı bu açıdan tanımladığı ya da anlamlandırdığı görülmektedir: "Misakı Millimize göre hudut meselesinin hiçbir tezat teştil edecek noktası yok-

---

Düzeltme:

Derginin geçen sayısında, 52. sahifenin ilk sütununun sonunda başlayıp ikinci sütun başında sona eren tümce, daktilo müshadaki bir satırın atlanması yüzünden anlam vermemektedir. Doğrusu şöyle olacaktır: "Kimi kez, doğrudan doğruya Ulusal Ant sayılan ve böyle nitelenen bu program-bildiri gerçekten *Ulusal And'ın ilk biçimi ve büyük ölçüde benzeridir."*

tur... Bir *hattı* mütareke tasavvur ediyor. Hattı mütarekeyi hududu milliye gibi tasavvur ediyor... Hattı mütareke nedir, var mıdır böyle bir hat? Yoktur.''[24] ''Bizim hududu millimiz bize mesut ve müstakil yaşıyabilecek bir hududu milleye olur ve menfaatimize azami mutabık çizdirebileceğimiz hudut hangisi ise, işte o hududu millimiz olacaktır.''[25] ''Bu hudud Misakı Millimize münafi değildir. Misakı Millimizde muayyen ve müspet bir hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle tesbit ettiğimiz hat hattı hudud olacaktır.''[26] Bir gün sonra gene aynı konu tartışılırken, Mersin Meb'usu İsmail Sefa Bey ''Türklerin meskûn olduğu yerler Misakı Milli dahilindedir ve hududu millimiz dahilinde kalması elzemdir'' dediği konuşmasında Ulusal And'ı ''... bütün dünya zulmüne karşı hakkımızı müdafaa için bir program çizmiştik. Bunun adına Misakı Milli demiştik''[27] ifadesiyle nitelemektedir.

11 Ocak 1922'de, Türkiye'nin barış koşulları ile ilgili bir soru soran *Entransigeant* muhabirine yanıt verirken, Mustafa Kemal Paşa, Ulusal And'ın anlam ve amacını şöyle özetlemektedir: ''Türk şerait-i sulhiyesi Misak-ı Millî'nin yevm-i ilânı olan 28 kânunusani 1920 tarihinden beri bütün cihana malûmdur. Bu şerait şu suretle hulâsa edilebilir: Türkiye'nin hudud-u millisi dahilinde siyasî ve iktisadî istiklâl-i tammının tasdiki...''[28]

1 Mart 1920'de TBMM'nin Üçüncü Toplantı Yılını açarken yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa Ulusal And'ın işlevini şu sözlerle belirlemektedir: ''Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin dahili idare ve siyasette düsturu Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun birinci maddesiyle, misak-ı millimizin birinci ve beşinci maddelerinde kati ve sarih olarak gösterilmiştir. Buna nazaran, idare usulümüz bilâ kayd-ü şart hâkimiyetine sahip olan halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.''[29] ''Siyaseti dahiliyemizde olduğu gibi siyaseti haricîyemizde de umde-i esasiyemiz Misak-ı Millî mevaddından ibarettir. Misak-ı Millîyi kabul ederek maddiyat ve maneviyat sahasında istiklâl-i tammımızı tasdik edenleri derhal dost telâkki ediyoruz.''[30]

Mali durumun görüşüldüğü 13 Nisan 1922 tarihli gizli toplantıda konuşan Lazistan Meb'usu Necati Bey, Ulusal And'ın anlamıyla ilgili olarak, kendi öznel görüşünü şöylece ortaya koymaktadır: ''Misakı Millî diyoruz; bizim daha evvel bir misakımız vardır. O da 'Misakı Dini''dir. Bunlar Misakı Millide müşterektir.''[31]

İtilâf Devletlerinin bırakışma önerisi dolayısiyle 7 Eylül 1922'de yapılan gizli toplantıda İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, ''Biz bir Misakı Milli etrafında toplandık. Bu hususta hiçbir ihtilâfımız olmadı''[32] diyerek, Ulusal And'ın gördüğü işlevlerden birine değinmiş olmaktadır.

Mudanya Konferansı üzerinde görüşlerin belirtildiği gizli oturumlardan birinde (7 Ekim 1922), Edirne Milletvekili Şeref Bey Ulusal And'ın işlevi konusuna bir başka açıdan şöyle yaklaşmaktadır: ''Meclisi Âli ve Türk Milleti Misakı Millisini Başkumandanına ve Başkumandanın eline tevdi etti. Başkumandan da orduyu eline aldı ve ordularına arş dedi, bilâ endişe yürüttü...''[33] Gene aynı konunun görüşüldüğü iki gün sonraki gizli toplantıda Mustafa Kemal Paşa, Ulusal And'ın TBMM bakımından gördüğü işlevin ne olduğunu, ''Sureti umumiyede bilâ istisna tekmil arkadaşlarımız esas program olmak üzere, Misakı Milli'yi ileri sürmektedir''[34] sözleriyle belirlemiş bulunmaktadır.

Barış Konferansına katılacak murahhaslar konusunun görüşüldüğü 18 Ekim 1922 tarihli gizli toplantıda, İkinci Grup sözcülerinden Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni Bey, bu aşamada Ulusal And'ın işlevi ve niteliği ile ilgili olarak, şu -gerçekçi görünümlü (?)- değerlendirmeyi yapmaktadır: ''... aleyhemizde bu kadar çalışan kuvvetlere karşı bizim ilmî istihzaratımız ne olabilir?.. Yalnız bir Misakı Milli. Misakı Millinin ifadesi gayet kolaydır... Efendiler bu bir çerçivedir. Bir istiklâl manası ifade etmez...''[35] Aynı oturumda Menteşe Meb'usu Tevfik Rüştü ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey de, sıra ile konuşmakta ve şöylece görüş belirtmektedirler: ''Misakı Milli kelimesi ve Misakı Milli mecmuası; siyasi hudutları ve istiklâlimizi camidir. Fakat mesaili maliyemizde maalesef sakittir.''[36] ''Misakı Millinin istiklâli millimizi tekeffül ettiğine Heyeti Vekileniz kanidir.''[37]

30 Ekim 1922'de, Sadrazam Tevfik Paşa'nın telgrafları üzerine, imparatorluğun yazgısının ve Hilâfet sorununun görüşülmesi dolayısiyle, bu konular açısından Ulusal And'ın anlam, işlev ve amacına değinilen konuşmalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Antalya Milletvekili Rasih Efendi şöyle bir soru sormaktadır: ''Bilmiyorlar mı ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi ilk içtimaında Misakı Millî ile beraber ilân ettiği beyannamede alemi islâma karşı islâmın alemdarlığını terk etmediğini ve Hilâfetin esarette olduğunu esaretten tahlisine kadar mücadelesinde devam edeceğini kâinata karşı ilân ettiğini acaba bu zat okumadı mı?''[38] Muş Meb'usu Hacı İlyas Bey, saltanata bir an önce son verilmesini önerdiği konuşmasında, ''Makamı Hilâfetin kurtarılmasını Misakı Millîye deceden şu Heyeti Aliyeniz onun esaretten kurtarılmasını belki temin eder''[39] demektedir. İkinci Grup üyelerinden Mersin Milletvekili Selâhattin Bey -''18 Temmuz 1920'' biçimindeki yanlış tarihi aktardığı- konuşmasında, ''Bundan sonra dahi Büyük Millet Meclisinin kendisine umde ittihaz ettiği nokta ki, mülki, yani Misakı Milli dahilinde muayyen olan memleketleri kurtarmak ve hakimiyeti milliye esasını temin etmek ve binaenalayn Makamı Hilâfet ve Saltanatı da meşru ve lâzım gördüğü ve hakimiyeti milliye mikyasiyle kendisinin vacip gördüğü esas dairesinde... teşkil edeceği idarede meşru olan hukuku... vereceğini tayin ettiğine göre...''[40] gibi karışık ve dolambaçlı sözleriyle, Ulusal And'ın Hilâfet ve Saltanat kurumları bakımından da bir işlevi bulunduğunu göstermek istemektedir.

Lozan Konferansı ile ilgili açıklamaların yapıldığı 28 Ocak 1923 tarihli gizli toplantıda Lazistan Meb'usu Necati Bey, Ulusal Ant'tan özveride bulunma bir yana, kendisinin onu bile az gördüğünü söylediği ateşli konuşmasında, Ulusal And'ın işlevini, ''... biz zaten Büyük Millet Meclisi hükümetinden alacağımız vesikayı almışız ve vesikamız bundan ibarettir. O da misakı millidir''[41] diyerek belirtmeye çalışmaktadır.

Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın, Lozan'dan döndükten sonra, kesintiye uğrayan konferansla ilgili açıklamalar yaptığı 27 Şubat 1923 tarihli gizli toplantıda, İzmit Milletvekili Sırrı Bey, Ulusal And'ın Lozan'da çiğnenmiş, geçersiz ve işe yaramaz duruma getirilmiş olduğu yolunda ağır eleştiriler içeren bir konuşma yapmakta ve kendince onun işlevini ve önemini belirlemek isteyerek, şunları söylemektedir: ''... birkaç seneden beri misakı milli namı altında toplanan bir kül etrafında durmaktayız ve onun bir kelimesi için milletimiz binlerce kan dökmüştür. Bu misakı millinin lâyetegayyar olduğunu harfinden vaz-

geçmiyeceğimizi âleme ilân için mümkün olsa arşı azama yazacaktık... İşte bu misakı millinin ehemmiyeti bu kadar büyüktür.''[42] Sırrı Beyi yanıtlayan Mustafa Kemal Paşa, ona Ulusal And'ı anlamadığını söyledikten sonra, özetle, Ankara İtilâfnamesi dolayısiyle sınır sorunu konusunda yaptığı açıklamanın benzeri olan bir açıklamada bulunmakta ve ''Misakı Milli şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyeti Celilenin isabet-i hazarıdır (''kararıdır'' olacak). Yoksa bu haritası mevcut bir hudut yoktur.''[43]

Lozan barış görüşmelerinde tıkanmanın başgösterdiği ve kesinti görüldüğü bir sırada, yaptığı bir aylık Batı Anadolu gezisi boyunca bir slogan gibi sürekli işlediği Ulusal And'ın tam bağımsızlığı, Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu'nun ulusal egemenliği sağlayan iki ana kaynak olduğu yolundaki temaya,[44] meclisin Dördüncü Toplanma Yılını açarken (1 Mart 1923) verdiği söylevde genişçe yer ayırırken, Mustafa Kemal Paşa, Ulusal And'ı anlam, önem, işlev ve amaç açısından özlü bir biçimde değerlendirmiş olmaktadır: ''Bugün maziden kuvvetliyiz...''[45] ''Bu rüçhanın sebebi nedir?.. Bunun sebeb-i hakikiyesi iki düsturun mefhumunda mündemiçtir. Bu düsturlardan birisi Misak-ı Millî, ikincisi hakimiyeti bilâ kaydü şart milletin elinde tutan Teşkilât-ı Esasiye Kanunumuzdur... Misak-ı Millî ismi altında tanıyarak tahakkuku uğrunda bütün milletin ifnayı hayatı göze aldığı beratı necatımızın kudret, kuvvet ve mahiyeti ne ise 1 Teşrinisani 1338 kararının[46] da kıymet ve ehemmiyeti odur. Misak-ı Millî vatanın düşman-ı harici muvacehesindeki vaziyet ve mevkiini tesbit eden mukaddes bir düstur olduğu gibi, 1 Teşrinisani 1338 kararı da asırlardan beri... milletimiz için dahili ve daimi bir düşman olan saltanat-ı ferdiyeye ve onun temsil ettiği meşum bir şekl-i idareye tevcih edilmiş bir silâh-ı mukaddestir.''[47] ''... düsturu halâsımız olan Misak-ı Millîyi safha-i tarihe yazan, milletin demir elidir.... Millet bundan sonra hayatına istiklâline ve bütün varlığına bizzat kendisi nigehban olacak... Misak-ı Millî yalnız istihsali anına kadar muhafaza-i kıymet edecek bir düstur mevkiinde iken, onun nitecesi olarak kazanılan istiklâl, 1 Teşrinisani kararının temin-i bekasiyle naili ebediyet olabilir... heyeti içtimaiyede en yüksek hürriyetin en âli müsavat ve adaletin temin-i istikrarı ve mahfuziyeti ancak ve kati manasiyle hakimiyet-i milliyenin müesses bulunmasiyle daimdir...''[48] ''... Misak-ı Millîye aleyhdarlık edenleri hangi esbabı siyasiye ve içtimaiye ile hain tanıdıksa... Meclisin ve Misak-ı Millînin karşısında vaziyet alan asırdîde bir idare ile onun mensuplarını hangi sebeplerle ihanetle vasfeyledikse, bugünkü hakimiyet-i milliye düşmanlarını da aynı haklar ve aynı sebeplerle hain telâkki ederiz.''[49]

Lozan'da yapılmış olan barış önerileri dolayısiyle mecliste tartışmalı, suçlamalı ve gerilimli görüşmeler sürerken, 5 Nisan 1923 tarihli gizli toplantıda, İkinci Grup'tan Ali Şükrü Bey'in de konuştuğu ve bu arada, Ulusal And'a yeni bir anlam verilmek istendiğini öne sürüp, hükûmeti eleştirdiği görülmektedir: ''Zannediyorum ufak bir Moda haline geldi... misakı milli nedir?.. Hududu milliyi haiz midir, değil midir? Hürriyet ve istiklâl midir, değil midir? Şeklinde birtakım münükaşat belirmeye başladı. Mecliste bilhassa bazı arkadaşlarımız diyorlar ki, misakı millî demek her türlü kuyut ve şuyuttan (''şuruttan'' olacak) âzâde istiklâli tam dahilinde icrayı hüküm edecek memleket. Eğer bu demekse, ben hükümete bir akıl öğreteyim. Müsaadenize mağruren Yozgat, Sivas, Ankara desinler ki, bize bilâkaydü şart verin ve buranın bitaraflığını tekeffüli düveli altına alın... hiç kimse biza karışmaz. Emin olunuz burada istiklâli tam ile çalışırız. Misakı milli bu mudur? Arkadaşlar bendenizin bildiği millete karşı ahkâmına aht ve yemin ettiğimiz misakı millide bir hudut ta vardır. O hudut ta mütarekenin hini akdinde ordularımızın bulunduğu hudutlardır.''[50] Aynı oturum sonunda verilmiş, ''Lazistan Mebusu Mehmet Necati'' imzalı bir önergede ise, ''... bütün halkça bir umde ve bir akide haline gelen istiklâl ve istihlâsı vatan ile Misakı Millînin muhafazası...'' ibaresi[51] göze çarpmaktadır.

Gene barış önerileri üzerinde ertesi gün sürdürülen görüşmeler sırasında, Bitlis Meb'usu Yusuf Ziya Bey, Ulusal And'ın ne olduğunu, kendine özgü uslûbu, terimleri ve deyimleri ile şöyle anlatmaktadır: ''... bu Meclisi Alinin bir ahdı bir umdesi... bir hedefi, bir gayesi vardır. Bu gaye, bu umde bu hedef ise misakı milli denilen raporda müspettir... Tekrar ediyorum, Misakı milli bir rapordur. O her gün, her vesile ile ağzımızdan düşmeyen, yine her gün her vesile ile kudsiyeti keyit, ahkâmının lâyetegayyar olduğu temin olunan ve yine her gün her vesile ile bir teminat senedi olarak gösterilen misakı milli bir rapordur. Bir beyanname, bir program değildir. Bu milletin, bu devletin hangi şerait dahilinde, hangi arazi üzerinde hangi hudutlar dahilinde yaşayabileceğini, bilâkaydüşart hür ve müstakil olarak idamei hayat edebileceğini gösterir bir rapordur. Ariz ve amik düşünülmüş bu milletin etibbai hazıkası tarafından verilmiş bir rapordur. Hayat raporu, beka raporu, istiklâl raporudur.''[52] Aynı toplantının sonunda bir önerge veren Sivas Milletvekili Kara Vasıf Bey, Ulusal And'ın ne olduğunu şöyle belirlemektedir: ''Gerek Misakı Millinin, gerek bilcümle mücahedatın temerküz ettiği esas hakkı hayat ve istiklâlden ibarettir.''[53]

Görülüyor ki, bir Ulusal And Meclisi olarak nitelenen ve benimsenen Birinci TBMM'nin üyeleri, söz konusu ant için, biribirinin benzeri, az-çok benzeri, değişiği ve çok değişiği olan anlam ve tanımlar vermiş, amaçlar ve işlevler belirlemiş, deyimler ve terimler kullanmışlardır. Bunlarda, konuşan ya da yazan kişilerin kişiliklerinden, sosyal ve düşünsel yapılarından kaynaklanan anlayışlar ve davranışlar yanında, konuya hangi vesile ile ve ne amaçla değinildiğinin de bir rol oynadığı gözlenmektedir. Bu durumun ise, anlatımların gerçekçi ya da duygusal olmasını, kullanılan deyimlerin ve terimlerin somut ya da soyut nitelik taşımasını etkilediğini belirtmeye gerek yoktur.

Alıntılar bütün olarak gözden geçirildiğinde, Ulusal And'ın ne olduğu sorusuna yanıt oluşturabilecek nitelikteki birçok söz arasında, doğallıkla ilkin en açık ve en somut bir fikir verenler dikkat çekiyor. Örneğin Yusuf Kemal Bey'in 15 Ekim 1921 tarihli konuşmasında görülen, ''Ulusal Ant ilkeleri... yani ulusal sınırlarımız içinde tam bağımsızlık ve özgürlüğümüz...'', Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Ocak 1922'de Türkiye'nin barış koşullarını soran yabancı gazeteciye verdiği yanıttaki ''Türkiye'nin ulusal sınırları içinde, siyasal ve iktisadi tam bağımsızlığı'' ve Yusuf Ziya Bey'in 5 Nisan 1923 tarihli gizli oturumda yaptığı konuşmada geçen, ''Bu milletin, bu devletin hangi koşullar altında, hangi toprak parçası üzerinde, hangi sınırlar içinde yaşıyabileceği, bağsız-koşulsuz, özgür ve bağımsız olarak yaşamını -nasıl- sürdüreceği'' biçimindeki anlatımlar böyledir. Bun-

Devamı s.38'de

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

TBMM Başkumandan Gazi Musta Ankara'da Yapılacak (Karşılam Progr

Ankara 30/9/338 [1922]

1- Gazi Paşa Hazretlerinin Ankara'ya yevm-i muvasalatları [varış günleri] henüz ma'lûm değildir.* Bu babta kat'i mâ'lûmat vürudunda [geldiğinde] gazeteler ve suver-i saire [başka suretler] ile ilân olunacaktır.

Merasim-i istikbaliyyenin sükûn ve intizam dairesinde cereyanını teminen müstakbelîn [karşılayıcılar] tarafından işbu program ahkâmına riayet buyurulacaktır.

2- Paşa Hazretleri Ankara'yı İstasyon cihetinden teşrif buyuracaklardır. Merasim İstasyon ile TBMM arasındaki sahada cereyan edecek ve bunu müteakip Başkumandan Paşa Hazretleri tarafından Meclis'te Riyaset Odasında muhtasar [kısa] bir resm-i kabul icra olunacaktır.

3- Merbut [ekli] krokide görüldüğü veçhile İstasyon ile Meclis arasında üç tak-ı zafer inşa edilmiştir.

4- Paşa Hazretlerinin uzaktan istikbali için TBMM Birinci Reis Vekili Konya Meb'usu Vehbi Efendi Hazretleri riyasetinde Meclis-i Umumîce bâkur'a intihap edilen on zattan mürekkep bir hey'et hareket edecektir. Vali, Belediye Reisi ve Ankara Kumandanı da ayrıca bir hey'et halinde istikbale gideceklerdir.

5- Paşa Hazretlerinin mezkûr hey'etlerle beraber İstasyon'a muvasalatlarını müteakip alelusul muzika ile bir müfreze-yi askeriyye tarafından resm-i selâm ifa olunacaktır.

6- Hey'et-i Vekile [Bakanlar Kurulu] ve TBMM âzâsı İstasyon'da veyahut Meclis binası önünde resm-i istikbale iştirak ederler.

7- İstasyon civarındaki tak-ı zaferle köprü arasındaki mıntıka, Ankara garnizonunu teşkil eden bilûmum kıtaat ile ümera [üst subaylar] ve zabitana tahsis kılınmıştır. Paşa Hazretlerinin bu mıntıkaya takarrüblerinde [yaklaşmalarında] işbu hey'et namına Ankara Kumandanlığı tarafından gazay-ı

* Mustafa Kemal Paşa, iki gün sonra, 2 Ekim'de Ankara'ya gelmiş ve bu program uyarınca karşılanmıştır.

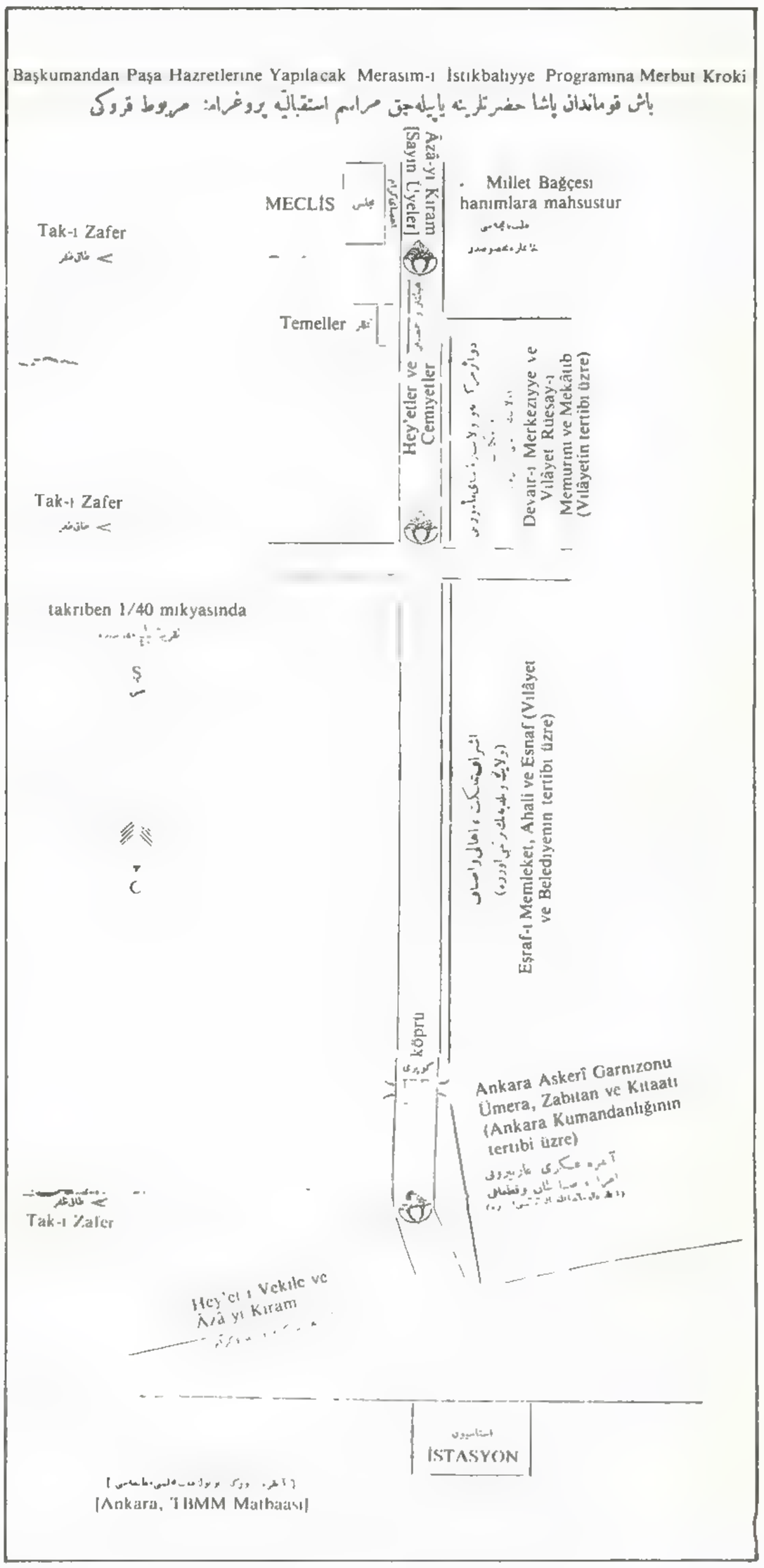

Reisi
a Kemal Paşa Hazretlerine
Merasim-i İstikbaliyye
a Töreni)
mıdır

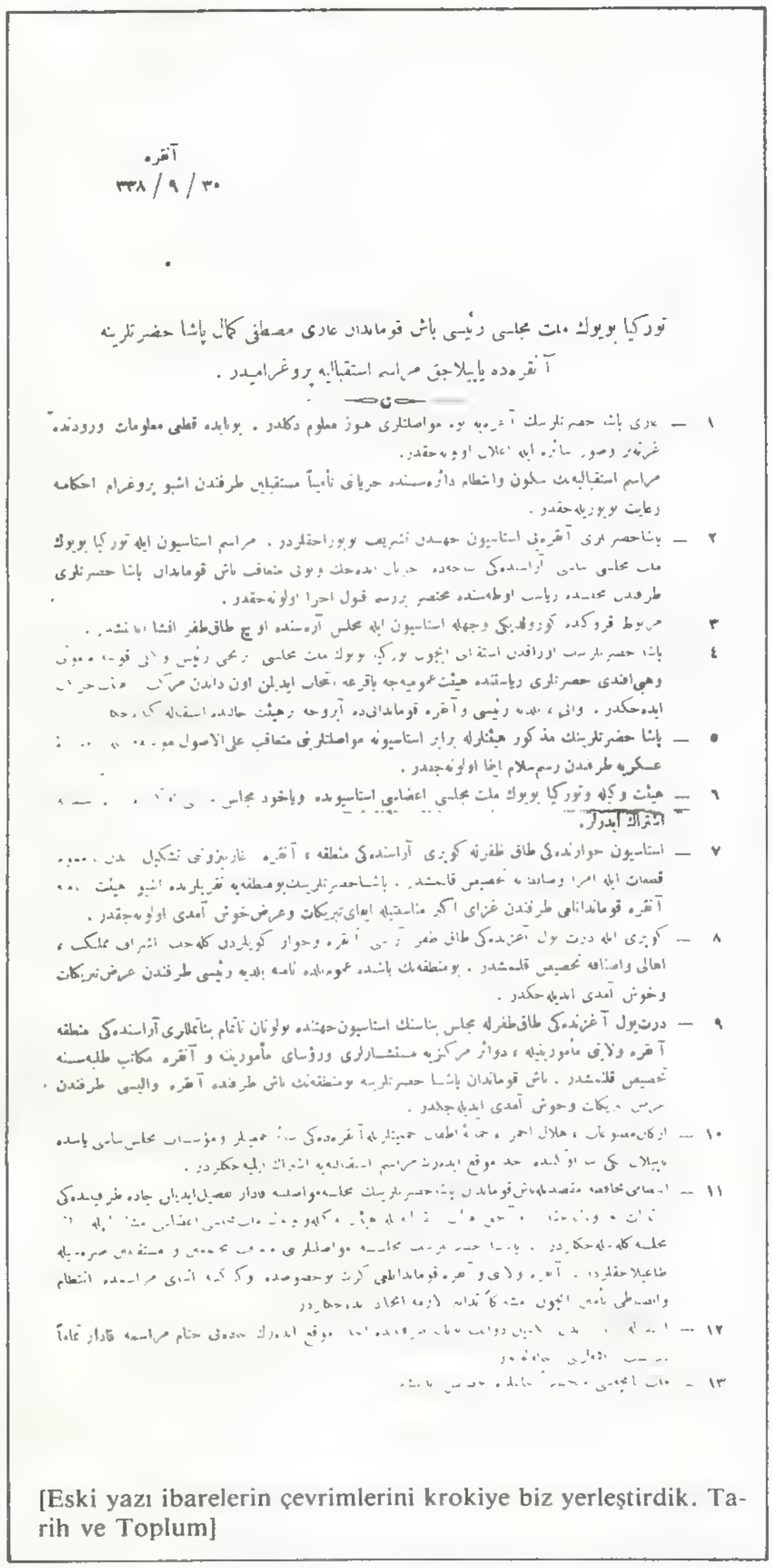

آنقره
٣٠ / ٩ / ٣٣٨

تورکیا بویوك ملت مجلسی رئیسی باش قوماندان غازی مصطفی کمال پاشا حضرتلرینه
آنقره‌ده یاپیلاجق مراسم استقبالیه پروغرامیدر .

١ — غازی پاشا حضرتلرینك آنقره‌یه بوه مواصلتلری هنوز معلوم دکلدر . بونابده قطعی معلومات ورودنده غرته‌لر وصور سائره ایله اعلان اولونه‌جقدر .
مراسم استقبالیه‌نك سکون وانتظام دائره‌سنده جریانی تأمیناً مستقبلین طرفندن اشبو پروغرام احکامنه رعایت بویوریله‌جقدر .

٢ — پاشا حضرتلری آنقره‌یی استاسیون جهتدن تشریف بویوراجقلردر . مراسم استاسیون ایله تورکیا بویوك ملت مجلسی بناسی آراسنده‌کی ساحه‌ده جریان ایده‌جك وبونی متعاقب باش قوماندان پاشا حضرتلری طرفندن مجلسده ریاست اوطه‌سنده مختصر بر رسم قبول اجرا اولونه‌جقدر .

٣ — مربوط قروکده کورولدیکی وجهله استاسیون ایله مجلس آره‌سنده اوچ طاق ظفر انشا ایدلمشدر .

٤ — پاشا حضرتلرینك اوراقدن استقبالی ایچون تورکیا بویوك ملت مجلسی [illegible] رئیس [illegible] وهبی افندی حضرتلری ریاستنده هیئت عمومیه‌جه باقرعه انتخاب ایدیلن اون داندن مرکب [illegible] ایده‌جکدر . والی ، بلدیه رئیسی و آنقره قوماندانی‌ده آبروجه بر هیئت حالنده استقباله کیده‌جکدر .

٥ — پاشا حضرتلرینك مذکور هیئتلرله برابر استاسیونه مواصلتلرینی متعاقب علی الاصول [illegible] عسکریه طرفندن رسم سلام ایفا اولونه‌جقدر .

٦ — هیئت وکیله وتورکیا بویوك ملت مجلسی اعضاسی استاسیونده ویاخود مجلس [illegible] اشتراك ایدرلر .

٧ — استاسیون جوارنده‌کی طاق ظفرله کوپری آراسنده‌کی منطقه ، آنقره غازینزونی تشکیل [illegible] قطعات ایله امرا وضابطانه تخصیص قلنمشدر . پاشا حضرتلرینك بو منطقه‌یه تقریبلرنده اشبو هیئت [illegible] آنقره قوماندانلغی طرفندن غزای اکبر مناسبتیله ایفای تبریکات وعرض خوش آمدی اولونه‌جقدر .

٨ — کوپری ایله درت یول آغزنده‌کی طاق ظفر آراسی آنقره وجوار کویلردن کله‌جك اشراف مملکت ، اهالی واصنافه تخصیص قلنمشدر . بو منطقه‌نك باشنده عموم بلده نامنه بلدیه رئیسی طرفندن عرض تبریکات وخوش آمدی ایدیله‌جکدر .

٩ — درت یول آغزنده‌کی طاق ظفرله مجلس بناسنك استاسیون جهتنده بولونان ناتمام بناتملری آراسنده‌کی منطقه آنقره ولایتی مأمورینیله ، دوائر مرکزیه مستشارلری ورؤسای مأمورینه و آنقره مکاتب طلبه‌سنه تخصیص قلنمشدر . باش قوماندان پاشا حضرتلرینه بو منطقه‌نك باش طرفنده آنقره والیسی طرفندن عرض تبریکات وخوش آمدی ایدیله‌جکدر .

١٠ — ارکان مطبوعات ، هلال احمر ، حمایهٔ اطفال جمعیتلریله آنقره‌ده‌کی سائر جمعیتلر ومؤسسات مجلس بناسی یاننده یاپیلان یکی بنا اوکنده اخذ موقع ایده‌رك مراسم استقبالیه‌یه اشتراك ایلیه‌جکلردر .

١١ — انتظامی محافظه مقصدیله باش قوماندان پاشا حضرتلرینك مجلسه مواصلتنه قادار تفصیل ایدیلن جاده طرفیندن [illegible] مجلسه کله‌جکلردر . پاشا حضرتلرینك مجلسه مواصلتلرینی متعاقب [illegible] طاغیلاجقلردر . آنقره ولایتی و آنقره قوماندانلغی کرك بو خصوصده وکرك اثنای مراسمده انتظام وانضباطی تأمین ایچون مشترکاً تدابیر لازمه اتخاذ ایده‌جکلردر .

١٢ — [illegible] موقع ایده‌رك جاده‌یی ختام مراسمه قادار تماماً [illegible]

١٣ — [illegible]

[Eski yazı ibarelerin çevrimlerini krokiye biz yerleştirdik. Tarih ve Toplum]

ekber münasebetiyle ifay-ı tebrikat ve arz-ı hoşamedî [hoşgeldiniz sunuşu] olunacaktır.

8- Köprü ile dörtyol ağzındaki tak-ı zafer arası Ankara ve civar köylerden gelecek eşraf-ı memleket, ahali ve esnafa tahsis kılınmıştır. Bu mıntıkanın başında umum belde namına Belediye Reisi tarafından arz-ı tebrikat ve hoşamedî edilecektir.

9- Dörtyol ağzındaki tak-ı zaferle Meclis binasının İstasyon cihetinde bulunan natamam bina temelleri arasındaki mıntıka Ankara Vilâyeti memurîniyle, devair-i merkeziyye [merkez daireler, bakanlıklar] müşteşarları ve rüesay-ı memurînine ve Ankara mekâtib [okullar] talebesine tahsis kılınmıştır. Başkumandan Paşa Hazretlerine bu mıntıkanın baş tarafında Ankara Valisi tarafından arz-ı tebrikat ve hoşamedî edilecektir.

10- Erkân-ı matbuat [basın... ileri gelenleri], Hilâl-i Ahmer [Kızılay], Himaye-i Etfal [Çocuk Esirgeme] cemiyetleriyle Ankara'daki sair cemiyetler ve müessesat Meclis binası yanında yapılan yeni bina önünde ahz-ı mevki ederek [yer alarak] merasim-i istikbaliyyeye iştirak edeceklerdir.

11- İntizamı muhafaza maksadıyla Başkumandan Paşa Hazretlerinin Meclis'e muvasalatına kadar tafsil edilen [ayrıntıları belirtilen] cadde tarafeynindeki [iki yanındaki] tertibat bozulmayacaktır. Ve ancak Hey'et-i İstikbaliyye ile Hey'et-i Vekile ve BMM âzâsı müşarüleyhle [anılanla] beraber Meclis'e gelebileceklerdir. Paşa Hazretlerinin Meclise muvasalatlarını müteakip müçtemi'in [toplananlar] ve müstakbelîn sırasıyla dağılacaklardır. Ankara Vilâyeti ve Ankara Kumandanlığı gerek bu hususta ve gerek esnay-ı merasimde intizam ve inzibatı temin için müştereken tedabir-i lâzime ittihaz edeceklerdir [gerekli önlemleri alacaklardır].

12- İstikbale şitab eden [gelen] tekmil zevatın yolun tarafeyninde ahz-ı mevki ederek caddeyi hitam-ı merasime [törenin bitmesine] kadar tamamen serbest bırakmaları rica olunur.

13- Millet Bağçesi münhasıran [yalnızca] kadınlara tahsis edilmiştir.

Selma Göksel Koleksiyonu

BAĞLILIK ANDI

Baştarafı s.35'te

ların yanında, az sözcük içinde özetlenen, bu bakımdan kapsamının dar görünmesine yol açan özdeyiş ve slogan türü anlam ve tanımlar göze çarpıyor. Örneğin, "yalnız ve yalnız yurdun kurtarılması", "bağımsızlık ve yurdun kurtuluşu", "yaşam hakkı ve bağımsızlık", "ulusun isteklerinin özeti", "tam bağımsızlık." Ulusal Ant'la dışa karşı bir amaç güdüldüğünün vurgulanması söz konusu olunca, "bütün dünyanın baskısına karşı hak savunması", ya da "yurdun dış düşmana karşı durumunun ve yerinin saptanması" biçiminde dolaylı anlamlandırmalar yoluna gidildiği görülüyor. Ayrıca, çok çetin ve çok yönlü bir savaşa koşut olarak yürüyen uygulama sürecinin çeşitli aşamalarında karşılaşılan güçlüklere, çözümlenen ve çözülemeyen sorunlara göre yapılan -nedeni ve gerekçesi salt gizli oturumlarda açıklanan- anlam uyarlamalarına ya da gerçekçi yeni anlam belirlemelerine tanık olunuyor. Ulusal Ant'ta soyut bir biçimde betimlenmiş olmakla birlikte, belli ve kesin gibi düşünülen ve ulusal sınır varsayılmış bulunan -resmen saptanmamış- bir bırakışma çizgisinin, Fransızlarla yapılan itilâfnamede elde edilememesi, Lozan Konferansında ise elde edilemiyeceğinin açıkça anlaşılması, Mustafa Kemal Paşa'nın, Ulusal And'ın ulusal ya da başka bir sınır çizmiş olmadığı, ulusal sınırın ulusun çıkarıyla, gücüyle, meclisin kararıyla çizilecek ve içinde mutlu ve bağımsız yaşanabilecek sınır olduğu yolunda açıklamalar yapmasını ve Ulusal Ant için, duruma uygun anlam geliştirme yoluna gitmesini gerektiriyor. 1 Mart 1922 tarihli meclis açış söylevinde onu, "halkın yazgısını doğrudan ve dolaysız yönetmesinin" ve "maddiyat ve maneviyat alanında tam bağımsızlığın" ifadesi olarak niteliyor. Bir yıl sonra ise, "yurdun dış düşman karşısında durumunu ve yerini belirleyen kutsal bir kural" ve "gerçekleşmesi uğrunda toptan yok olmayı göze almış olan ulusun yaşamını, bağımsızlığını ve bütün varlığını kendisinin korumasını sağlayacak kurtuluş belgesi" diye tanımlıyor. Buna karşılık muhalif üyeler Ulusal And'ın anlamında yalnız "her türlü koşuldan kurtulmuş, tam bağımsız olarak egemen olacak ülke" değil, "bırakışmanın imzalandığı sırada ordularımızın bulunduğu çizgi" olarak "bir sınır", bir "ulusal sınır" kavramının da saklı bulunduğunu dile getirmekte direniyorlar. Hüseyin Avni Bey açıkça, onun "bir çerçeve" olduğunu, "bağımsızlık anlamına gelmediğini" bile söyliyebiliyor. Selâhattin Bey, saltanatın hilâfetten ayrılarak, kaldırılması tartışmalarının yapıldığı 30 Ekim 1922 tarihli toplantıdaki konuşmasında, TBMM'nin ilke olarak "ülkeyle ilgili, yani Ulusal Ant'ta belirlenmiş olan ülkeleri kurtarmayı", bunun yanında da "ulusal egemenlik temelini kurmayı ve bundan dolayı Halifelik ve Sultanlık Makamlarını.. ulusal egemenlik temeli üzerinde oluşturacağı yönetimde meşru olan hakları"na kavuşturma hususunu benimsemiş olduğunu anımsatıyor.

Ulusal And'ı anlatan ve tanımlayan sözlerde, doğal olarak onun işlevini de görmek olanağı vardır. Ancak, kimi alıntılar, doğrudan doğruya, bu işlevin ne olduğunu ya da ne gibi işlevlerin söz konusu olduğunu gösterir nitelikte ifadeler içermektedir. Örneğin Rauf Bey'in, bir Ulusal Ant çevresinde toplandıklarını ve hiçbir anlaşmazlıkları bulunmadığını dile getirmesi, Ulusal And'ın, Birinci TBMM bakımından nasıl bir birleştirici ve dayanıştırıcı rolü oynadığının kanıtı sayılabilir. Aynı sonuç, Mustafa Kemal Paşa'nın genel olarak ve hiç ayrıksısı bulunmadan tam üyelerin temel program olmak üzere Ulusal And'ı ileri sürdükleri yolundaki sözlerinden de çıkarılabilir. Şefef Bey, meclisin ve Türk ulusunun Ulusal And'ını Başkumandanının eline verdiğini ve Başkumandanın da ordularını kaygı duymaksızın yürüttüğünü söylerken, Ulusal And'ın gerek Başkumandanın, gerek ordunun görevi açısından nasıl yönlendirici ve buyurucu bir öge işlevi gördüğünü anlatmak istemiş olsa gerektir. Rasih Efendi ve Hacı İlyas Bey, 30 Ekim 1922 tarihli toplantıda yaptıkları konuşmalarında, Ulusal Ant'la Hilâfetin tutsaklıktan kurtarılması arasındaki ilişkiyi dile getirirken, kuşkusuz onun başlıca işlevlerinden birine parmak basmayı amaçlamışlardır. Yusuf Ziya Bey'ce yapılan ateşli konuşma, sanki Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinden çıkan anlamı vurgulamak istercesine yapılmıştır. Ulusal And'ın önemini belirtmek için, sanırım hiç kimse muhalif Yusuf Ziya Bey'den daha etkili konuşmuş olamazdı.

Ulusal And'ı nitelemek için bir dizi deyim ve bir o kadar terim kullanılmıştır: "Hareket kılavuzu", "kutsal amaç", "kutsal kural", "dinsel ant", "temel izlence", "kurtuluş belgesi", "kurtuluş kuralı", "güvence belgiti", "yaşam raporu", "bağımsızlık raporu", "kural", "izlence", "çerçeve", "erek", "bildiri", "inan", "inanç", "ant" gibi. Ayrıca, sık sık "kutsallık" ve "değişmezlik" sıfatlarıyla nitelenmiştir. Bunlardan da anlaşıldığı gibi, Ulusal And'a genel yaklaşımda, duygu ve coşku ögesinin ağırlığı söz konusu olmuştur.

TBMM'nin gerek kavramsal gerek kurumsal doğuşunda ana fikir ve başlıca neden sayılan, varlığının ve etkinliğinin temel amacını oluşturduğu düşünülen, birliğini ve dayanışmasını sağlayıcı biricik öge işlevi gördüğüne inanılan Ulusal Ant, genelde ya da özelde nasıl anlaşılmış olursa olsun, bu denli önemle üzerinde durulduğuna göre, ya peşin peşin kabullenilmiş olma biçiminde, ya da başta söz konusu edilme ve edilir edilmez onaylanma yoluyla benimsenmiş olmalıdır. Benimsenmenin anlamı ise, onun gerçekleşmesini sağlamayı üstlenme demektir. Öyleyse, ana kaynaklarda şu iki evreli soruya yanıt aramak gerekecektir: TBMM Ulusal And'ı nasıl benimsemiştir ve Ulusal And'ın gerçekleşmesi nasıl sağlanmak istenmiştir?

Bu sorunun bir çırpıda yanıtlanması kolay değildir. Ulusal And'ın nasıl benimsenmiş olduğu, bir yandan "hangi biçimiyle" ya da "hangi biçime sokularak", öte yandan "hangi koşullarda" ya da "ne gibi bir işlemle" sorularını kapsar. Gerçekleşmesinin nasıl sağlanmak istendiği sorusuna ise, buna ilişkin çabada, yalnız "hangi yöntemin izlendiği" değil, aynı zamanda "ne gibi anlayışın ya da anlayışların söz konusu olduğu" anlamları da saklıdır. Burada düşünülen, benimsenme açısından da gerçekleştirme çabası bakımından da, ilk anlamlardır. Yani, Ulusal Ant TBMM'de resmen "hangi biçimiyle" benimsenmiş ve "hangi yol izlenerek" gerçekleştirilmek istenmiştir?.. Kaynaklar, sorunun salt bu anlamına yanıt aramak amacıyla taranacaktır. Öteki anlamlar için, yeri gelince, soru duruma göre gene sorulacak ve uygun olan yanıtlar bulunmaya çalışılacaktır.

TBMM, kavram ve kuram olarak, Ulusal And'ın esinlendiği, hatta yarattığı bir olgu gibi değerlendirilmekle birlikte, gerek toplanması için yapılan girişim ve etkinlikler dönemiyle, gerekse açılış evresiyle ilgili belgelerde, yazılarda ve konuşmalarda Ulusal Ant (Mîsâk-ı Millî, Ahd-ı Millî) adına rastlanmamaktadır. Meclisin oluşumunu esin-

leyen ve sağlayan fikir ve amaç, bir deyim kullanılmaksızın, çeşitli sözler ve açıklamalarla anlatılmakta ya da belirlenmektedir. Bunun bir nedeninin olup olmadığını ya da varsa ne olduğunu araştırmayı şimdilik bir yana bırakarak, burada, doğrudan doğruya Ulusal And'ın resmen ilk kez ne zaman ve nasıl söz konusu edildiğini gösteren kayıtla işe başlıyorum:

2 Mayıs 1920 tarihli yasa uyarınca, bir gün sonra, meclis adına hükûmet işlerini yürütmek üzere seçimle oluşturulan "İcra Vekilleri Heyeti'nin 9 Mayıs'ta Maarif Vekili ve Sinop Meb'usu Dr. Rıza Nur Bey'ce mecliste okunan ve onaydan geçen programında, dış siyasada izlenecek tutuma ilişkin ilkenin ne olacağı şöyle açıklanmaktadır: "Siyaseti hariciyemizde istihdaf ettiğimiz maksat, bugün payıtahtımızı esaret ve tahakküm altında bulunduran Devletleri evvelce İstanbul'da inikad etmiş olan son Meclisi Mebusanın müttefikan tanzim ve tesbit ettiği ahd ve misakı milli dairesinde itikâlimize hürmetkâr kılmaktır."[54]

İcra Vekilleri Heyeti'nin 5 Mayıs 1920'de yapılan ilk toplantısında alınan karara göre, Sovyetler Birliği ile bir bağlaşma sağlamak amacıyla 11 Mayıs'ta Moskova'ya gönderilen Türk delegasyonunun, orada Sovyet diplomatlarıyla birlikte hazırlayarak 24 Ağustos tarihinde parafe etmiş oldukları dostluk antlaşması projesi metninin birinci maddesinde şu tümcenin yazılı olduğu görülmektedir: "Türkiye tabiri ile İstanbul Meclisi Mebusanı tarafından tanzim ve ilân ve 1920 şubatında matbuata ve bütün devletlere tebliğ kılınmış olan Türk misakı millisinde gösterilen arazi kastedilmektedir."[55]

Üç kişiden oluşan söz konusu delegasyonun başkanı Hariciye Vekili ve Anayasa Meb'usu Bekir Sami Bey'in, parafe edilen proje metni ile, bunun onaylanması *işinin* çıkmaza girmesine yol açan anlaşmazlık konularına ilişkin bilgi sunmak ve yeni gösterge istemek için TBMM Başkanlığına yazıp, delegelerden İktisat Vekili ve Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey ile Ankara'ya gönderdiği 30 Ağustos 1920 tarihli raporda, "Muhadenet muahedesinin birinci maddesi... Büyük Millet Meclisi'nin temsil eylediği Türkiye'nin Meclisi Mebusanınca bittanzim âleme ilân edilen Misâkı Millînin ihtiva eylediği hudut dahilindeki memleket olacağına dairdi" denmekte ve Çiçerin'in buna karşı çıkarak, "hududu ırkıyesi (étnographique)" deyiminin kullanılmasını istemesi üzerine, "Bitabiî Misakı Millînin tadil ve tagayyuru"nun heyetin "selâhiyet ve mezuniyeti haricinde olduğu"nun "ve başka bir türlü hududun kabulü"nün "mümkün olmadığı"nın "etrafıyla izah" edildiği belirtilmektedir.[56]

11 Ekim 1920 tarihli gizli oturumda Hariciye Vekâleti Vekili İstanbul Meb'usu Ahmet Muhtar Bey, siyasal durumla ilgili bilgi verdiği konuşmasının girişinde şu ilginç açıklamayı yapmaktadır: "İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'da teşekkül eden hükûmetî milliyenin harici meslekinin istinat ettiği hututu umumiye evvelce tespit edilmişti. Müsaade ederseniz bunun hakkında ufak bir tarihçe arzetmek isterim...[57] Ondan sonra İstanbul Meclisi Mebusanı teşekkül ettiğinde bu ayrı kongrede ittihaz edilen mukarreratı umumiyenin mezciyle İstanbul Meclisi bir misakı millî şeklinde dahili bilhassa harici siyasetinin (esasatını tespit) ve bunları 1919 ("1920" olacak) senesi bütün mileli müttehideye ilân etmiş olduğu gibi ayrıca bitaraf devletlere, bilhassa o vakit Versay Kongresine de tebliğ etmişti. Binaenaleyh hükûmeti milliyenin (o tarihte tespit ettiği)[58] maksadını esaslı bir sureti tağyir ve tebdil edecek bir hadisei cedide zuhur etmemiş olduğu ve zaten bu gibi tegayyüratı hükûmetin kendisine mal etmesi ancak Meclisi Millinin de mütalâa ve muvafakatını istihsale vabeste olmakla (Hükûmeti milliyece)[59] tespit edilmiş olduğu şekilde müstakar bulunuyor. Bu ufak tarihçeden arzetmek istediğim noktai esasiye Türkiye Büyük Millet Meclisinin gerek münasebatı siyasiyesinde ve gerek müzakeratı sairenin nikatı hiçbir vechile tağyirpezir olmamış olması ve aynı bu hükûmetin takip ettiği mesleğin sırf milli bir mesleki siyasi olduğunu söylemektir... Ankara Hükûmeti Milliyesi kendi unvanının da (irae ettiği üzere)[60] mutlaka milli bir siyasettir. Binaenaleyh bundan bir hüküm çıkarmak lâzım gelirse, bu hükûmet takip ettiği makasıtten en birinci olan muhafazai istiklâl müdafaai tamamiyette... olan cihet her kim olursa olsun ancak bununla kabul ve müzakere edebilir manasınadır. Yoksa hissiyatına tabaan şu bu ciheti iltizam etmekten mütevakkidir."[61]

11 Ekim 1920'de Ankara'ya gelen Yusuf Kemal Bey, 16 Ekim'de yapılan gizli toplantıda, konuyla ilgili bilgi verirken şunları da söylemektedir: "Ankara Millet Meclisinin temsil ettiği hükûmetin kabul edeceği muahede deminyor musunuz? O hükûmeti milliyenin hududunu, haritasını size verelim, dedik. Pekâlâ dediler. Misakı millide, ahdi millide çizilmiş olan hududun bir haritasını ki o haritada Kars, Ardahan, Batumu ârayi âmmeye tâbi gösterdik. Garbi Trakyayı öyle gösterdik ve dedik ki bunu burada tespit edelim... burada Türkiye denince bir Osmanlı İmparatorluğu yoktur... Bu muahedenin kabul ettiği manaya göre Türkiye tabiriyle İstanbul Meclisi Mebusanı tarafından tanzim ve ilân ve 1920 senesinde Türk misakı millisinde gösterilen arazi kastedilmektedir. Haritasını da oraya verdik. O harita da bu muahedenin eczayı mütemmimesinden olacaktır."[62] Yusuf Kemal Bey, aynı toplantının bir sonraki oturumunda, konuya bir kez daha değinmektedir: "... bu muahededeki Türkiye kelimesinden garaz şu tarihli Türk misaki millisinde dahil olan arazidir. Bizim misakı millinin tarihi hatırımızda olsa bile daha ziyade tavzih, daha ziyade tayin etmek istedik. Onun için el yazısiyle buraya yazdık. İstanbul Meclisi Mebusanında yapılmış ve 1920 Şubatında matbuata ve devletlere tevdi edilmiş olan misakı milliyi daha ziyade tafsil ettik."[63] Yusuf Kemal Bey'in, Bekir Sami Bey'ce yazılan ve içinde, Van Vilâyetinde ve Bitlis Vilâyetinin Muş Sancağından Ermenistan'a toprak verilmesi yolundaki Sovyet istemiyle ilgili ayrıntı bulunan 30 Ağustos tarihli raporunu da[64] okuduğu[65] bu toplantıdan sonra, genellikle söz konusu isteme karşı duyulan tepkinin dile getirildiği ve Ulusal Ant'tan en küçük bir özveride bile bulunulamıyacağının vurgulandığı ertesi günkü (17 Ekim) toplantıda, kimi üyeler de konuşmaları arasında Ulusal And'a değinirken, "İstanbul'da imza edilen misakı milli" ya da "ahd" gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Örneğin, Hakkâri Milletvekili Mazhar Müfit Bey[66], Çankırı Milletvekili Hacı Tevfik Bey[67], Kütahya Milletvekili Ragıp Bey[68].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermenistan harekâtından sonra görevlendirilen ve 14 Aralık 1920'de Ankara'dan Moskova'ya gitmek üzere yola çıkan yeni "heyeti murahhasa"nın gelişini, TBMM Hükümetinin Gürcistan Mümessili Kâzım Bey'e bildirdiği 18 Aralık tarihli yazısında, "Karargâh matbaasında tabettirilmiş olan *28 Kânunusani 36* (Ocak 1920) tarihli Misak-ı Millî beyannamelerinden altı nüsha berâyı malûmat takdim kılınmıştır" demektedir.[69]

BAĞLILIK ANDI

Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey, 27 Aralık 1920 ve 23 Şubat 1921'de Çiçerin'e yazdığı yazılarda, 28 Ocak 1920'de "Mîsâk-ı Millî" ile belirlenmiş sınırlardan söz etmektedir.[70]

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova antlaşmasının birinci maddesinde, daha önce parafe edilen proje metninde bulunan tümceye şöylece yer verildiği görülmektedir: "İşbu muahedede mezkûr (Türkiye) tabiriyle 28 Kânunusani 1336 (1920)'de İstanbul'da münakit Meclisi Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misakı Millînin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir."[71]

21 Mart 1921 tarihli gizli toplantıda Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey, Ankara'ya gelmiş olan Gürcü heyeti ile görüşmelerine ilişkin bilgi verirken, onlara "bizim Misakı Millî dediğimiz" belgeyi "bilir misiniz ve münderecatına vakıf mısınız?" diye sorduğunu ve "Biz buna geçen sene İstanbul'da Meclisi Mebusanda akdetmiştik... ve bunu bütün devletlere, konferansa ve icap ettikçe cihana ilân ettik" dediğini belirtmektedir.[72]

10 Mayıs 1921'de kurulan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"nun ana programı niteliğindeki "Madde-i Esasiye"de şöyle yazıldığı görülmektedir: "Türkiye Büyük Millet Meclisinde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupunun umdei esasiyesi mücadelei hazıranın bidayetindenberi Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tesbit ve son İstanbul Meclisi Mebusanı ile Büyük Millet Meclisi tarafından kabul ve teyit olunup âmâli milletin zübdesi bulunan Misakı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulh ve müsalemeti istihsal eylemaktir."[73] Bu grubun kuruluşunun ertesi günkü *Hâkimîyet-i Millîye* gazetesinde yazılması üzerine, katılma çağrısı almamış olanlardan Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni Bey'ce, TBMM Başkanlık Divanına konunun görüşülmesi amacıyla 12 Mayıs'ta verilmiş ve 16 Mayıs günü yapılan açık oturum sırasında okunmuş bulunan önergede de, aynı hususa değinilmektedir: "... halkımız... dâvayı hayatiyesini bizzat idareye karar vermiş ve bazı yerlerde, Erzurum ve Sivas'ta umumi kongreler akdeylemiş ve hududu millimiz dahilinde ve Makamı Muallâyı Hilâfet ve Saltanat etrafında toplanarak bütün manasiyle müstakil yaşamak esasını tesbit ve bu baptaki azim ve iradei milliyi cihana ilân etmiş olduğu gibi İstanbul'da Münakit Meclisi Mebusan dahi Misakı Millî ile bu esası bir kat daha takyidetmiş... Meclisi Âli mezkûr esasatı gayei âmal ittihaz edip bütün mevcudiyetiyle bu mukaddes gayenin istihsaline müttefikan çalışmaktadır."[74]

Rusya'dan dönüşü sırasında Hariciye Vekilliğine atanan Yusuf Kemal Bey'ce,[75] 27 Haziran tarihli gizli oturumlarda, dış politika ve özellikle Fransızlarla ilişkiler üzerinde yapılan açıklamaların yol açtığı tartışmalar sırasında konuşan Ali Şükrü Bey şunları söylemektedir: "Efendim heyeti murahhasamız bir itilâfnameden bahsediyor ve bu itilâfnamede görüyoruz ki Paşa hazretleri ile Franklen Buyyon arasında cereyan eden müzakerat Misakı Millî dahilinde olmayan bir itilâfname akdetmiştir. Yalnız orta yerde bir nokta var ki, M. Franklen Buyyon'un söylediği vechile, Misakı Millîden heyeti murahhasamız bahsetmemiş değil, bahsetmiştir... Bekir Sami Bey... hatta talimata da lüzum yoktu. Elinde gayet sarih... İstanbul Meclisi Millisinde kabul edilen bir Misakı Milli varken heyeti murahhasa erkânı kiramı acaba kendisini resmen protesto etmişler mi?"[76]

TBMM Hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Hükümetleri arasında 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars antlaşmasında, Moskova antlaşmasının "Türkiye"yi tanımlayan ve Ulusal And'a değinen tümcesi, benzer anlamda bir iki değişik sözcük kullanılmış olması dışında, olduğu gibi yer almaktadır."[77]

Tıpkı Kars antlaşmasındaki gibi, 2 Ocak 1922'de Ankara'da imzalanan Türkiye-Ukrayna dostluk ve kardeşlik antlaşmasında da Moskova antlaşmasının söz konusu tümcesinin, neredeyse sözcük sözcük yinelendiği görülmektedir.[78]

11 Ocak 1922 tarihli *Vakit* gazetesinde, Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye'nin barış koşullarının ne olduğunu soran *Entransigeant* muhabirine verdiği demeçten yapılan aktarmada, "Türk şerait-i sulhiyesi Misak-ı Millî'nin yevm-i ilânı olan 28 Kânunusani 1920 tarihinden beri bütün cihana malûmdur... Fransa ile akdedilen 20 Teşrinievvel itilâfı Türkiye'nin, istiklâline hürmet edildikçe sulhperver ve itilâfçı olduğunu ispat eder. Fransa'nın isrine (?) iktifa edebilen herkes derhal Türkiye ile sulh akdedebilir" sözleri geçmektedir.[79]

18 Haziran 1922 tarihli gizli toplantı tutanağının sonunda, Türkiye'deki azınlıklara baskı ve kıyım uygulandığı savını ve uluslararası bir araştırma kurulu oluşturulması yönünde yürütülen çabayı protesto için "Hariciye Encümenince", 3 Haziran 1922 tarihli karara göre, "düveli mütemeddine Meclisi Mebusanlarına tebliğ" edilmek üzere hazırlanan bir metin -iki müsveddesi ile birlikte- yer almıştır, ki bunun ilk satırlarında şu ifadeler göze çarpmaktadır: "1920 senesinde İstanbul'da içtima eden Osmanlı Meclisi Mebusanınca ilân ve Türkiye Büyük Millet Meclisince aynen kabul olunarak misakı milli ile tesbit ve tahdit edilen... eski Osmanlı İmparatorluğu aksamı memalikinden bir kısmı mühimmi Mondros Mütarekenamasinin Hükûmatı itilâfiye tarafından nakzı suretiyle elyevm dört seneye karip bir zamandır tekmil beynelmilel kavaid hilâfına olarak Yunan ordusunun tahtı işgalinde bulunuyor."[80]

TBMM 18 Ekim 1922 tarihli gizli toplantıda, barış konferansına katılacak delegeler ve bunlara verilecek yönerge konusunu görüşürken, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey açıklama yapmak amacıyla konuşarak şöyle demektedir: "Şeraiti sulhiyemiz yalnız bizce değil zannediyorum, bütün cihanca malûmdur. Misakı Millimizde beyan ve tasrih edilmiştir. Milletimiz Erzurum Kongresinden başlayarak İstanbul'daki Meclisi Mebusan ve Büyük Millet Meclisimize kadar olan Misakı Milliyi ortaya atmakla, adli, iktisadi istiklâlini ve milletin hudutlarını tasrih etmiştir."[81]

Hükümet Programı, antlaşma ve meclis protestosu metni gibi, üzerinde tartışma yapılması bile düşünülemiyecek nitelikteki diplomatik belgelerde yer alan, ayrıca da en yetkili ağızlardan ve kalemlerden çıkan sözler ve yazılarla onaylanan ifadelere göre, söylenebilecek söz, ancak, TBMM'nin, son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nca 28 Ocak 1920'de kabul edilmiş ve Şubat ayında hem basına açıklanmış, hem bütün devletlere ve uluslararası siyasal kuruluşlara resmen tebliğ edilmiş olan Ulusal And'ı aynen benimsemiş, sonuna dek öylece korumuş ve tüm dış ilişkilerde başlıca dayanak, ilke, kural bilip, eksiksiz gerçekleştirmeyi amaçlamış bulunduğu olabilir. Gene başkanından en karşıcıl milletvekiline dek, her konum ve görüşteki üyece, biribirinin benzeri ya da koşutu olan ifadeler kullanılmış-

tır, ki, bundan, meclisin Ulusal Ant konusunda oy birliği içinde bulunduğu anlamı kolayca çıkarılabilir.

Alıntıların yansıttığı görüntüye bakılınca, yukarıda sorulmuş olan soru kısaca şöyle yanıtlanabilir: Ulusal Ant TBMM'nce yeni bir biçime sokulmadan, ilk biçimiyle, olduğu gibi benimsenmiş ve tüm dış siyasal sorunların değişmez ve değiştirilmez çözüm anahtarı olarak kullanılmıştır...

Devam Edecek

[17] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s.185.
[18] *Ibid.,* s.406.
[19] *Ibid.,* s.448.
[20] *Ibid.,* s.456.
[21] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. IX, s.320.
[22] *Tarih Vesikaları,* C. III, Sayı: 13, s.5; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. X, s.297.
[23] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. II, s.327.
[24] *Ibid.,* s.354.
[25] *Ibid.,* s.355.
[26] *Ibid.*
[27] *Ibid.,* s.366.
[28] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III,* İkinci Baskı, Ankara 1961, s.30.
[29] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I,* s.221.
[30] *Ibid.,* s.235.
[31] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. III, s.252.
[32] *Ibid.,* s.756.
[33] *Ibid.,* s.905.
[34] *Ibid.,* s.927.
[35] *Ibid.,* s.973.
[36] *Ibid.,* s.976.
[37] *Ibid.,* s.977.
[38] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. XXIV, s.271.
[39] *Ibid.,* s.281.
[40] *Ibid.,* s.282.
[41] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. III, s. 1252.
[42] *Ibid.,* s.1310.
[43] *Ibid.,* s.1318.
[44] *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları,* s.42, 58; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II,* İkinci Baskı, Ankara 1959, s.57, 62, 64, 82, 89, 92, 106, 109-110.
[45] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I,* Ankara 1961, s.306.
[46] 1 Kasım 1922, Saltanatın kaldırılması.
[47] *Ibid.,* s.307.
[48] *Ibid.,* s.308.
[49] *İbid.,* s.310.
[50] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. IV, s.134.
[51] *Ibid.,* s.142, 185.
[52] *Ibid.,* s.162.
[53] *Ibid.,* s.182.
[54] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. I, s.241; *Hâkimiyet-i Millîye,* 13 mayıs 1920, s.2; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul 1968, s.680.
[55] Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları,* s.80. Aynı proje metnini Yusuf Kemal Tengirşenk de kitabına koymuştur *(Vatan Hizmetinde,* İstanbul 1967, s.178-179). Ancak nedense bu tümceyi yazmamıştır. Stefanos Yerasimos, kitabının belgelerine bu metni de katarken birincidekini değil, ikincidekini almayı yeğlemiştir *(Türk-Sovyet İlişkileri,* s.247).
[56] Tengirşenk, *Op. cit.,* s.166-167.
[57] Ahmet Muhtar Bey'in konuşmasının burasında bir eksiklik vardır. Görünüşe göre, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile ilgili evreyi söz konusu eden bir ya da iki tümcelik bir parça tutanağa geçirilememiştir.
[58] Gizli oturumlarda kâtip üyelerin, konuşulanları yazmaya yetişememeleri dolayısiyle kalmış olan boşluklar, tutanaklar basılırken, Mustafa Ünver'ce parantez içinde yazılmış mantıksal eklemelerle doldurulmaya çalışılmıştır. Çoğu yerde anlamın tamamlanmasını sağlayan bu eklemeler, kimi yerde tersine değişmesine, hatta bozulmasına yol açmıştır. Örneğin burada, boşluğun (o tarihte tespit ettiği) sözleriyle doldurulmaya çalışılması, böyle bir durum yaratmıştır. Bunun yerine, (ilk toplantısında) ya da (teşekkül ettiği zaman, Mîsâk-ı Millî'ye mutabık olarak tesbit etmiş olduğu) gibi sözler yazılsaydı, anlam doğru biçimde tamamlanmış olurdu.
[59] *Burada da (Hükümeti milliyece) yerine, (Meclis-i Meb'ûsân tarafından) eklemesi yapılsa, daha doğru bir anlam sağlanmış olurdu.*
[60] *Parantez içindeki ekleme anlama uygun düşmekte ise de, onu yeterince tamamlayamamaktadır.*
[61] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s.148-149.
[62] *Ibid.,* s.163.
[63] *Ibid.,* s.170.
[64] Tengirşenk, *Op. cit.,* s.164-171.
[65] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s.170-171.
[66] *Ibid.,* s.179.
[67] *Ibid.,* s.183.
[68] *Ibid.*
[69] Dışişleri Bakanlığı-Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, s.212-214.
[70] *Ibid.,* s.245-252.
[71] *Ibid.,* s.537, 548.
[72] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. I, s.448.
[73] *Tarih Vesikaları,* Op. cit., s.4-5, 9; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. X, s.297.
[74] *Ibid.,* s.296.
[75] 1 Nisan 1921'de Moskova'dan ayrılıp, Bakû Tiflis yolu ile yurda dönen ve Erzurum, Trabzon, İnebolu üzerinden 9 Haziran günü Ankara'ya gelen Yusuf Kemal Bey (bkz. Tengirşenk, *Op. cit.,* s.236 vd.), 8 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ca istifa ettirilen ve istifası 12 Mayıs'ta onaylanmış olan Bekir Sami Bey'in *(TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. II, s.73) yerine 15 Mayıs'ta Hariciye Vekilliğine seçilmiş *(T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* C. X, s.301) ve Gümüşhane'den geçerken telgrafla öğrendiği yeni görevini (Tengirşenk, *Op. cit.,* s.245) gelir gelmez üstlenmiştir.
[76] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. II, s.93.
[77] Dışişleri Bakanlığı-Kültür Bakanlığı, *Op. cit.,* s.557, 572.
[78] *Ibid.,* s.592, 599.
[79] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III,* s.30.
[80] *TBMM Gizli Celse Zabıtları,* C. III, s.472, 474, 479.
[81] *Ibid.,* s.977.

TÜRK FOLKLORU

Ağustos '85 sayısı (73)
yeni biçimiyle çıktı

Tek sayı ya da ciltli Sıvas Folkloru,
Türk Folkloru dergilerini,
ayrıca folklor, etnografya, tarih,
dil araştırmaları ile ilgili yayınları
dergi adresinden isteyebilirsiniz

Adres: İ.Aslanoğlu PK. 69 Kızıltoprak-İstanbul

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mulâhazata sahifelerimiz daima kuşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

□ İşbu Ağustosun on dokuzuncu günü ale's-seher [sabah vakti] toplar endaht olunarak [atılarak] şevketlû, muhabetlû, kudretlû Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni hazretlerinin cülûs-u hümâyunlarına müsâdif bulunan [raslayan] yevm-i mahsusun ilânı akabinde Dersaadet ahalisi bilâ-istisna işbu meserret-i azîme münasebetiyle izhâr-ı şâd-mânî eylemişlerdir [sevinç gösterisinde bulunmuşlardır]. A'dâ-yı dahiliyye ve hariciyye [iç ve dış düşmanlar] kıyam ettikleri [ayaklandıkları] ve müzayaka-i maliyye hükmünü icra eyledikleri halde harb-i âhirde asâkir-i şâhânenin şecâat ve hamiyet-fedâkârânesiyle düşmana mukabele edip defâatla dahi galebe eylemiş iken düşman bir taraftan kuvve-i imdadiyye getirerek nihayete muvaffak olmuş ise de asâkir-i şâhâne dahi ilelebed şan kazanmıştır. Zât-ı hazret-i şehriyâri ahval-i buhran-ı iştimâl içinde [buhranla çevrilmiş durumda] dahi gayreti elden bırakmayıp memâlik-i şâhânelerinin saadet-i hali için mütevâliyen ikdam buyurmuşlardır [gayret ve sebatla çalışmışlardır]. İşbu ikdâmât-ı şâhânenin âsâr-ı celilesi [yüksek sonuçları] günden güne nümâyân olarak Devlet-i Osmaniyyenin kaviy'ül-iktidar olduğu ve icrâ-yı ıslahata ve icab eden zamana tevfikan terakkiyata muktedir bulunduğu Avrupa'ya ibraz olunmuştur. Bu ise mahza [yalnızca] zat-ı şevket-simât-ı hazret-i padişâhînin himem-i teceddüdkârânesi [yenilikçi gayretleri] semeresi olduğunda şüphe yoktur. Bugünkü gün umum memâlik-i mahrûsa ahalisi cülûs-u hümâyun yevm-i mahsusu münasebetiyle izhar-ı meserret ve padişahım çok yaşa dua-yı mefrûz'ül-edâsını [farz kılınmış duasını] îfâ etmektedir...
(1 Eylül 1885)

□ Meclis-i hass-ı vükelâ [kabine toplantısı] kararıyla Dahiliye Nezaret-i Celîlesinden Cezayir-i Bahr-i Sefîd [Akdeniz (Ege) Adaları] vilâyetine yazıldığı vechile sünger saydında [avında] kullanılan ve makine ta'bir edilen teneffüs âletlerinin men'-i istimali hakkında mukaddema [önceden] ittihaz olunan memnûiyet [yasaklama] bu makinelerin süngerin kökünü kesip mahvettiği ve sâir şeylere de mazarrat îrâs eylediği bazı taraftan iş'âr olunması üzerine vaz' olunmuş ise de, bu teneffüs âletlerinin ne süngere ve ne de istiridye ve balık ve sâire gibi şeylere asla îrâs-ı mazarrat etmeyip [zarar vermeyip] yalnız ka'r-ı deryada [denizin dibinde] teneffüs etmeye ve biraz ziyadece durmaya bir vasıta olduğu, olunan tahkikat neticesinden anlaşıldığından memnûiyet-i vâkıa ref' edildiği gibi balık saydında istimâl olunan taraklardan maâda sünger saydında istîmal olunan tarakların dahi memnûiyeti kaldırılmıştır...
(4 Eylül 1885)

TEVCİHAT

□ Mekâtib-i askeriyye müfettişi (fon der Golç) [von der Goltz] Paşanın Devlet-i Aliyye ile kontratosu iki mâha [aya] kadar hitam bulunacağından kontratosunu tecdîd etmeyip [yenilemeyip] memleketine avdet azminde olduğu mervîdir [söylentisi vardır] ... (5 Eylül 1885)

GAZETELERDEN MUKTEBESÂT

□ Postahane-i Âmireden İzmir'e gönderildiği halde zâyî olan bin beş yüz liralık pul maddesi hakkında tahkikat devam etmekte ise de bir netice istihsal olunamamış olduğu ve bu cümle ile bu madde hakkında tahkikatın devamıyla beraber posta ve telgraf idarelerince vukûu şâyî olan ihtilâsât-ı sâirenin [baş-

ka hırsızlıkların] dahi tahkiki hususunun zât-ı hazret-i sadaretpenâhi cânib-i âlîsinden Dersaadet Maliye Müfettişliğine emr ve tenbih buyurulduğu (Stern Ekspres) gazetesinde görülmüştür... (9 Eylül 1885)

Kastamonu Gazetesi Diyor ki,

□ Tezyinat-ı memleketten olarak mübâyaa ve celb edildiğini geçenki nüshamızda yazdığımız kebir çalar saatin şehrimizin cihet-i Garbiyyesinde vâki mürtefî [yüksek] kale üzerinde kule yapılarak ve ta'lîki [asılması] evvelce musammem [kararlaştırılmış] idiyse de mühendisler tarafından edilen keşif ve muayenesinde kule makine mahalline kadar on metre olacağı cihetle burasının çürük ve tehlikeli olduğu ve sahrınca [sarnıca] sarkıtılacak zencirin de rutubeti cezb ile saate îsâli [erişmesi] halinde tedvîr-i çarh [çarkın dönmesi] kâbil olamayacağı anlaşılması üzerine [Sarayüstü] denilen yine yüksek ve şehrin her tarafından ses işitilebilecek bir mahal tensîb [uygun bulunarak] ile geçen gün zâb-ı sâmî-i vilâyetpenâhî ve memurîn-i mülkiyye ve şer'iyye ve ümerâ-yı askeriyye ve rüesâ-yı adliyye ile mûteberân-ı ahali ve sâire hafr edilen [kazılan] temel mahalline azîmetle ulemâdan ve mahkeme-i istinafiyye ceza dairesi âzâsından faziletlû Mahir Efendi belîgâne bir süretle duâ-yı tezâyüd-ü ömr ve şevket-i şâhâneyi bi'l-edâ merbût ellisan ve hezâr-ı kîrâm dahi avaz-ı bülend ile âmîn-hân olduktan sonra kurban zebh [boğazlanmış] ve esas vaz' edilmiştir [temel atılmıştır]... (15 Eylül 1885)

İstanbul Gazetesinde Görülmüştür

□ Şarkî Rumeli hududunda tahaşşüd eden [toplanan] asâkir-i Osmaniyyenin hareket-i tecavüziyyeye ibtidar etmeleri emr olunduğu geçen akşam diplomasi mehafilinde şâyî olmuştur.

Ferik Osman Paşa on sekiz tabur piyade ve bir miktar süvari ve toplar ile Rumeli-yi Şarkî vilâyetine duhûl etmiş ve arkadan *kuvvet'üz-zahr* [yardıma hazır asker] dahi sevk olunmakta bulunmuştur.

Bu hususta makam-ı vâlâ-yı seraskeriden bir ilân-ı resmî bulunmadığı cihetle işbu haberleri ihtiyat üzere beyan ederiz.

Cisr-i Mustafa Paşa'da [Mustafa Paşa Köprüsünde] asâkir-i şâhâne tahaşşüd etmektedir [yığılmaktadır]. Şimendifer katarları asker ve mühimmât ve edevât-ı harbiyye ile mâl-â-mâl [dopdolu] oldukları halde Edirne'den mütevâliyen hududa gitmektedir.

Çarşamba sabahı Sirkeci'den iki yüz elli nefer posta katarıyla Hadımköyü'ne ve Çatalca'ya azimet etmiştir.

Bir müşirin erkân-ı harp ile beraber Edirne'ye gönderilip seferber askerin kumandanlığını deruhde edeceği mevsûken beyan olunur.

TARİK:

(Asakir-i Şâhânenin hatt-ı imtiyazı tecavüz eylediğine dair olan rivayet sahih değildir)... (24 Eylül 1885)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

Bir Zât Tarafından Vârid Olan Varakadır -aynen-

□ Şehrimizde reji kolcularının öteden beri ettikleri münasebetsizliğe bir zamîme-i müteessife [ek bir üzüntü] olarak araba ile geçip giden birtakım muhadderât-ı İslâmiyyeyi (namuslu İslâm kadınlarını) sokak ortalarında açık saçık bir halde cebren arabadan indirip tütün yoklamak bahanesiyle ta'vîk ve iz'âc eyledikleri [geciktirip rahatsız ettikleri] kesretle görülüp işitiliyor. Fesübhanallah daha neler göreceğiz; neler göreceğiz; neler işiteceğiz bilemeyiz ya! Madem ki, araba ile hânelerine giden kadınlardan da tütün arattırılması rejinin nizam-ı mahsûsundan imiş. O halde Selânik Reji İdaresi haysiyet ve iffet-i İslâmiyyeyi muhafaza için kadınlara kadından bir kolcu tayin etse olmaz mı? Bu hâlin devamı her aile eshâbını cidden teessüf ve dağdar ettiği [üzdüğü ve yaraladığı] cihetle ileride maazallah bu yüzden büyük bir fenalığın melhûz bulunduğu elbette istib'âd olunamaz [uzak görülemez]. Binaenaleyh muhterem gazeteleri vasıtasıyla inzâr-ı hamiyyet ve dikkat-i celbe vicdânen mecburiyet hissolundu. İşte bu sâika-i vicdan ile [vicdanî sebeple] yazılan varakacığımın derc ve neşrini insaniyet nâmına rica ederim... (9 Eylül 1885)

Selânik

□ Bazı evrak-ı havadis devletlü Ali Nizami Paşa hazretlerinin Filibe'de bulunan mahdûmları Osman Beyefendinin ol havâlide bera-yi seyahat ve geşt ü güzâr eylemekte iken vukûat-ı malûma üzerine Bulgarlar tarafından İngiltere Konsoloshanesine misafir edildiğini yazmışlar ise de, mumâileyh öyle tenezzüh [gezinti] veyahut umûr-u zâtiyyesinin tesviyesi [özel işlerini yoluna koymak] için oralarda bulunmayıp bâirade-i seniyye şimendiferler hatt-ı ittisâkı üzerinde komiser bulunduğunun ilânına ibtidar olunur... (30 Eylül 1885)

TELGRAF HAVADİSİ

Ajans Havas Telgrafları
Madrit 5 Eylül

□ Almanya aleyhinde nümâyişler devam ediyor. Harp sefineleri izamıyla Almanya'nın asker çıkarıp taht-ı istilâsına almış olduğu (Yap) adalarının cebren istirdâd olunmasını [geri alınmasını] umum ahâli hükümetten talep etmektedir... (8 Eylül 1885)

□ Pazar günü Beyoğlu'na vürûd eden hususi bir telgrafnâmeye nazaran Cumartesi günü Madrit'te şûriş [karışıklık] vukû bulup Almanya Sefarethanesinin kapısı üzerindeki arma aşağı alınarak parça parça edilmiştir. Atılan taşlardan sefarethanenin pencere camları kırılmıştır. Bir tabur asker sefarethane-i mezkûru muhafaza etmektedir.

Diğer bir telgrafnameye nazaran Almanya kabinesi Madrit'e irsal ettiği bir notasında (Yap) adasında İspanya bayrağı keşîde olunduğu halde Almanya amiralinin orada bayrak keşidesine hakkı olmadığı ve devlet-i matbuasından [bağlı olduğu devletten] talimatı bulunmadığı beyan olunmuştur.

Diğer bir telgrafnâmeye nazaran Zengibar sularındaki Almanya filosuna (Karolin) adalarına hareket etmesi emr olunmuştur.

İki devlet beyninde muhabere berdevamdır... (8 Eylül 1885)

□ Amerika -(New York)'dan 1 Eylül tarihiyle keşide olunan bir telgrafnâmeye nazaran Amerika memâlik-i müctemiasının düyûn-u umûmiyyesinden geçen şehr-i Ağustos zarfında iki milyon sekiz yüz seksen bin dolar te'diye ve tenzil olunduğu ve hazinede dört yüz doksan iki milyon yetmiş bin dolar nakit mevcut olduğu Maliye Nezaretinin şehrî [aylık] cetvelinde mündericdir.

Avrupa devletleri politika desiseleri ve rekabet ile meşgul olup servet-i milliyyelerini masarif-i askeriyye ile ifnâ ettikleri [tükettikleri] halde Amerika memâlik-i müctemâsı mütevâliyen terakki etmektedir... (9 Eylül 1885)

□ Rusya imparatoru haşmetlû Üçüncü Aleksandr hazretleri zât-ı şevketsimât-ı hazret-i padişâhîye bir kıta telgrafnâme keşîde edip Bulgarların işbu hareket-i isyâniyyesinde Rusya Hükûmetinin kat'en [asla] alâka ve medhali olmadığı ve Berlin akidnâmesinin aleyhinde olan işbu kıyamın devleti tarafından kat'iyyen takbîh olunduğu [çirkin bulunduğu] hakkında teminât vermiş oldukları (Stern Ekspres)'in istihbaratındandır... (27 Eylül 1885)

HAZIRLAYAN: AZİZ NESİN

Osmanlı Tiyatrosu Meselesi

25 Teşrinisani 1288
Sayı: 168

Osmanlı tiyatrosu meselesinde karşımıza geçüp de söz söyliyen zat "Haşmet" isminde imiş. Bu Haşmet dahi ya Haşmet Ağa veyahud Haşmet Efendi ve ister ise Haşmet Bey ve keyfine gelür ise Haşmet Paşa imiş. Kendisi böyle söylüyor. Ne ise âdemceğize "Çok söylemeyip hemen cevabımızı verelim" diye bu kerre dahi *Hadika*'ya beş sütunlu!.. bir bend yazmış ve bununla bizim 164 numaralı nushamızda münderiç [yer alan] cevaba mukabele etmek istemiş. Birinci derecede mukabele etmeğe çalıştığı şey "Ben sana bundan evvel tam dört sütun söz söylemiş idim. Sen anların haşviyyatı var diye indire indire dört satıra kadar niçin indirdin bu insaf mıdır? Bu mürüvvet midir?"den ibarettir. Bundan mı ibarettir? Hiç Haşmet Ağa ya efendi veyahud bey ve belki de Haşmet Paşa böyle dört satırla ifade-i meram edebilir mi? Beş sütundan ibaret bendinin iki buçuk sütununu yalnız bu mukabeleye hasr etmiş ve fakat o iki buçuk sütunun -haşviyyatı taraya [daraya] çıkarulur ise- demek istediği lâkırdı yine yukarda derc ettiğimiz dört satırdan ibaret kalmakta bulunmuştur.

Biz de bu iki buçuk sütuna cevap olarak şu iki buçuk satırı yazalım:

"Darılma Ağam. Efendim. Beyim. Paşam. Ba'd-ezin [bundan sonra], dört sütununuzu dört satıra indirmem. Hatırınız için sekiz satıra iblağ ederim."

Bundan sonra muharrir Ağa. Efendi. Bey. Paşa.Gûya *Diyojen* birkaç sene evvel söylediği sözü ferâmuş eder [unutur] imiş gûya iki numaralı nüshamızda Güllü Agop Efendi'nin tiyatrosu hakkında başka bir fikir ve tasavvurda bulunmuş imişiz de, şimdi o fikirden udul etmişiz [vazgeçmişiz] gibi iki numaralı nüshamızda bu tiyatro hakkında ne söylemiş olduğumuza müracaat etmeği tavsiye buyurmuştur. İşte o bend şudur ki, vakti ile gazetemizin başmuharriri tarafından verilen fikir üzerine izzetlu Âlî Bey tarafından kaleme alınmıştı.

"Üç senedenberi bazı zevatın himmeti ile vücude gelen Türk tiyatrosuna bu def'a on sene için taraf-ı devletten imtiyaz verilmiş. Doğrusu teşekkür ve tebrik edilir. Ancak İstanbul'un Fransızca tekellüm eden [konuşan] (sivilizelerini) daha Beyoğlu'nun Fransız tiyatrosuna devamdan men' edecek raddede görülmüyor. Vakıa direktörü Agop Efendi'nin himmeti ile bidayet-i teşekkülünden şimdiye kadar pek çok terakki etmiş ise de (Marşube, Baryam, Enkse, Cılbak, He efendim.) gibi sözler henüz bâki olduğundan muhtaç olduğu taraftan himmet ve iane görüp de düzelmedikçe yalnız biçare direktörün fedakârlıkları bu gidişle tiyatro maksadını imtiyaz müddetinin hıtam [sonuna] ve inkızasına [bitimine] kadar meydana koyamaz. (Sivilize)lerimiz madamki Fransızca biliyor ve tiyatroyu seviyorlar şu işin aşağı işini bırakın da yerli mahsulüne iane etseler yani edep ve terbiyemize muvafık surette bazı oyunlar tercüme ve tertip ederek iane eyleseler ne olur. Böyle bir hizmet alafrangalığa halel getürmez. Belki sahibini (Jan Volter) deyu yâd ettirir. Lâkin Mösyö Nuçi nam doktorun şehadetnamesi ile çürüğe çıkarak (Amazon) kur'asından yakayı kurtaran (Pale dö Kristal) illetlilerinden yakayı kurtarabildikleri yok ki. Allah islah eylesün ne diyelim".

"Ey Agop Efendi sen bu (sivilize)lerden bir şey bekleme. Minnet altında kalırsın. Arzularına hizmet etme. La'net altında kalırsın. Senin tuttuğun yolun ef'al ve asârından değilse akvâl ve etvârından [sözlerinden ve davranışlarından] tiyatro maksadına hizmet olduğunu anlayanlar sana yardımdan geri durmazlar. Âlî hizmetler hizmetlerini kimseye sormazlar. Sen devam ve gayretten geri durma. (Sivilize)lerin iânesini rüyada görsen bile hayra yorma. Sana istiyaz ihsan eden bab-ı ma'delet-meâbe [adalet sahibine] git. Oraya arz-ı hacet et".

"Hâcetin reva bulur. Ümidin yerini bulur."

Bu bandın hükmünde bugünkü efkârımıza mugayir [aykırı] ne var ki?

Bari ağamız, efendimiz. Beyimiz. Paşamız. Haber verse de anlasak. Bize kalır ise yalnız tiyatronun o zaman bulunduğu halin terekkesine hasr-ı hizmet ederek be bendimizde gösterdiğimiz ümitleri dahi boşa çıkardı.

164 numaralı nüshamızda kendisine sormuş olduğumuz iki süalden "Zevceyi bir şahs-ı âhare prezante edebilmek ahlâk-ı Osmaniyeye muvafık gelip gelmeyeceği" bir hususundan ibaret bulunan birincisine cevap olarak bir buçuk sütun yazı yazıp meslinde Avrupa oyunları elbette bizim ahlâkımıza tevâfuk etmez [uymaz]. Bir milletin ahlâkına müteallık şeyleri diğerinin bittabi işine yaramaz. Fakat böyle şeyler yekdiğerinin ahlâkına vükuf içindir. Yoksa ahlâk dersi almak için değildir" demek istemiş.

Çok söz söylemeksizin cevap vermek için beş sütun bend yazan ve hattâ mantık bildiğini ve kanun-u münazaraca mübahaşe için hazır bulunduğunu dâvâ eden ağanın yahut efendinin yahut beyin ve yahut paşanın mantıkını, münazarısını gördünüz mü?

Bir de tutmuş da Diyojen'in birkaç sene evvelki söylediği sözü unutmuş olduğundan bahisle fikrinde sebatı olmadığını devmeyan ediyor.

A gözüm nuru sen birkaç sene evvelki sözünü değil daha birkaç gün evvelki sözünü dahi unutmuşsun ya!

Bizim bahsimiz ne idi? Sen Avrupa oyunlarını bizim ahlâkımızın tevafuk edeceğini dâvâ ediyor idin ben dahi Avrupa ahlâkı bizim ahlâka tavafuk etmeyeceğini devmeyan ediyor idim. Hattâ zevcenin bir şahe-ı Âhara prezante edilmesi bizim ahlâka sığar mı ki esasından birisi işbu prezante suretinden ibaret bulunan bir ahlâk bizim ahlâkımıza tevafuk etsin diye sana meram anlatmağa çalışmış idim. Sen de bu meseleyi işte yine bu beş sütunlu bendinin baş tarafında tekrar tasvir etmiş idin. A benim kelâmında tenakuz [çelişki] olmayan ağam. efendim. beyim. Paşam. Yazmakta olduğu bendin alt tarafını yazar iken üst tarafını niçin unutuyorsun.

١٦٨ نومرو — جمعه ایرتسی ٢٥ تشرین‌ثانی ١٢٨٨ سنه — اوچنجی سنه

تیرِ تیرک

اشبو غزته هفته‌ده اوچ دفعه مثلی پنجشنبه وجمعه ایرتسی کونلری نشر اولنور .

اداره‌سی غلطه‌ده فرمنه‌جیلر سوقاغنده ٣٠ نومرولوده موسیوری خانه‌ندر .

برسنه‌لکی پر عثمانلی لیراسنه والتی ایلغی اوچ مجیدیه‌یه و پر نسخه‌سی ١ غروشدر طشره‌لر ایچون پوسته اجرتی ضم اولنور . اعلاناتك بهر سطرندن ٣ غروش و مواد سائره‌نك سطرندن ٦ غروش آلنور .

﴿ کوکله ایمه بشقه احسان استمم ﴾

(مخابره‌ٔ علیه)

سوریه ولایتی احوالته‌دائر بعض معلوماتی ١٥٠ نومرولی پر دیوژن نسخه‌سی کناریمه یازارق کوندرمش اولان ذاته دیرزکه نسخهٔ مذکوره اوزرینه قویمش اولدیغی امضا کاغی ایده‌بیلورمی ؟ بش ستوندن عبارت بسیدیك ایکی بچوق سوتونی یالکز بو مقابله‌یه حصر ایتمش وفقط اوایکی بچوق ستونك ـ حشویاتی طاراپه چیقاریلوراپسه ـ دیمك ایسته‌دیکی لقردی یه یوقاروده درج ایتدیکمز درت سطردن عبارت قالمقده بولنمشدر .

Sen bana "Madamki tenakuz-u kelâmımı buldun niçin andan istifade etmedin" diyorsun pek âlâ. Bundan evvel etmedimse şimdi edeceğim.

İşte senin tarafından esas dâvâ Avrupa ahlâkının bizim ahlâka mugayir gelmeyeceği suretinden ibaret iken mücerret "biliyorum" dediğin mantıktan haberin bile olmadığı ve (Etmem) dediğin tenakuzu bilâ iltizam [çelişkiyi lüzumsuzca] ihtiyar ettiğin seyyiesi [yanılgısı] ile bir gün sonra o esası bırakarak benim dâvâ ettiğim veçhile bir milletin ahlâkı diğer bir millete elvermiyeceğini kabul suretini gösteriyorsun. Mantıktan kanun-u münazaradan dem uracağına fikrini derup devşirip de yazı yazsan böyle mantıksızlığı, münazarasızlığı, tenekuzu yapmaz ve oldukça yazı yazabilür idin. Çünki ruşen [parlak] ifadelerin tatlıcadır.

Fakat haydi diyelim ki, Avrupa oyunlarının bizim ahlâka muvafık gelmiyeceği dâvâsını teslim için sözünüzü bu revişe [yola] döktünüz. Zira en ehven cihet bundan ibaret kalacaktır. Muterizimiz [itirazcımız] ne kadar iktidarı var ise işbu ilk süal cevabının hitamı ile ikinci süal cevabının iptidasına kadar yazdığı dört sütunda sarf etmiş ve artık sarf edecek iktidar bulamadığından "Beyoğlu tiyatrosuna gidenler anı bir mekteb-i ahlâk bularak mı gidiyorlar"-dan ibaret olan ikinci sualimize sekiz satırlı bir cevap verebilüp bunun hükmünde dahi "Orasını ben bilmem eğer sen bilür isen gel bahse girişelim" demiş.

Ve fakat fenn-i münazaraya dair kitapları bir gözden geçirmekliğimi dahi tavsiye eylemiş. Bunları gözden geçirmeğe hacet yok. Hiç olmazsa şu kadarı hatırımda kalmış ki, bir adam bir mesele üzerinde adem-i vukufunu "velev ki, bilâ ihtiyar olsun" itiraf eder ise digerini münazaraya dâvet etmekte ve alal-husus kanun-u münazaraya dair kitapları bir gözden geçirmesini tavsiye eylemekte hak kazanamaz. Bir kerre evvelki süal üzerine iyi kötü bir cevap vermeli de münazarayı ba'dehu anın üzerine bina etmeli.

Ağamız, efendimiz, beyimiz, paşamız bendinin nihayetinde bizim Osmanlı halkına tiyatro hakkında vermiş olduğumuz fikrin dahi hılâfını iltizam ederek demek istemiş ki, medeniyet bir memleketin içinden çıkmaz. Hariçten gelür tiyatro dahi böyledir. Hem ne hacet tiyatro dediğimiz şeyin esası vakayi-i tarihiyyeyi tecsim ederek [canlandırarak] halka arz etmek değil midir?

Hayır ağam! Tiyatronun esası bundan ibaret değildir. Meğer sen henüz tiyatro ne demek olduğunu dahi bilmediğin için bu dâvâ-yı bâtılda bulunuyormuşsun!

Evvelâ şunu bil ki, tiyatronun esası ahlâktan başka hiçbir maksad üzerine mebni değildir. Bir şair bir muharrir esasını tarihe bina ederek bir oyun kaleme alur ise mutlaka bir tarih bu oyundan ibarettir mi zannedersin? Eğer tarih dahi bilmez isen belki bu zanda da bulunabilirsin!

Şair veya muharrir gerçi tarihe bina ederek bir oyun tanzim etmek ister ise, meşahirden [ünlülerden] birinin bir vak'asını esas tutar. Ve sonra tashih-i ahlâk için erbab-ı temaşaya irae edeceği [seyircilere göstereceği] dersleri kendi vicdanında tasvir eder.

"Avrupa'da ise 1515 sene-i milâdiyesinde trajedinin mucidi add olunan "Terisen"den evvel tiyatro Romalılara taklit ile başlamıştır." diye ismini tezkâr etmiş [anmış] olduğun şair (İtalya'nın Gotlardan tahlisi [kurtarılması]) nâmile tarihçe bir oyun tanzim etmişti. Acaba İtalya'nın tahlisi biaynihî [tıpkı] bu şairin yazdığı gibi midir dersin?

(Hem de baksanıza ağa, efendi, bey, paşa. Siz Teriseni tiyatroyu Romalılara taklit eden milletlerden add etmişsiniz. Bu zat İtalyan idi. Yani sizin efkârınıza göre tiyatroyu icad eden Romalıların memleketinde idi. Şimdi Fransızca okuduğunuz oyunları tercemedir. Haniya Teriseni bize Fransız olarak sattım itikadında bulunmamak için söylüyoruz.)

Hâsıla eğer siz hâlâ tarih tiyatrolarda oynanan oyunlardan ibarettir zannediyor iseniz pek ziyade safvet-i kalbinize verirler. Zira tiyatroda geçtiği kadar muntazam vukuat-ı tarihiyyeyi tabiat-ı zaman mümkün değil ika' edemeyüp [yaptıramayıp] anları bir fikr-i âlî ik'a edebilür.

Şimdi siz tiyatronun tarih mektebi olmayup ahlâk mektebi olduğunu teslim ediniz ve tiyatronun en mühim bir şubesi halihazır vukuat ve âdatını tashih için yapılan komediler ve dramlara mahsus olduğunu anladınız da bir de tiyatronun bir memleketin içinden mi çıkar yoksa dışından mı girer olduğunu öğrenmek için size kardeşçe vereceğim fikre güzelce kulak veriniz.

Bizim bahsimiz Osmanlı tiyatrosu hakkındadır. Avrupa yani Fransa tiyatrosu Yunanlılara tatbik ettiği zaman, Fransız tiyatrosu yapmamış idi. İngiltere'de Şekspir ve muahharen Fransa'da "Bomarşe" ve "Hügo" ve emsali İngiliz ve Fransız tiyatrosu yaptılar. Acaba bunların Roma ve Yunan tiyatrolarıyla ne münasebetini bulabilirsiniz?

Bize gelince: Bizim için tiyatroyu ne Yunan'dan, ne Roma'dan, ne Fransa'dan, ne de İngiltere'den almağa ve anlara tatbik etmeğe hacet yoktur. Gerek tatbik ve taklid süretile olsun ve gerek min-el-kadim mevcut bulunsun halkımızda tiyatro fikri ve elimizde bir de tiyatro vardır ki ismine [eskiden beri] (Zuhurî) diyoruz. İmdi Zuhurî denilen tiyatro terakkiyat-ı zamaniyyeye nisbetle geride kalmış da şimdi ihtiyacımıza gayrıkâfi bulunmuş ise bunu bugünkü ihtiyacımıza kâfi olabilecek dereceye îsal etmeliyiz [ulaştırmalıyız].

Yani Zuhurî'yi şimdi oynamakta olduğu avlulardan ve yahut ahır gibi yerlerden çıkarıp Gedik Paşa Tiyatroları gibi bir muntazam yere götürmeliyiz. Ecel-i kaza gibi dramları ve buna mütenasip olan komedileri orada anlara oynatmalıyız.

Yoksa Zor Nikâhını Türkler zorla dahi beğenemezler. Hele Kokona Yatıyor'u ihtimal ki Hıristiyanlar dahi hoş göremezler.

Ufak Değerli Osmanlı Kâğıt Paraları

CÜNEYT ÖLÇER

Osmanlı Devleti'nde, kuruluştan dört yüzyıl sonrasına kadar geçerli olan madeni para (altın, gümüş, bakır) kullanımından sonra, Sultan Abdülmecid döneminin ilk yıllarında kâğıt paraya (Kaime/Banknote) geçme denemeleri başlamış ve el ile yazılı ilk kaime 1256 h/1840 m. yılında tedavüle çıkarılmıştır. Sonraki yıllarda da değişik kalıp ve desenlerde kâğıt paraların basımı devam etmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu ilk 23 yıllık kâğıt para deneyimini, Sultan Abdülaziz'in saltanatının ilk yıllarında Osmanlı Bankası'nın kuruluşu izlemiş ve banka aracılığı ile ve birtakım yeni tedbirler ile gene madeni para sistemine dönülmüştü.

Ekonomistler ilk denemedeki bu başarısızlığı kâğıt paraların değerlerinin büyük olmasına, daha doğrusu, küçük değerlerin madeni paralar olmasına bağlamışlardır. Gerçekte Sultan Abdülmecid döneminin kâğıt paralarının en küçük değeri başlangıçta 50 kuruş, son yıllarda ise 10 kuruş olmuş, 10 kuruştan küçük kıymetler 5, 2, 1 kuruşluk ve 20 paralık gümüşler ile 40, 20, 10, 5 ve 1 paralık bakırlar da, kâğıt paraların yanı sıra tedavül etmişlerdir. Halk günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yeten küçük değerli madeni paraları doğal olarak tercih etmiş, başlangıçta madeni para ile eşdeğer olarak piyasaya çıkartılan kâğıt paralar da zamanla ve sürekli olarak değer kaybına uğramışlardır.

Yukarıda açıklanan sebeb dolayısı ile Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesi üzerine, Osmanlı Bankası'nın denetiminde II. dönem kâğıt paraların piyasaya çıkması ile birlikte, bir tedbir olarak, küçük değerli madeni paraların darbı sınırlandırılmıştır.

Gerçekten, culûsu takiben, darb edilen ilk gümüş 2 ve 1 kuruşlar ile 20 paralıkların adetleri çok az tutulmuş; 2 kuruşluklar 1. culûs yılından sonra 8 sene darb edilmemiş, 1 kuruşluklar aralıklı yıllarda ve az miktarlarda basılmış ve gümüş 20 paralıklar ise 1, 4 ve 8. culûs yıllarında basıldıktan sonra bir daha hiç darb edilmemişlerdir. Bakır paralar ise çok az miktarlarda basılan 5 paralıklar dışında hiçbir surette darp edilmemişlerdir.

1293 h./1876 m. yılında basılan II. dönem kâğıt paralarda 100, 50, 20, 10 kuruşluk değerler yanında ilk defa olarak 5'er kuruş değerindeki kupürler de yer almıştır.

Fakat bu kâğıt paralar küçük değerli para sıkıntısına çare olamamış ve bu günlerde ortaya birtakım kupona benzer ve üstlerinde yazılı değerleri 5, 10, 20 para olan, para-bilet kâğıtlar çıkmıştır.

Bu para-biletlerin ellerde dolaşmağa başlaması üzerine, 12 Muharrem 1294 hicri tarihli bir ilân ile (ki bu ilan hükümetin resmî gazetesi olan Takvimi-i Vekai'de yayınlamıştır. Belge 1'de*) bu hususa dikkat çekilmiş ve Osmanlı Devleti'nin kat'i surette para-biletlerin sirkülasyonuna müsaade etmeyeceği, kullananların şiddetle cezalandırılacağı ve küçük değerli para sıkıntısına çare olarak da, Osmanlı Bankası denetiminde kısa bir süre evvel (1876 m.) en küçük 5 kuruş değere kadar tedavüle çıkartılan kâğıt paralara ilaveten, 1 kuruşluk kâğıt paraların da bastırılacağı duyurulmuştur.

Kısa bir süre sonra da 1877 m. yılında 1 kuruşluk kâğıt paralar tedavüle çıkarılmıştır.

Ancak 5 ve 10 paranın satın alma gücünün var olduğu bir toplumda, bu

BELGE 1

Takvim-i Vek'ai Gazetesinde Yayınlanan

İlân-ı resmi

Cümleye malum olduğu üzere beynel nas muamelat-ı ahzu itanın vasıta-i teshiliyesi olan her nev'i meskûkâtın imal ve ihracı selahiyeti her memlekette münhasıran devlete ait olub buna başka hiçbir kimsenin mezun olmadığı derkâr iken bu aralık beş paralıktan kırk paralığa kadar muhtelif şekil ve kıt'ada teneke ve kâğıttan mamul birtakım kilise ve havra biletlerinin ayadi-i nâsda akça mukabilinde tedavül etmekte olduğu görüldüğünden ve bu ise enva-i nasaratı ve halkça zarar ve ziyanı müstelzim olduğundan zikr olunan biletlerin toplattırılması patrikhanelerle hahamhaneye bildirilmiş ve ufak akçenin nedretinden dolayı muamelâtça meşhud olan usretinin def'i zımnında mukarrer olan kuruşluk kaime ile bakır beş paralığın dahi hemen tedavüle çıkarılması mukarrer bulunmuş olması ile balifülzikr biletlerden her kimin yedinde var ise bunların tarih-i ilândan nihayet bir haftaya kadar elinden çıkarması iktiza edeceği ve ondan sonra hilaf-ı tenbih olarak tedavül ettirilecek biletlerin her nerede bulunur ise canib-i zabtiyeden ahz ve zabtına ve ceza kanunname-i hümayûnu hükmünce icra-i mücazat olunmasına memurun ve mezunin verildiği cihetle ilân ve ihtar-ı keyfiyete ibtidar olunun. 12 Muharrem 294.

(1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65) no.lu para-biletler Darphane Genel Md. Damga Matbaası Koleksiyonundadır. Bunların yayınlanmasına izin veren sayın Vehbi Çelik'e sükranlarımı sunarım.

(30, 40, 41, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 56, 66) no.lu para biletler I.B.GREISER OHG Şirketinin, 27, 28, 30 Nisan 1979 tarihli müzeyede kataloğundan alınmışlardır.

değerdeki paraların ortalarda görülmemesi ve devletin ısrarla bu tür paraların darbından kaçınması, memleketi büyük bir çıkmaza sürüklemiştir. Gerçi İzmir ve Beyrut gibi kozmopolit ticari merkezler, yabancı paraları kullanmak sureti ile sıkıntıyı kısmen gidermişlerse de, bilinen, tanınan tek kıymetin Osmanlı parası olduğu ufak köyler, bilhassa İstanbul civarı, tam anlamı ile bir bunalıma girmişlerdir.

İşte bu zor ve kritik dönemde 1877-1880 yıllarında, Osmanlı Devleti'nin 1876 yılındaki yasak ve cezayı içeren emrine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik merkezlerinde, muhtelif köylerinde ve bilhassa İstanbul'da azınlıkların bulundukları mahallerde, yukarıda bahis konusu edilen garib, para-biletler tekrar aniden ve şiddetle meydana çıkmışlardır.

Bu hususta ilk fikrin nereden geldiği, bu para-biletlerin ilk defa nerede kullanıldığını kimse bilmemektedir. Ancak görülen, bu para-biletlerin uçsuz bucaksız Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok merkezlerinde aynı anda kullanılmağa başlandığıdır. Genellikle bu para-biletlerin kullanıldığı yerler azınlıkların iskân bölgeleridir. Bu ufak kâğıt paracıkların ayrıca mahalli bir özellikleri de vardı. Her köyün kendine has özel parası sadece bahis konusu köy içinde geçerli idi ve geçerliliği en çok komşu köylere kadar uzanabiliyordu. Ancak bu para-biletler neyi temsil ediyordu, hangi makam bunları tedavüle çıkarmıştı ve bunların gayesi ne idi? Maalesef hiçbir resmî makam bu tür paranın tarihi hakkında bizlere bir bilgi ulaştıramamıştır. Tek bilgimiz muhtelif yabancı gezginlerin bu parabileti tarifleridir ve bunu "bir garib sosyo-ekonomik olay" diye tanımlamalarıdır.

Bahis konusu para-biletler geçen yüzyılda bazı gezginlerin ilgisini çektiği gibi, para bilimi ile uğraşan nümismatların da bazı ahvalde uğraşılarının konusu olmuştur. Geçen yüzyılın ünlü nümismatı Paulos Lambros, bu para-biletlere 18. yüzyılın ilk yarısında rastlanıldığından bahis ederken, Apostolos Vahopulos adlı diğer bir yazarın yayınladığı 1850 tarihli bir belgeden; Taşoz Adası sakinlerinin yalnız kilise içinde geçerli olmak üzere bir para-bilet kullandıklarını öğreniyoruz.[1] Bu belge Taşoz Adası Panaiye köyünün kahveci ve müşterilerinin, uğradıkları takibat

BELGE 2A

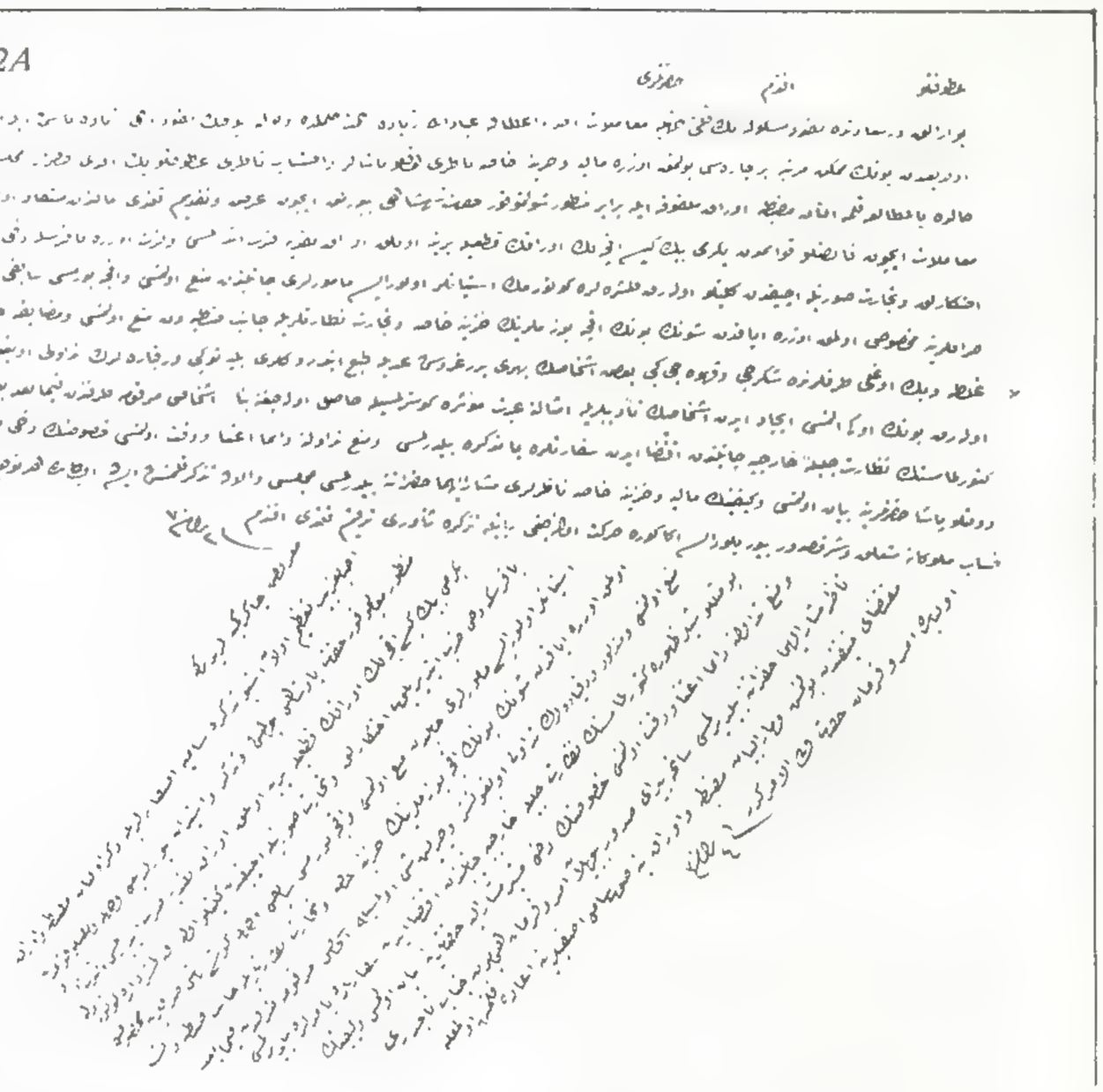

Ûlûfetlû Efendim hazretleri

Bu aralık Dersaadette nûkud-ı meskûkenin kılleti cihetiyle muamelât-ı ahz-u i'ta-da ibadullah ziyade zahmet çekmekte ve bulunabilecek nukud dahi ziyade baş ile alınıp verilmekte olduğundan bunun mümkün mertebe bir çaresi bulunmak üzere Maliye ve Hazine-i Hassa Nazırı devletlû paşalar ve İhtisap Nazırı ûtûfetlû beyefendi hazeratı Meclis-i Vâlâda bulundukları halde bilmutalaa kaleme alınan mazbata evrak-ı melfûfe ile beraber manzur-ı şevketmevfur-ı hazret-i şehinşahî buyrulmak için arz ve takdim kılındı mealinden müstefad olduğu veçhile teshil-i muamelât için faizli kavaimden yirmi bin kese akçelik evrakın kat'iyle yerine onluk evrak-ı nakdiye darbettirilmesi ve kesret üzere bakır sikke dahi darb ettirilip ihtikârlık ve ticaret suretiyle açıktan külliyetli olarak Taşralara götürmek istiyenler olur ise memurları cânibinden men'olunması ve akçe bozması sabıka veçhile köşebaşı sarraflarına mahsus olmak üzere ayaktan şunun bunun akçe bozmalarının Hazine-i Hassa ve Ticaret Nezaretleriyle cânib-i Zabtiyeden men'olunması ve muzayaka-yı haliyeden bahisle Galata ve Beyoğlu taraflarında Şekerci ve kahveci gibi bazı eşhasın beheri birer guruş addiyle tab'ettirdikleri BİLETO gibi varakpârelerin tedavülü uygunsuz ve çirkin şey olarak bunun önü alınması icâd eden eşhasın te'dibleri ile emsaline ibret-i müessire gösterilmesiyle hasıl olacağını binaen eşhas-ı merkume tarafından fimabaad bu misillû şeyler zuhura getirilmemesinin Nezareti-i Celile-i Hariciye cânibinden iktiza eden sefaretlere bâ müzekkere bildirilmesi ve men'i tedavülüne daima itina ve dikkat olunması hususunun dahi Zabtiye Müşiri Devletlû paşa hazretlerine beyan olunması ve keyfiyetin Maliye ve Hazine-i Hassa nazırları müşarülileyhüma hazeratına bildirilmesi Meclis-i Vâlâda tezekkür kılınmış ise de olbabda her ne veçhile emr-ü ferman-ı cenab-ı mûlûkâne müteallik ve şerefsudur buyrulur ise ana göre hareket olunacağı beyaniyle tezkere-i senaverû terkim kılındı efendim.

Fî 2 Rebiülevvel sene 70

Ma'ruz-ı çâker Kemineleridirki

Asabi'ziyb-ı ta'zim olan işbu tezkere-i samiye-i âsâfaneleriyle zikrolunan mazbata ve evrak manzur-ı mealimevfur-ı hazret-i padişahî buyrulmuş ve tezekkür ve istizan buyrulduğu veçhile faizli kavaimden yirmi bin kese akçelik evrakın kat'iyle yerine onluk evrak-ı nakdiye darbettirilmesi ve kesret üzere bakır sikke dahi darb ettirilip ihtikârlık ve ticaret suretiyle açıktan külliyetli olarak taşralara götürmek isteyenler olur ise memurları canibinden men'olunması ve akçe bozması sabıkı veçhile köşebaşı sarraflarına mahsus olmak üzere ayaktan şunun bunun akçe bozmalarına Hazine-i Hassa ve Ticaret Nezaretleriyle cânib-i zaptiyeden men'olunması ve mezkûr varakparelerin tedavülü uygunsuz ve çirkin şey olmasıyla eşhas-ı merkume tarafından finabaad bu misillû şeyler zuhura getirilmemesinin Nezaret-i Celile-i Hariciye cânibinden iktiza eden sefaretlere bâ müzekkere bildirilmesi ve men'i tedavülüne daima itina ve dikkat olunması hususunun dahi müşir-i müşarülileyh hazretlerine beyan olunması ve keyfiyetin Nazır-ı müşarülileyhuma hazeratına bildirilmesi saniha piyrayı şudur buyrulan emr-u ferman-ı hümayun-ı cenab-ı Tâcidarî mukteza-yı münifinden bulunmuş ve mar-ül beyan mazbata ve evrak yine savb-ı sami-i âsâfilerine iade bulunmuş olmakla ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyül-emrindir.

Fî 4 Rebiyülevvel sene 70

(1) Aya-Kadın Meryemin Doğumu Kilisesi

(2) Boğazköy Aya Paraskevi

(3) Bursa Platianu Kilisesi

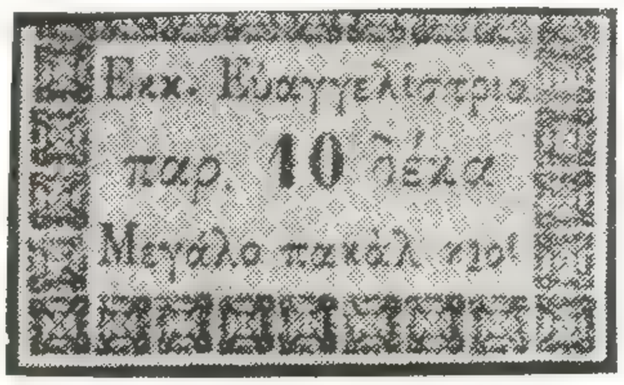

(4) Büyükbakkal Köy Evangelistria Kilisesi

(5) Demirkapı Baş Melek Mikael Kilisesi

(6) Epibatais Osia Paraskevi Kilisesi

BELGE 2B

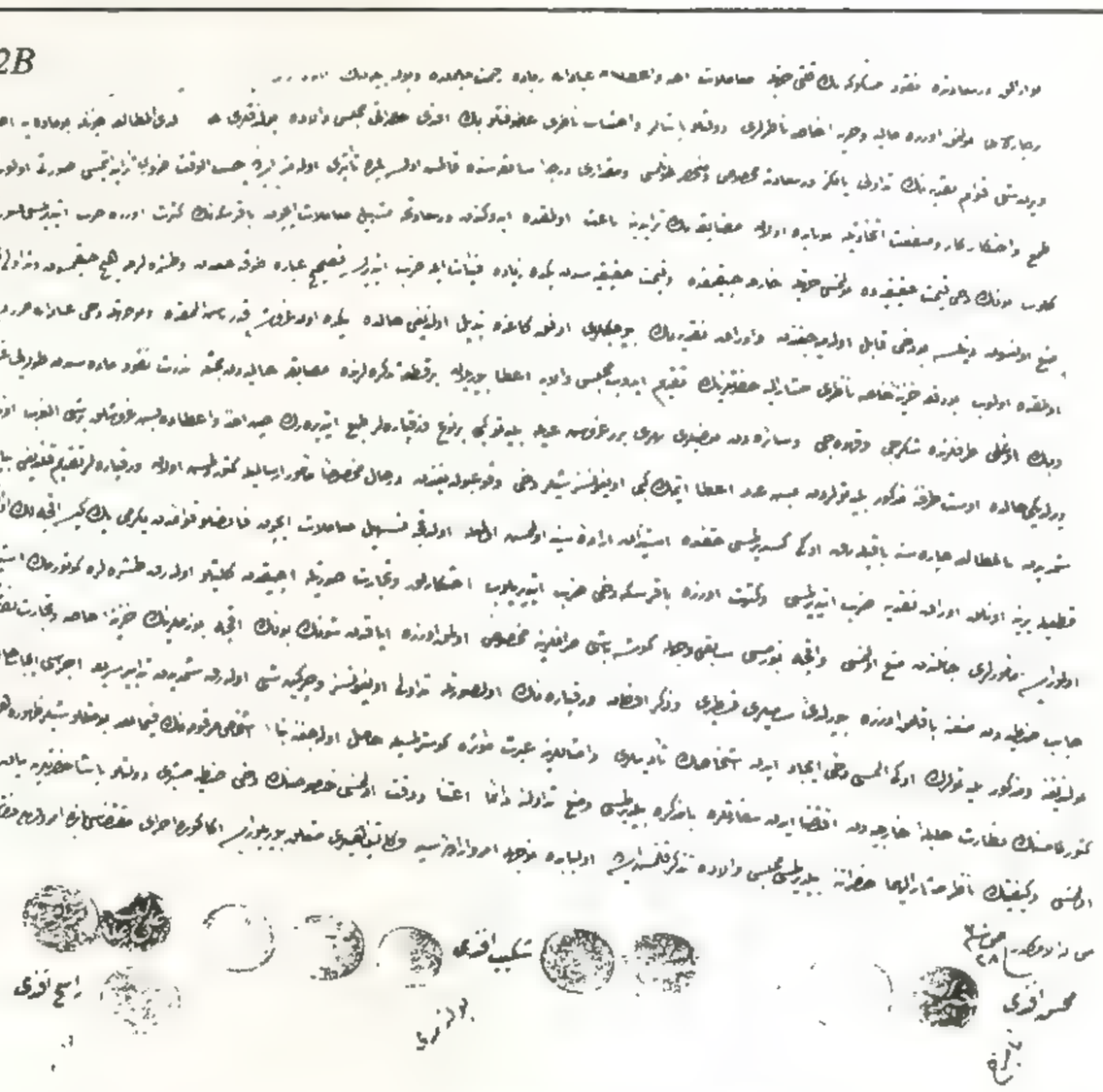

Bu aralık Dersaadette nukud-ı meskûkenin kılleti cihetiyle muamelat-ı ahz-u i'tada ibadullah ziyade zahmet çekmekte ve bulunabilecek nukud dahi ziyade baş ile alınıp verilmekte olduğundan bunun mümkün mertebe bir çaresi bulunmak üzere Maliye ve Hazine-i Hassa Nazırları Devletlû paşalar ve ihtisab Nazırı Ûtufetlû Bey efendi hazeratı Meclis-i Vâlâda bulundukları halde ledel-mutalâa çünki bu maddeye asıl sebeb veren şey kavaim-i nakdiyenin tedavülü yalnız Dersaadete mahsus ve münhasır tutulması ve mikdarı derece-i sabıkasında kalmış olsa pek de te'siri olamaz ise de hasbel-vakit zarurî tezayüd etmesi sureti olup ashab-ı tama' ve ihtikâr ve menfaat ittihaziyle bu babda olan muzayakanın tezayüdüne bais olmakta idüğünden Dersaadetçe teshil-i muamelat için bakır sikkenin kesret üzere darb ettirilmesi sureti hatıra gelip bunun dahi kıymet-i hakikiyede bulunması cihetiyle harice çıkmakda ve kıymet-i hakikiyesinden pekde ziyade fiyat ile darbettirilse tashih-i ayara dokunacağından ve taşralarca hiç çıkmasın ve tedavülü külliyen men'olunsun denilse bu dahi kabil olamayacağından ve evrak-ı nakdiyenin büyücekleri ufak kâğıta tebdil olunduğu halde binde on guruşa kadar baş alınmakda ve bu cihetle dahi ibadullah zarardide olmakta olup bu defa Hazine-i Hassa Nazırı müşarülileyh hazretlerinin takdim edip Meclis-i Vâlâya i'ta buyrulan bir kıt'a tezkerelerinde muzayaka-i haliyeden bahisle nedret-i nukud maddesinden dolayı Galata ve Beyoğlu taraflarında şekerci ve kahveci ve saireden bazıları beḫeri birer guruş addiyle BİLETO gibi bir nevi' varakpareler tab'ettirerek hiyn-i ahz-u i'tada beş guruşluk bir şey alınıp onluk kâğıt verildiği halde üst tarafına mezkûr BİLETOlardan beş aded i'ta etmek gibi uygunsuz şeyler dahi vuku' bulduğundan derhal mahsusan me'mur irsâliyle getirilmiş olan varakpareler takdim kılındığı beyaniyle şimdiden bilmutalâa çaresine bakılarak önü kestirilmesi hakkında istizan-ı irade-i seniye olunmuş olmağla oldukça teshil-i muamelât için kafizli kavaimden yirmi bin kese akçelik evrakın kat'iyle yerine onluk evrak-ı nakdiye darbettirilmesi ve kesret üzere bakır sikke dahi darbettirilip ihtikârlık ve ticaret suretiyle açıktan külliyetli olarak taşralara götürmek isteyenler olur ise memurları cânibinden men'olunması ve akçe bozması sabıkı veçhile köşebaşı sarraflarına mahsus olmak üzere ayakdan şunun bunun akçe bozmalarına Hazine-i Hassa ve Ticaret Nezaretiyle cânib-i zabtiyeden men'ine bakılmak üzere buyrultu-ı sâmîleri tastiri ve zikrolunan varakpârenin olsuretle tedavülü uygunsuz ve çirkin şey olarak şimdiden tedabir-i seria icrası icab-ı halden bulunduğuna ve mezkûr BİLETO'ların önü alınması dahi icâd eden eşhasın te'dibleri ve emsallerine ibret-i müessire gösterilmesiyle hasıl olacağına binaen eşhas-ı merkûmenin fimabaid bu misillû şeyler zuhura getirilmemesinin Nezaret-i Celile-i Hariciyeden iktiza eden sefaretlere bâ müzekkere bildirilmesi ve men'i tedavülüne daima i'tina ve dikkat olunması hususunun dahi Zabtiye Müşiri devletlû paşa hazretlerine beyan olunması ve keyfiyetin Nazır-ı müşarülileyhüma hazeratına bildirilmesi Meclis-i Vâlâda tezekkür kılınmış ise de olbabda neveçhile emr-u irade-i seniye-i vekâletpanahîleri müteallik buyrulur ise ana göze icra-yı muktezası babında emr-ü ferman hazret-i men leh-ül-emrindir.

Fî 28 Safer Sene 70

Mehmet Ef	*Ali*	*Mehmed*	*Galib*	*Rasih ef.*
Hayrullah	*Şefik*	*Arif*	*Mehmed*	*bulunamadı*
Ahmed Şükrü	*Şekib ef.*	*Yusuf*	*Rifat*	*İbrahim*
Mehmet Muhtar	*Bulunamadı*	*Kâmil*	*Namizaç*	*Edhem*
Mümtaz	*İzzet*	*Ali*		

üzerine, vermiş oldukları bir sözü ihtiva etmektedir. Buna göre Folisler, yani kilise para-biletleri, kilise dışında da kullanılmayacaklardır. Bu değerli belge, Taşozluların, para-bileti, hakikaten kilise içinde kullanmak maksadı ile eski yıllarda denemiş olduklarını göstermektedir. Merkeze kilometrelerce uzakta, Taşoz Adası'nın ücra bir köyünde bile, para-biletin kilise dışına çıkmasını hoş karşılamayan Osmanlı Hükümeti'nin, bu parabileti kilise dışında kullanan bir Rum vatandaşa, 8 kuruş para cezası uyguladığı ve ilaveten, bu olay tekrar edense sebeb olanların falaka cezasına çarptırılacağının ilgililere duyurduğunu gene bu belgeden öğrenmekteyiz[1*]

Ancak Taşoz Adası'ndaki parabilet olayı şekil yönünden 1877-1880 olaylarına çok benzemekte ise de, prensipte fark vardır. 1850 yıllarında, başlangıçta, gerçekten kilisede cemaatın adak mumlarının bedellerine kolay bir çözüm getirmek için düşünülen para-biletlerin, pratik olduğu için kilise dışında, kahvelerde de kullanılmaları ile ele aldığımız tarihlerde, devletçe kasten darb ettirilmeyen ufak değerli madeni paralar yerine çözüm olarak para-bilet basılması, birbirinden farklı olaylardır.

Gene 1270 h./1854 m. yılına ait diğer bir belge İstanbul'da, Galata'da ufak para yokluğundan bunalan kahveci ve şekercilere, kendilerine verilen 10 kuruşun, iade etmek zorunda oldukları 5 kuruşunu, birer kuruşluk para-biletler ile ödemeleri üzerine devletin gösterdiği hassasiyeti belirtmek açısından çok ilgi çekicidir. Buradaki olay dükkân sahibinin, kendisi ile alışveriş yapan müşterilerine, tekrar geri alacağı para-biletleri bozuk para yerine vermesinden ibarettir. Bu

BELGE 2C

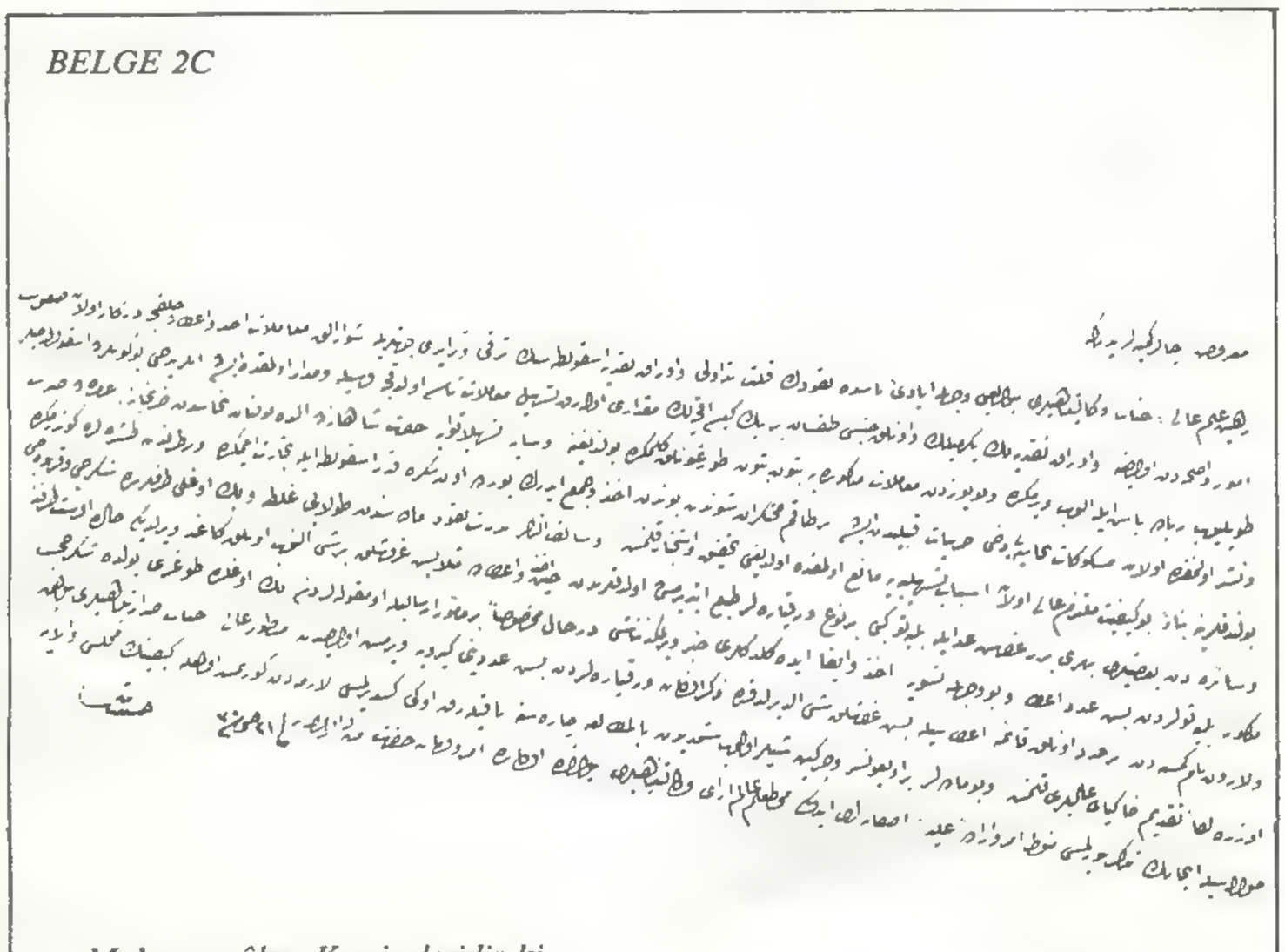

Ma'ruz-ı çâker Kemineleridir ki

Rehin-ı ilm-i âlî-i cenab-ı vekâletpenâhîleri buyrulduğu veçhile eyadi-i nâsda nukudun kıllet-i tedavülü ve evrak-ı nakdiye iskontusunun terakki ve tezayüdü cihetleriyle şu aralık muamelât-ı ahz-u i'tada halkca derkâr olan suubet umur-ı vazıhadan olduğuna ve evrak-ı nakdiyenin yirmilik ve onluk cinsi doksan bir bin kese akçelik mikdarı olarak teshil-i muamelat-ı nâsa oldukça vesile ve medar olmakda ise de onları dahi bugünlerde iskontucular toplayıp, ziyade baş ile alıp vermekte ve bu yüzden muamelât-ı mezkûreye bütün bütün durgunluk gelmekte bulunduğuna ve sâye-i teslihatvâye-i hazret-i şâhânede elde bulunan nuhastan Darbhane-i âmirede darb ve neşrolunmakta olan meskûkât-ı nuhasiyeyi dahi cüz'iyat kabilinden ise de bir takım muhtekiran şundan bundan ahz-ü cem'ederek yüzde onsekize kadar iskonto ticaret eylemekte ve bir taraftan taşralara göndermekte bulunduklarına binaen bu keyfiyet mültezem-i âlî olan esbab-ı teshiliyeye mani' olmakta olduğu tahkik ve istihbar kılınmış ve salif-ül-zikr nedret-i nukud maddesinden dolayı Galata ve Beyoğlu taraflarında şekerci ve kahveci ve saireden bazıları beheri birer guruş ad ile BİLETO gibi bazı varakpâreler tab'ettirmiş olduklarından hiyn-i ahz-u i'tada meselâ beş guruşluk bir şey alınıp onluk kâğıt verildiği halde üst tarafına mezkur BİLETOlardan beş aded i'ta ve bu veçhile tesviye-i ahz-u ifa edegeldikleri haber verilmekten nâşî derhal mahsusan bir me'mur irsâliyle o makulelerden Beyoğlunda doğru yolda Şekerci Velâron nam kimesneden bir aded onluk kaime itasiyle beş guruşluk şey aldırıldıkda zikrolunan varakpârelerden beş adedini geriye vermiş olduğundan manzur-ı âlî-i cenab-ı sadaretpenahîleri buyrulmak üzere leffen takdim-i hâkipay-ı âlîleri kılınmış ve bu maddeler bir uygunsuz ve çirkin şeyler olup şimdiden bilmutalaa çaresine bakılarak önü kestirilmesi lâzımeden görünmüş olmağla keyfiyetin Meclis-i Vâlâya havalesiyle icabını tezekkür buyrulması menut-ı emr-u irade-i aliyye-i âsâfaneleri idüğü muhat ilm-ü âlem ârâyı vekâletpenahîleri buyruldukda olbabda emr-ü ferman-ı hazret-i men leh-ül-emrindir.

Fî 21 Safer Sene 70
Bende
Hasib

(7) Feriköy 12 Havari Kilisesi

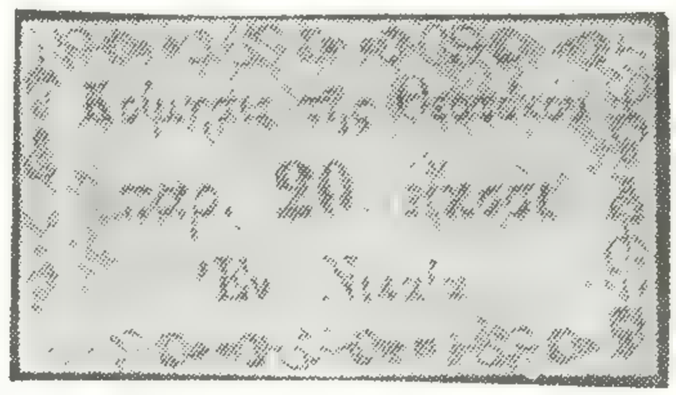

(8 Nikea = İznik Meryem Koimesis

(9) Kalfa Köy Aya Dimitri

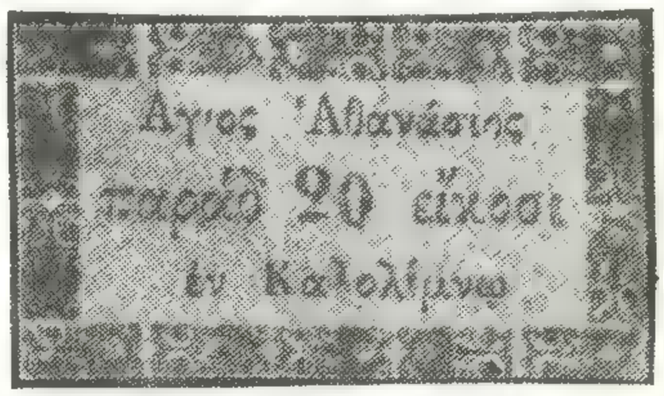

(10) Kalolimnos = İmralı Aziz Athanios

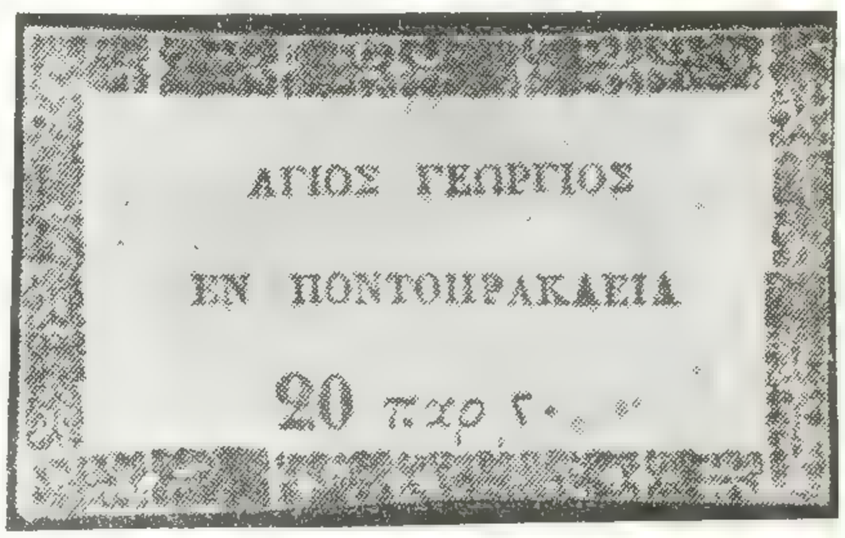

(11) Pontoeraklia = Karadeniz Ereğli'si Aya Yorgi

(12) Lüle Burgaz Aya Dimitri

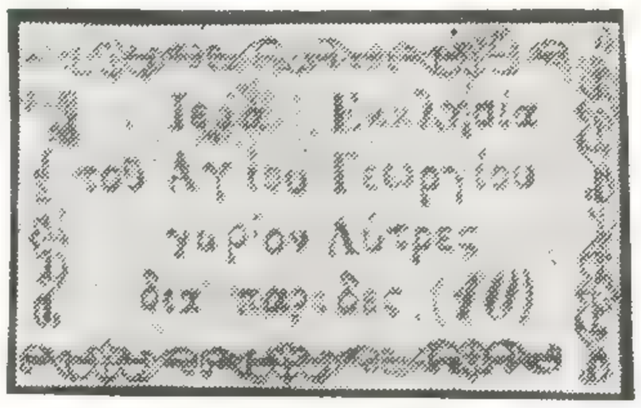

(13) Lytres Aya Yorgi

(14) Maltepe Aya Nikola

(15) Midye Aya Andrea

(16) Mihalıc= Karacabey Aya Dimitri

(17) Palatia= Marmara Adası Sarayköy Meryem Kaimesis Kilisesi

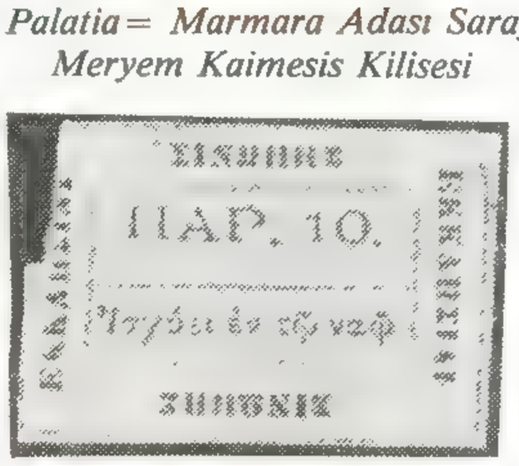

(18) Sinop Kiliseleri
Kilise içinde geçerlidir

masum işlemde, merkezî otoritenin tepkisi, Taşoz Adası'ndaki gibi ani ve serttir. (Belge 2A, 2B, 2C)[2]

Kısa tarihî geçmişinden sonra 1876 yasağına rağmen, 1877-1880 yıllarında, yukarıdaki satırlarda belirtildiği gibi sosyo-ekonomik bir olay olarak ortaya çıkan para-biletlerin incelenmesi bize bazı ilginç ayrıntılar getirmektedir.

Para-biletler Osmanlı İmparatorluğu'nun, kâğıt para kullanmak mecburiyetinde bırakılan İstanbul ile İstanbul'un hemen hemen bütün civar köylerinde, Trakya'daki ufak, büyük bütün kasabalarda, Tekirdağ, Adapazarı, Bursa, Çanakkale, Zonguldak, Sinop şehirlerinde, hattâ Sivas, Trabzon gibi imparatorluğun uzak beldelerinde dahi aynı anda kullanılmağa başlanmıştır.

Para-biletleri aidiyetleri yönünden inceleyecek olursak bunları:

a)İbadet yerlerine ait olanlar,

b)İbadet yerleri tarafından denetlenen okullara ve kurumlara ait olanlar,

c)Esnaf topluluklarına hitab edenler,

d)Şirketlere ait olanlar,

e)Özel kişilere ait olanlar,

şeklinde sıralamak mümkündür.

Bu sıralamada en büyük ağırlığı ibadet yerleri çekmekte ve ibadet yerlerinde de Rum kiliseleri birinci sırayı almakta, onu Ermeni kiliseleri, Musevi havraları ve az bir sayı ile Müslüman camileri izlemektedir.

Kiliselere has para-biletlerin varlığı, Rum ve Ermeni yanlısı araştırmacıları tahrik etmekte ve bunlar parabiletlerle (ki bunları Church Token/Kilise Jetonları diye adlandırmaktadırlar) bağımsızlık arasında bir bağlantı kurmağa çalışmaktadırlar. Ancak konu aslında sadece ekonomik sınırlar içinde kalmakta ve siyasi durumlara, bütün zorlamalara rağmen sıçrayamamaktadır.

Bu biletlerin bir kısmı sadece Rumca (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20) ve sadece Ermenice (21, 22, 23, 24, 25) veya Ermeni harfleri ile Türkçe (26) yazılmışlardır. Kaldı ki sadece Türkçe yazılı cami para-biletleri de (27, 28, 29, 30) vardır. Bunlar üzerinde herhangi bir tartışmaya girmeden çok dildeki para biletler üzerinde durmak gereklidir.

Rumca/Türkçe (31, 32, 33) veya Ermenice/Türkçe (34, 35, 36) parabiletlerdeki ibareleri azınlıkların Osmanlı Devleti teb'aları olmaları açısından düşünerek bir zorunluluk kabul etsek bile, aynı parada Rumca/Ermenice/Türkçe'nin (37, 38, 39) varlığının izahı kabil değildir. Hemen hemen her para-biletin üzerinde yazılı olan "mum parası içindir" ve "kilise içinde geçerlidir" ibareleri ile din anlayışının bağdaşması mümkün değildir. Zira Ermeni/Rum/Musevi ve Müslüman vatandaşlara aynı ibadethane çatısı altında mum adağı yaptırmak imkânsızdır. Değişik inançta vatandaşları aynı ibadet yerine sokamadığımıza göre, parabiletlerin ibadet yerlerinin dışına çıkması gerçeğinin kabul edilmesi gerekmektedir.

Para-biletlerin incelenmesinde, İstanbul içinde ikili ve üçlü dilde parabiletlerin yazılı olduğu mahallerde gerçekten ikili veya üçlü Müslüman/Ortodoks ve Katolik toplulukların yaşadığını görmekteyiz. Levantenlerin yaşadığı Galata (40) ve Beyoğlu-Pera (41) bölgelerinde ise, para-biletlere Fransızca da ilave edilmektedir. Levantenlerle en yakın ilişki kuran Musevilerin Havra para-biletlerinde ise İbranice/Türkçe ve Fransızca ibareler vardır (42, 43).

Şile Camii'ne ait (44) para-bilet ise bu serinin anahtar parasıdır. Camiye ait para-bilet altındaki Karamanlıca ibare, Şile'de yaşayan Rumlara, cami dışında kullanıldığı için hitab etmektedir.

İbadet yerlerinden sonra gene kilise mütevelli heyetleri tarafından idare edilen okullara (45, 46, 47, 48) ve yardım kurumlarına (49, 50) ait parabiletler de aynı şekilde bu kervana katılmışlardır.

Pazar yerlerinde alınan rusumlar için de aynı yola gidilmesi her cemaattan esnafa hitab edebilmek için bazen iki (51, 52), bazen dört lisanda (53) yazılı para-biletlerin kullanılması, işin gizli tarafını da bırakmamakta ve para-biletlerin hükümetçe de benimsendiğini göstermektedir.

Pazar yerlerinde çalışan Rum esnafın daha ziyade Karamanlılardan oluştuğunu belirten Karamanlıca yazılı (Rum harfleri ile Türkçe) parabiletler (51, 53) konunun sevimliliğine yeni bir çeşni katmaktadır.

Şirketlere gelince, genellikle bu yıllarda İstanbul'da Fransız şirketleri ve bunların iştirakleri varolduğundan, bu para-biletlerde Fransızca ve Türkçe ibareler yer almaktadır (54, 55); bu arada da 70 paralık gayet pahalı bir vapur para-bileti (56) görüyoruz ki, muhtemelen içki servisi yapılan vapurlara ait lüks mevki biletidir ve ay-

rıca köprü geçiş para-bileti (57) de bu seriden addolunabilir.

Son olarak da, küçük değerli para çaresizliğinden para-biletleri kullanmalarından başka yol kalmayan, özel şahıslara ait; eczane, pastane ve kahvehanelerin para-biletlerinden örnekleri verebiliriz (58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65).

Bu suretle para-biletlerin azınlık kiliselerinin bağımsızlığının nişanesi olmayıp, küçük değerde paraların yokluğu karşısında pratik bir çözüm olduğu yukarıdaki satırlarda değişik misallerle açıklandıktan sonra olayın nasıl gelişmiş olduğu üzerinde durmak gerekmektedir.

Bu hususta elimizde olan iki önemli mektup[3], para-bilet kâğıt paralar konusuna ışık tutan belgelerdir.

Aşağıda yayınlanan belgeye göre; Istanbul Ermeni Patrikhanesi'ne ait bir "Mali İşler Komisyonu"nun varlığı imza üstü yazıdan anlaşılmaktadır. Bu komisyon patrikhanenin mali işlerini yürüten bir ünite olup, aynı şekilde para-bilet işlerini de yüklenmiştir. 3 Şubat 1878 tarihini taşıyan mektup, 27 Ocak tarihli, yani 6 gün evvel yazılan para-biletler ile ilgili yazıyı tamamlamaktadır. (Belge 3)

Evvelce tedavüle konmuş olan 100 adet 100'lük kâğıt para değerinde olan biletlerin tamamen tükendiğini, yani kilise içinde (ve anlaşıldığı gibi aynı zamanda dışında) sirküle etmeğe başladığını ve ikinci tertib aynı miktar para-bilet kâğıt paranın da 3 Şubat 1878'de tedavüle çıkartıldığı-

(19) Tekirdağ Aya Yorgi Kilise içinde geçerlidir

(20) Tirilye Kypseli (Petek)

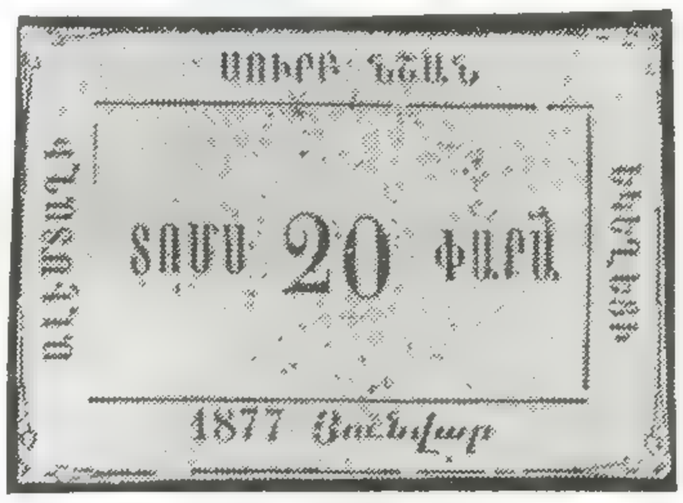

(21) Alemdağ Surp (Aziz) Nişan Kilisesi

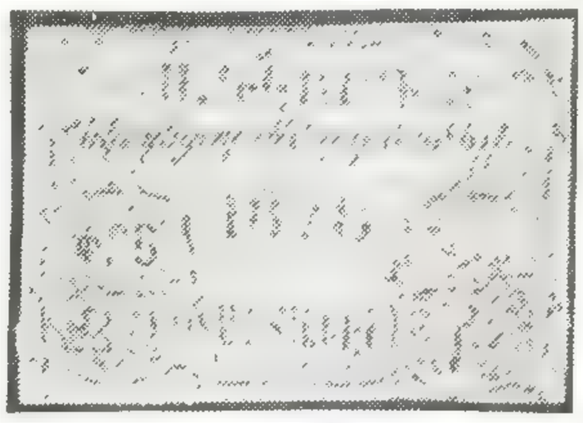

(22) Dardanel= Çanakkale Surp Kevork Kilisesi içinde geçerlidir

(23) Eyüp Surp Yeğya Kilise'de

(24) Gemlik Surp Kilise içinde geçerlidir

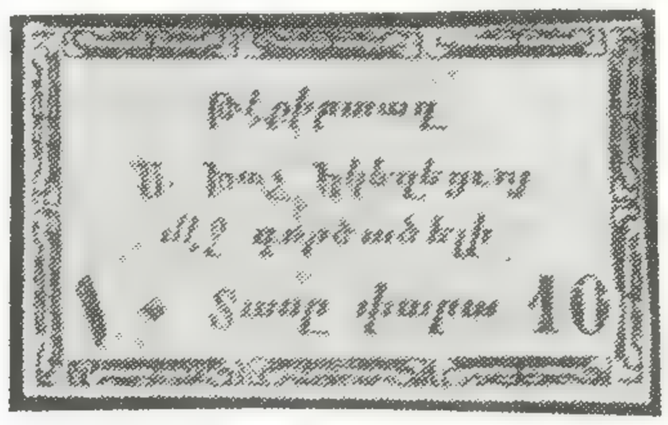

(25) Tekirdağ Surp Harç Kilisesi içinde geçerlidir.

(26) Cerrah (muhtemelen Cerrahpaşa) Kilisesi'nde alınıp verilecek on 10 para

BELGE 3

394 213 394

Saygı değer Başkan Efendi
Cemaat Mali İşler Komisyonu

Mütevelli Heyeti Mali İşler Komisyonumuzun; geçen 27 Ocak (1878) ve 202 sayılı yazısı ile saygı değer heyetinize arz ettiği, Merkez Veznesine ait Para-bilet (Kupon)lerin tedavül teşebbüsleri hakkındadır.

Bu defa komisyonumuz adı geçen 100 adet Yüzlük kâğıt para değerinde tedavüle konmuş olan biletlerin hemen hemen tükenmiş olduğunu görerek, ki bu paraların karşılığı olan 80 adet 100'lük kâğıt para (bu paralar en mübrem ihtiyaçlar için dahi kullanılmamak şartı ile) veznedarda emniyet altındadır. Aynı emin yollarla ve karşılığı kasada muhafaza edilmek şartı ile, yeniden 100 tane yüzlük kâğıt para değerinde 10 paralık para-bilet (kupon)lerin bugünden itibaren tedavüle çıkarıldığını duyururuz.

İşbu tedavüldeki para-biletlerin karşılığını muhafaza etmekle, biletlerin toplanıp tekrar tedavüle arzından sonra, zayi olanların bedeli kadar, merkez veznesine bir fayda sağlanacağını, saygı değer kurulunuza duyurmakla, komisyonumuz, Merkez Veznesinin para işlerini kolaylaştırmak yolunda bir hizmette bulunulduğunun anlaşılacağı ümidi içindedir.

Saygılarımızla

3 Şubat 1878 — *Mali İşler Komisyonu Adına*
İstanbul Ermeni Patrikhanesi — *Sekreter ve Başkan*

(27) Ava Boğazı Camii Şerifi'ne mahsus bilet 20 para 20

(28) Bandırma Haydar Çavuş Camii Şerifi'ne mahsusdur 20

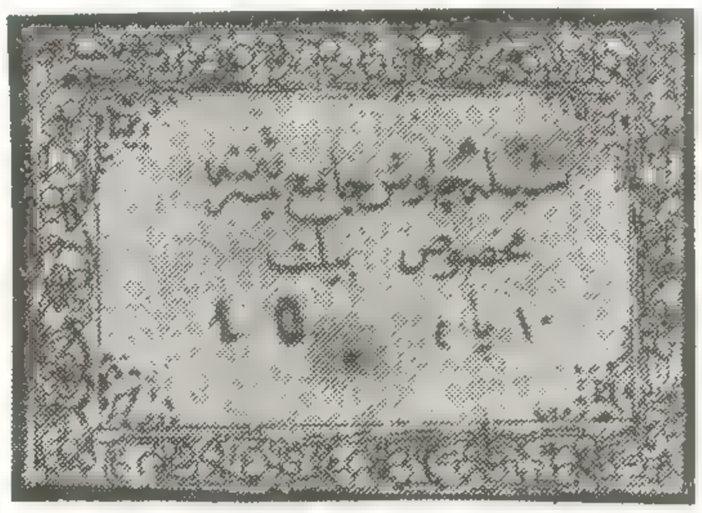

(29) Şile Çavuş Camii Şerifi'ne mahsus bilet 10 para 10

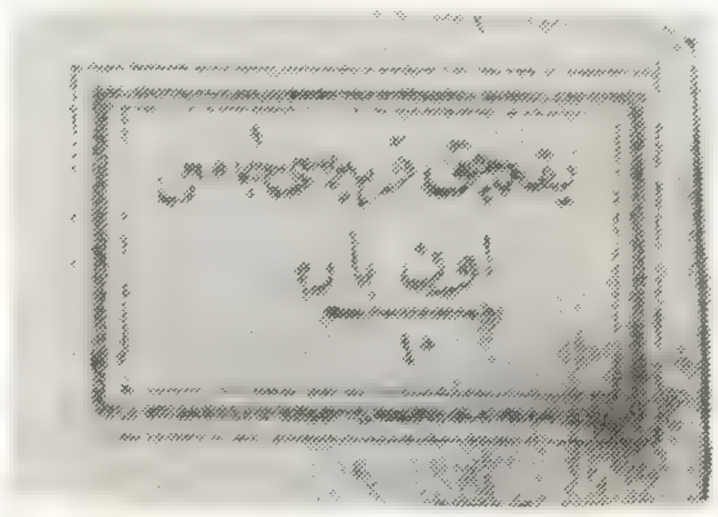

(30) Yakacık Kariyesi Camii on para 10

(31) Çengelköy Aya Yorgi Kilisesi Kilise içinde geçerlidir

(32) Kuzguncuk Kilisesi'nin bileti Kilise içinde geçerlidir

nı belirtmektedir. Kilise veznesinde % 80 oranında karşılığının saklandığı belirtilen miktarın ikinci tertibinin çıkartılması lüzumu, evvelce çıkartılan para-biletlerin kilise muhasebesine geri dönmediğini, bedellerinin halkça tahsil edilmediğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu husus küçük-bozuk para darlığı içinde bunalan halkın bu para-biletleri kullanmakta olduğunun en büyük işaretidir.

Mali İşler Komisyonu adına sekreter ve başkan, organize etmek zorunda oldukları bu para-bilet işini Ermeni Patrikhanesi başkanlığına yani Ermeni Patrikliği'ne cazib göstermek çabası içinde tedavüle çıkartılan kâğıt paraların bir kısmının zayie uğramasının muhtemel olduğunu ve bunun da kilise merkez veznesi yararına olduğunu belirtmesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Kasada saklanan 80 adet yüzlük (para olması gerçeklere daha uygun gelmektedir) yani 2 lira, 2.5 lira karşılığı para-bilet kâğıt paralarda % 20 kadar zayiat olacağı ve bunun kiliseye kalacağı inancında olduklarını göstermektedir. Çıkartılan para-bilet kâğıt paralar 10'ar paralık olduklarından tedavüle arz edilen 2. tertib para-biletlerin sayısı 1000 adettir.

Gerek bu mektub, gerek aşağıda ele aldığımız ikinci mektub, komisyonun kendilerine verilen aslında patrikhaneye yüklenen bir görevin yerine getirilmesi çabalarını göstermesi bakımından çok önemlidir. (Belge 4)

Bu 2. mektub, veznedara hitaben yazılmıştır. Bahis konusu yazıdan anlaşıldığına göre veznedar, kasada durması gereken 2.5 liralık para-bilet karşılığı parayı kasada muhafaza etmeyip yanında alıkoymuştur. Bu paraların para-bilet kâğıtları kiliseye getirenlere ödeyebilmek için her an el al-

BELGE 4

388 *209* *388*

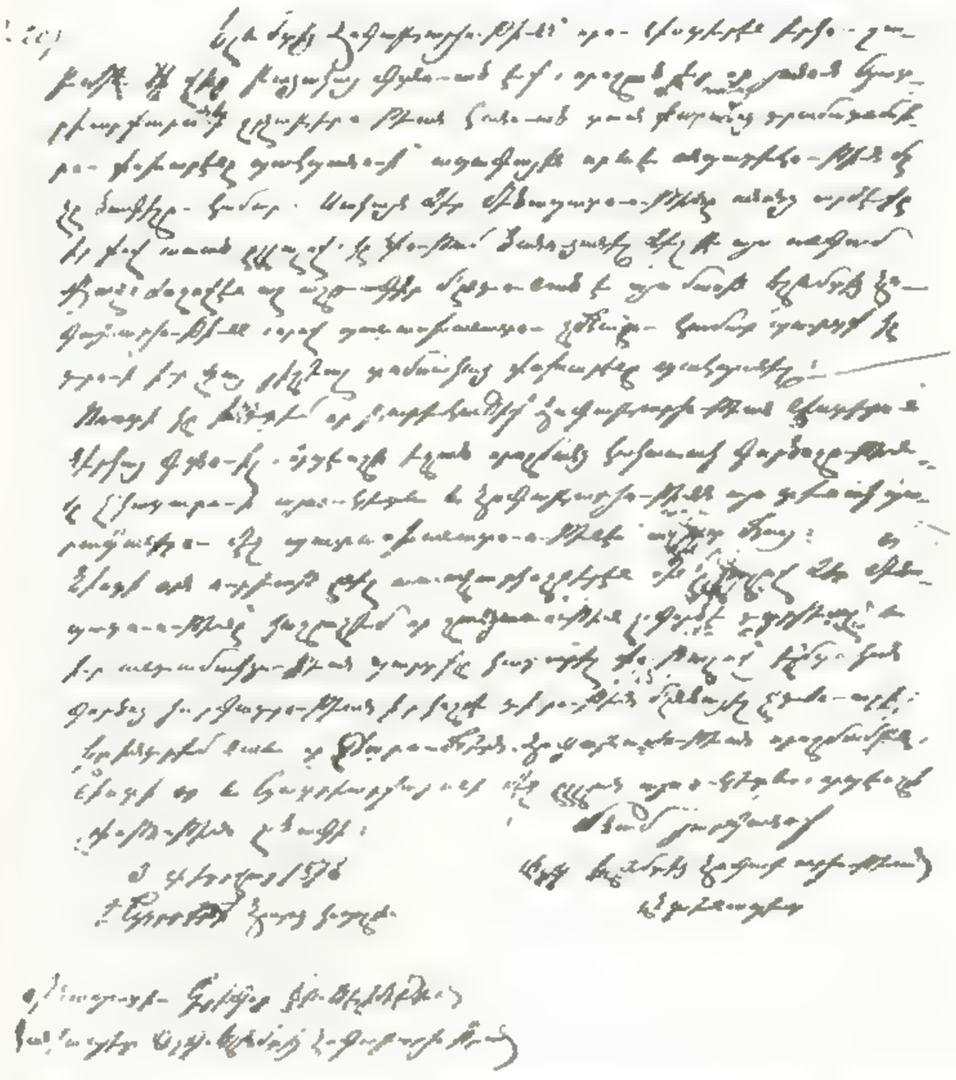

Saygı Değer Efendi

İki haftadan beri toplantılarına katılmamış olduğunuz vezne komisyonumuz, ilerde herhangi bir sakıncanın doğmaması için Patrikhane adına tedavüle çıkarılmış 10 paralık Para-biletlerin muhafazasını kararlaştırmış idi. Fakat saygı değer şahsiyetiniz onların değerini yanlarına almış olduğundan, bu defa vezne komisyonumuzun Mütevelli heyetinden de, sorumlu kalmamak bakımından adı geçen biletlerin karşılığının muhafazasının borcumuz olduğunu bildiren bir uyarı yazısı almış olduğu hakkında size bilgi vermek isterim.

Şu halde, bundan böyle alınan kararlara aykırı işlemler yapılmaması ve komisyonun bu gibi durumlarda sorumluluktan uzak kalması için oturumlarda bulunmayı lütfetmenizi rica ederim.

Saygı değer şahsiyetleri; oturum gününün cuma olmasını teklif edenlerden birisi olduğundan, bu konunun tekrar ihmal edilmemesini ve üyelik borcunun yerine getirilmesi ile mali işlerin düzenlenmesinde kendilerinin kolaylık sağlamasının güçleştirmemelerini istirham ederim.

Bundan böyle, anlaşmazlık doğmaması bakımından komisyon kararı ile ödemelerin toplantı günlerinde ve Patrikhane içinde yapılmasını rica ederim.

3 Şubat 1878
Ermeni Patrikhanesi İstanbul
Sayın Kirkor Efendi Selimicieciyan
Mali İşler Komisyon Veznedarı

Saygılarımla
Mali İşler Komisyonu
Başkanı

tında olması gerektiği, muhterem veznedara bir kere daha hatırlatılmaktadır.

Son paragraf ise çok önemli bir hususu açıklığa kavuşturmakta, toplantı günü olan cumanın aynı zamanda tediye (para ödeme) günü olarak kararlaştırılmış olduğunu ayrıca vurgulamaktadır.

Cuma, bütün İslam âleminde olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da tatil günüdür; buna mukabil kiliseler için, ayin günü olmayıp, normal bir iş günüdür. Bu ise para-biletlerin halk elinde olduğunun ve tüm Osmanlı toplumu tarafından kullanılmakta olduğunun bir işaretidir. Para-biletler sadece Ermeni cemaatına hitab etmiş olsa, bunların ödeme gününün cuma yerine kilisede ayin ve toplanma günü olan pazar olarak seçilmesi daha faydalı ve doğru olurdu; kaldı ki para-biletler kiliseye gelen Ermeni cemaatına, üzerlerinde yazılı olduğu şekilde, mum bedellerini ödemek için onluk veya yirmilik desteler halinde satılmış olsalar, bu biletlerin kiliseye iane olarak geri gelmesi gerekirken, bu biletlerin ödenmesi bahis konusu olmamak lazım gelirdi. Para-biletlerin üzerlerinde genellikle yazılı olan "sadece kilise içinde geçerlidir" veya "mum parası içindir" ibareleri gerçek olsa, yukarıda birinci mektubda belirtilen para karşılıklarının saklandırılması da lüzumsuz bir işlemden ibaret olurdu.

O halde küçük değerli para yerine, bütün Osmanlı toplumu tarafından dinî yerler dışında da kullanıldığı anlaşılan para-biletler organizasyonunun, niçin daha ziyade azınlık dini organları tarafından yüklenilmesinin sebebleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Para-bilet kâğıt paraların varlığı, bilindiği gibi 19. yüzyıl sonlarında Ön Asya gezisine çıkan bir-iki gezginin notlarından ilk defa anlaşılmış, fakat bu konuya eğilme, ancak son onbeş yıl içinde gerçeklenmiştir.

Birkaç yabancı nümismatın[4] dışında, bu konu ile bilhassa Yunan nümismatları[5] meşgul olmuşlar, fakat para-biletleri, kiliseler kanalı ile yürütülen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum kilisesinin Fatih zamanından beri kendilerine bağışlanan bağımsızlığının bir sonucu gibi değerlendirme eğilimine girmişlerdir.

Bu düşünce şekli bir faraziyeden ileri gidemez, zira Rum kilise parabiletlerini bu açıdan yorumlasak ve hattâ Ermenice ve İbranice yazılı para-biletleri de bu azınlıkların bir

(33) Paşabahçe 10 para

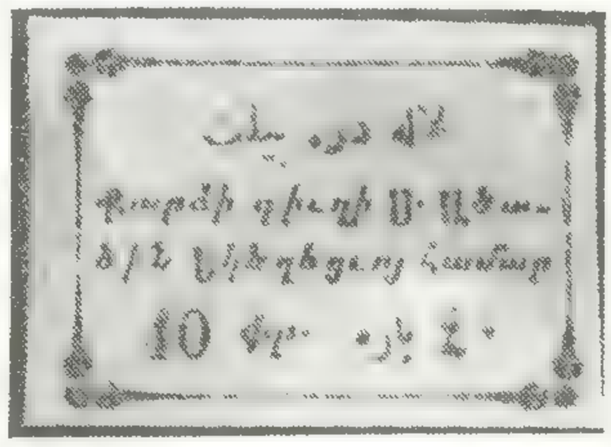

(34) Laledere bileti
Karcı Köyü Surp Asvadazin Kilisesi için

(35) Ortaköy Ermeni Kilisesi'ne mahsus

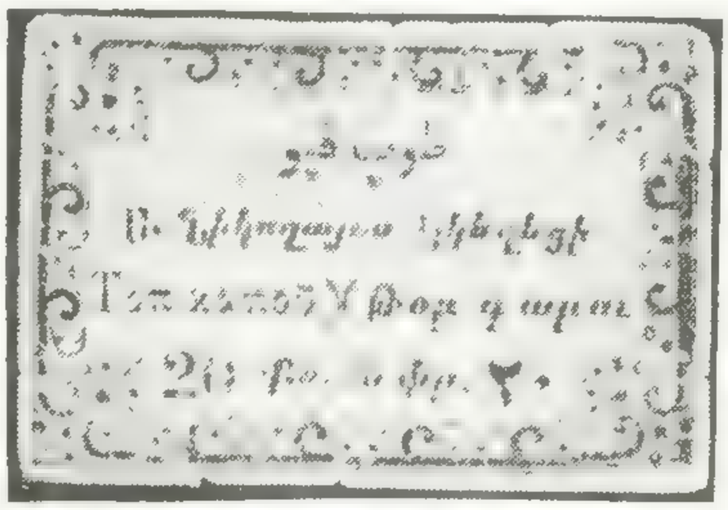

(36) Topkapı Surp Nigoğayos Kilisesi

(37) Altı Mermer

(38) Karagümrük
Surp Hovhan Vosgeperan

(39) Ayastefanos (Yeşilköy) bir kuruşluk

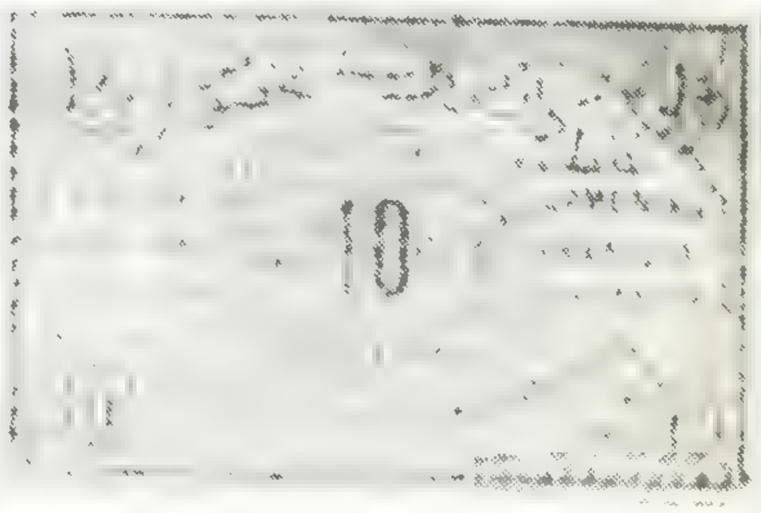

(40) Galata'da Ermeni Kilisesi'ne
mahsus markadır

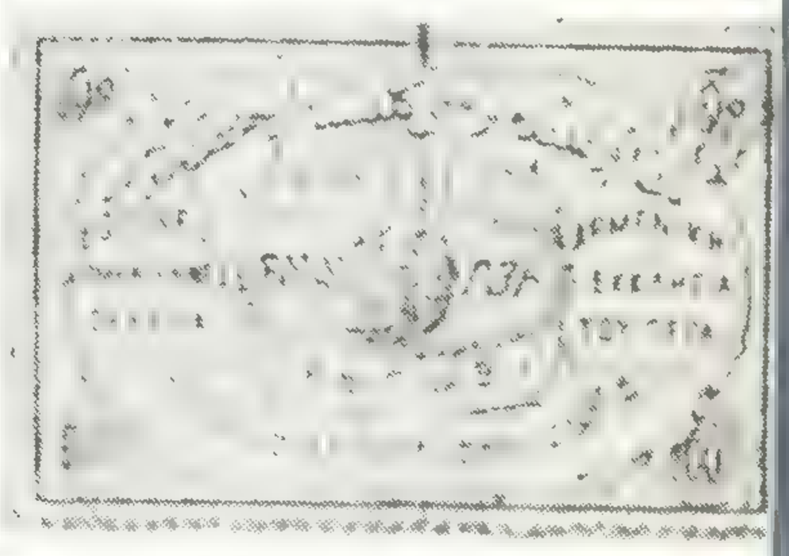

(41) Beyoğlu'nda Ermeni Kilisesi'ne
mahsus markadır

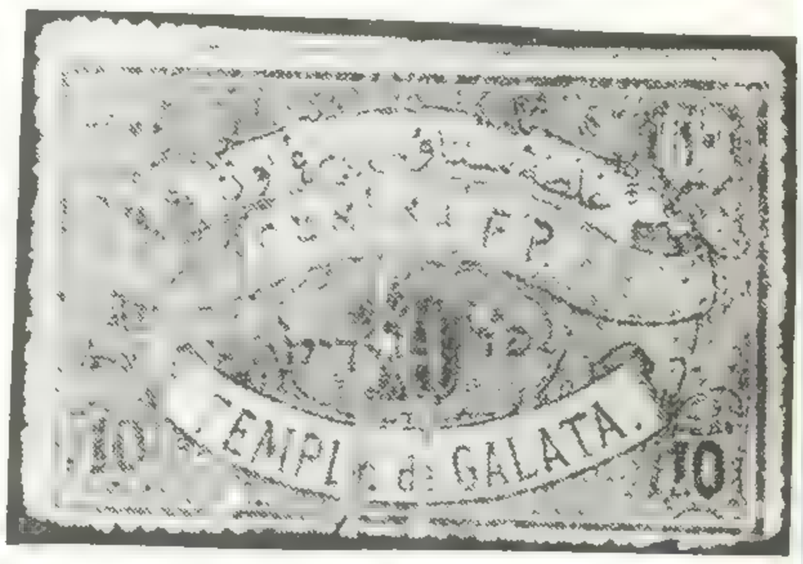

(42) Galata Sinegogu para on

(43) Tekfur Sarayı Sinegogu

(44) Şile Bali Bey Mahallesi Camii Şerifi'ne mahsus bilet 10 para (Karamanlı) Hele (Şile) Bali Bey Muhalle[si] Cami[i] Şerif bileti 10 para

(49) Hrysopolis (Üsküdar) Fukara Perver Derneği

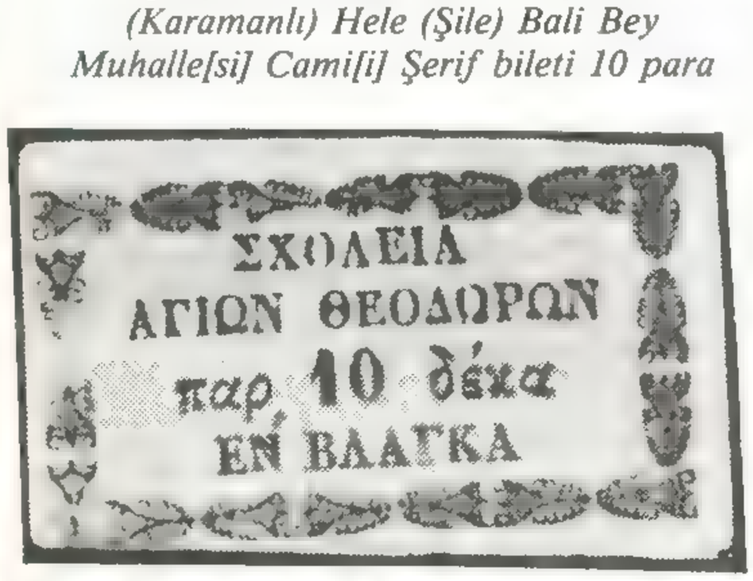

(45) Aya Todori Okulları Langa

(50) Israileyet Şirketi German/Galata

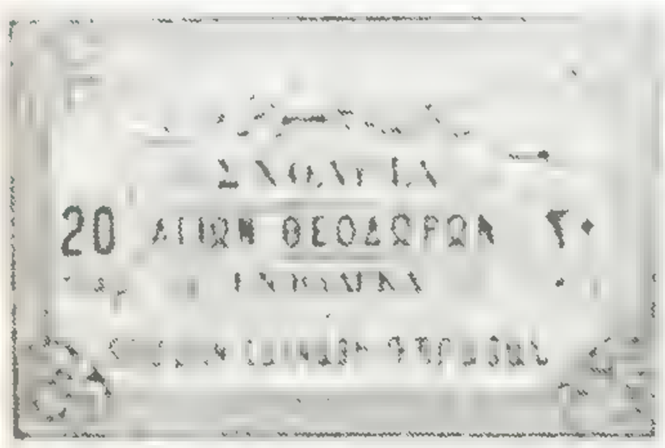

(46) Langa mekteblerine mahsus markadır 20 para

(51) Pazar mahallerinde kabul olunmak üzere on paralık markadır. Pazar Rusumuna mahsus (Karamanlıca) Pazar Rusumatı 10 para Pazar Mahallinde olmak üzere

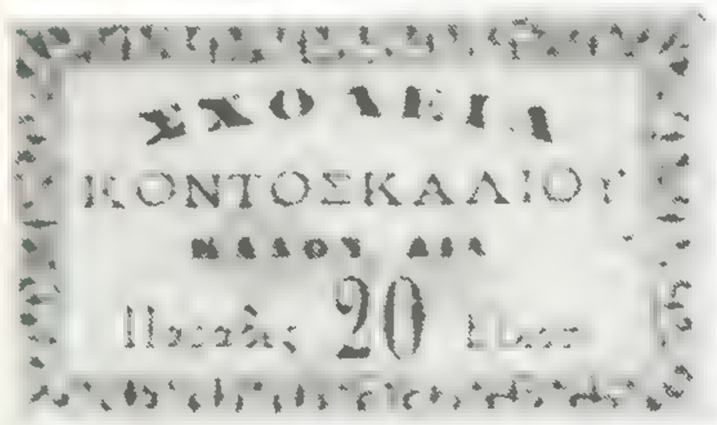

(47) Kondoskali (Kumkapı) okulları 20 para için iyidir

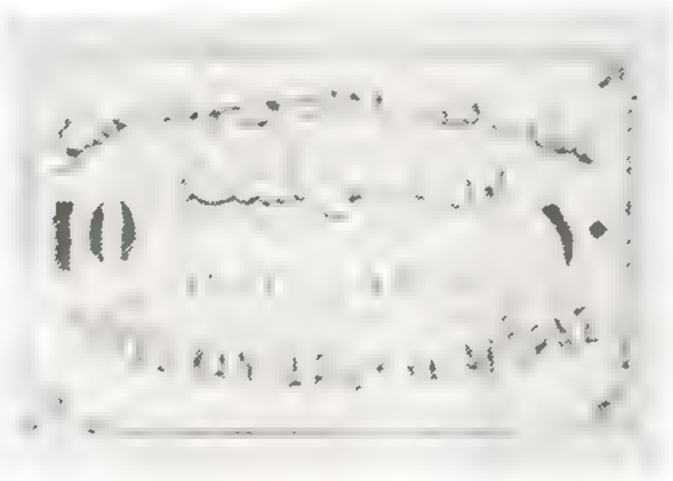

(52) Galata'da kantar ve çarşı rusumatına mahsus 10 paralık bilettir.

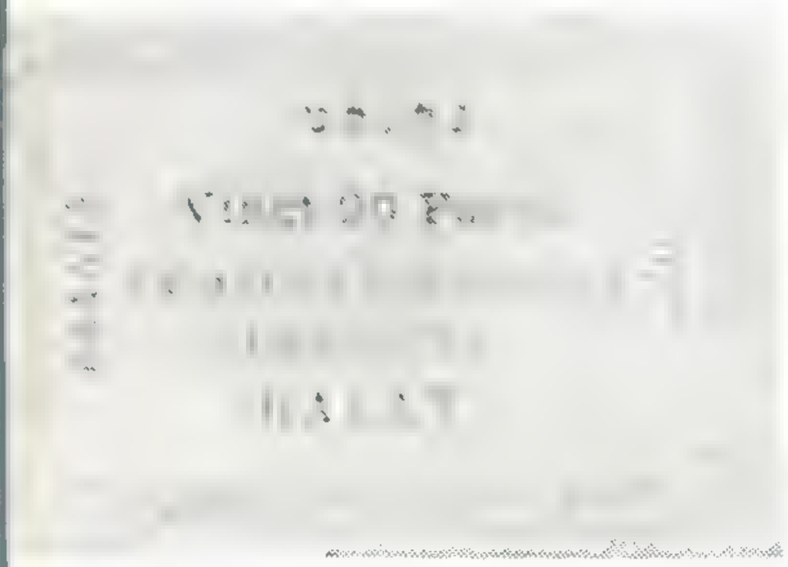

(48) Balat Okulu

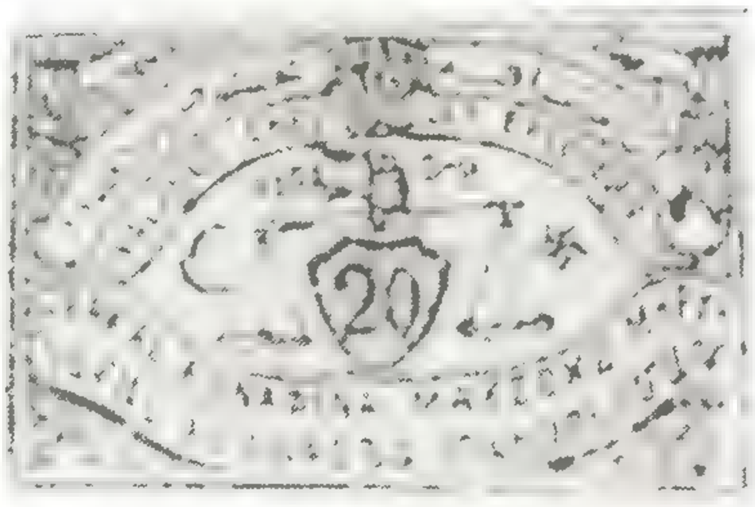

(53) Hal esnafına mahsus markadır (Karamanlıca) Bakkal esnafına mahsus marka

bağımsızlık iddiası gibi düşünsek bile, bu küçük değerli kâğıt paracıkların camilerde kullanılmasını hiçbir mesnede dayandıramayız. İslam dininde ibadet yerlerinde Hıristiyan kiliseleri ve Musevi havralarında olduğu gibi, mum adağı geleneği yoktur ve din adamlarına halkın 5 para 10 para gibi ufak para bağışlarında bulunması da usulden değildir. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nda camilerde para-bilet kullanılması herhangi bir şekilde yorumlanamaz.

Ancak, yukarıda değindiğimiz gibi, Şile Camii için (44) basılan para-biletin altındaki Karamanlı ibare bu kâğıt paranın Şile kasabasında cami dışında da geçerli olduğunu ve orada yaşayan Rum topluluğu tarafından da benimsenip kullanılabilmesi için böyle bir yol seçildiğini göstermektedir. Herhalde Rum cemaatın camiye geldiği ve bu parabiletleri cami içinde kullanıldığı düşünülemez.

O halde bu para-biletlerin varlığının hükümetin hoşgörüsü ile bastırıldığına karar verdikten sonra bu olayın sebeblerine eğilmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda 3 defa kâğıt para çıkartılmıştır:

a) Abdülmecid zamanında 1256 h./1840 m. yılında çıkartılan ve 23 senelik bir süreden sonra Abdülaziz'in saltanatının ilk yıllarında ortadan kaldırılan faizli kâğıt paralar,

b) II. Abdülhamid Dönemi itibar edilen ve fakat ilk numuneleri Sultan V. Murad'ın kısa süren 93 günlük saltanatı esnasında çıkarılan banknotlar,

c) Sultan Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin döneminde çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden banknotlar.

1. dönemdeki faizli kâğıt paraların en küçük kupürü 50 kuruştur. 1270 h./1854 m. yılından itibaren de faizsiz 20 ve 10 kuruşluk kaimeler tedavüle çıkmıştır. Bu yıllarda 50 kuruş hattâ 20 ve 10 kuruş dahi büyük para değerindedirler. Başlangıçta kâğıt paralar altına eşdeğerde çıkartılmış olduğundan, 10 kuruş bile 1/10 altın değerindedir (yani 3300-3500 lira) ve yüksek bir satın alma gücüne sahiptir.

Bu dönemde 10 kuruştan küçük değerli paralar metaldir (gümüş ve bakır). Halkın ihtiyacı da küçük paralar ile karşılandığından itibar görmeyen kâğıt paranın başarısızlığı ma-

deni paraların varolmasına yükletti-rilmiştir.

Bu sebeble Sultan II. Abdülhamid'in zamanında II. kâğıt para denemesinde, gayenin ufak madeni para darbını kısıtlayarak, ufak para buhranı yaratmak ve bunun yanında küçük değerde kâğıt paralar çıkartarak, Osmanlı teb'asını kâğıt para kullanma alışkanlığına geçirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Ufak paranın çok kullanıldığı kiliseler bu iş için en uygun ortamdır. Kiliselerin Rum ve Ermeni Patriklerinin, havraların da haham başının emri altında olmaları ve onlara mutlak bağlılıklarının, hükümetçe uygun ve kolay bir sistem olarak değerlendirildiği ve ibadet yerlerinin bu suretle devreye girmiş olduğu akıl ve mantığa en uygun çözüm olarak gelmektedir.

Nitekim devlet nüfuzunun kolay uygulanabileceği pazar yerleri rusumatlarında, yabancı şirketlerin işlettikleri vapur, tramvay şebekelerinde de para-bilet uygulamalarına aynı tarihlerde geçilmiştir. Yabancı şirketlerde bu pratik uygulamaya çabuk geçilmesi, kâğıt para kullanılmasının gerçekleşmesi ile büyük faydalar sağlayacak olan Osmanlı Bankası kurucularının da yararınadır.

Bu para-bilet kâğıt paraların Osmanlı Devleti veya Osmanlı Bankası yerine mahalli şirket sorumluları veya kilise mütevelli heyetleri denetimine verilmesi ise, küçük değerli kâğıt paralar işinde sorumluluğun, pratik bir görüşle, yurt çapında muhtelif güvenilir kişi ve heyetlere aktarılması gibi faydalı ve sıhhatlı bir çözüme götürmüştür.

Osmanlı Bankası esas mukavelesinde [6] 200 kuruşluktan daha küçük değerlerde banknote ihraç etmeyeceği yazılı olmasına rağmen ilave bir anlaşma ile 1 kuruşluk kâğıt paraya kadar bu sorumluluğu yüklenmiş, fakat daha küçük değerdeki kâğıt paraların sorumluluğundan, işin komisyonunun az, fakat yükün ağır olması dolayısı ile kaçınmıştır.

Osmanlı Devleti ise aynen Osmanlı Bankası gibi, bu işin sorumluluğunu yüklenmeyi istememektedir. Zira her şeyden evvel bu dalda yeteri kadar yetişmiş elemanı yoktur ve ayrıca Osmanlı Bankası ile yapılan anlaşma gereğince [7] Osmanlı Devleti'nin hiçbir isim altında kâğıt para bastırmayacağı da anlaşma hükümleri arasındadır.

Bunların sonucu, II. dönem kâğıt paraların tedavüle çıkması ile birlikte, ekonomik tedbirlere yardımcı olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinî müesseselere de görev verilmiş;[8] ve tüm Osmanlı toplumu aslında ağır bir sorumluluk taşıyan "Küçük Değerdeki Osmanlı Kâğıt Paraları"nın basılması ve tedavülü yükünü paylaşmışlardır.

Hattâ hükümetin hoşgörüsü ve teşviki üzerine küçük değerde kâğıt pa-

(54) İdare-i Mahsusa vapurları derununda kullanılmak üzere on paralık markadır

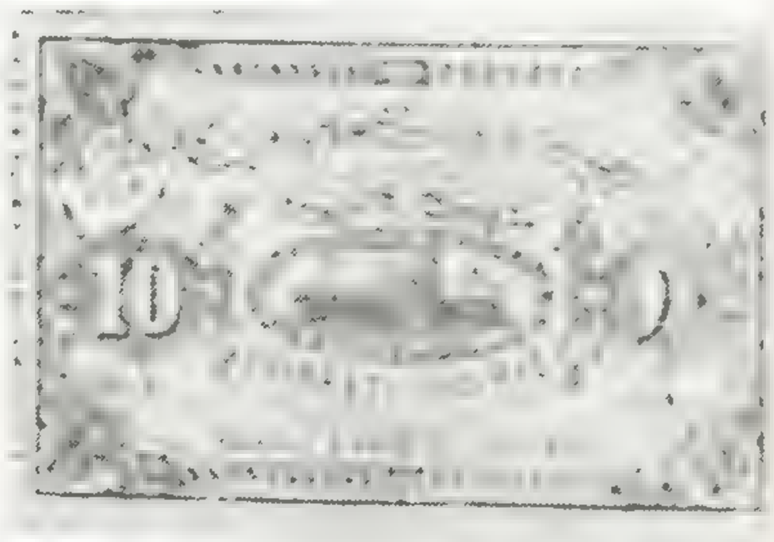

(55) Şirketi Hayriye'nin vapurlarına mahsus 10 paralık markadır

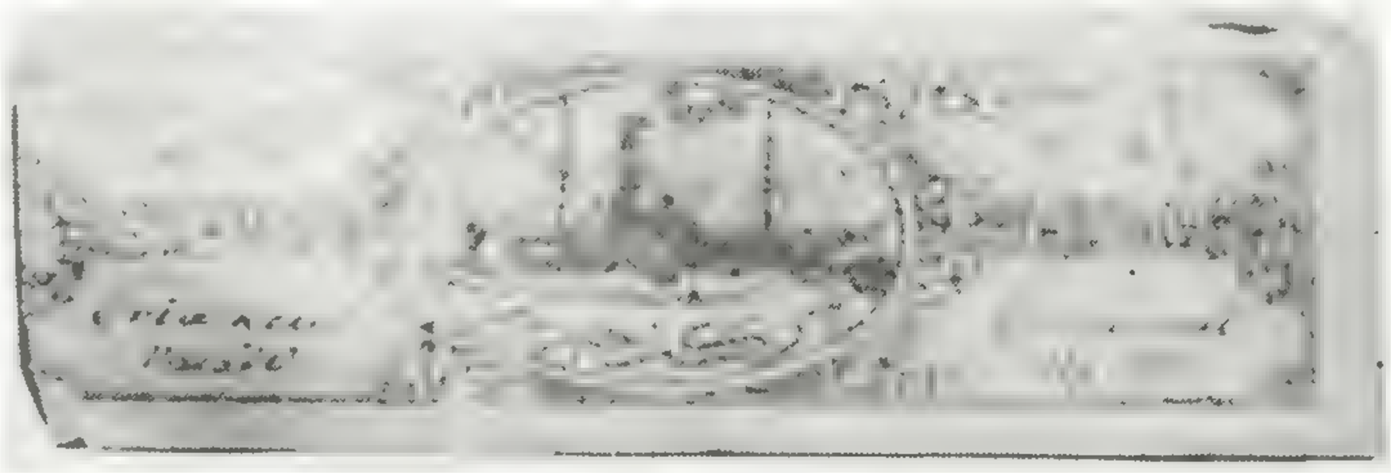

(56) ORTAKÖY

(57) Yalnız köprülere mahsus yirmi paralık bilettir

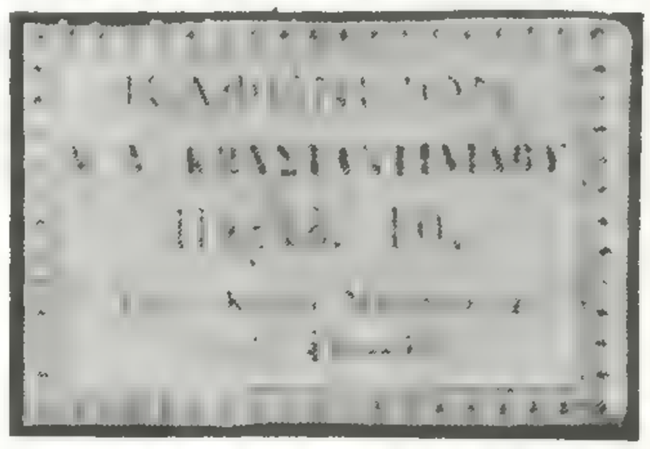

(58) K.N.Konstantinidis Kahvehanesi Kara Mustafa Sokağı 46-48 10 para

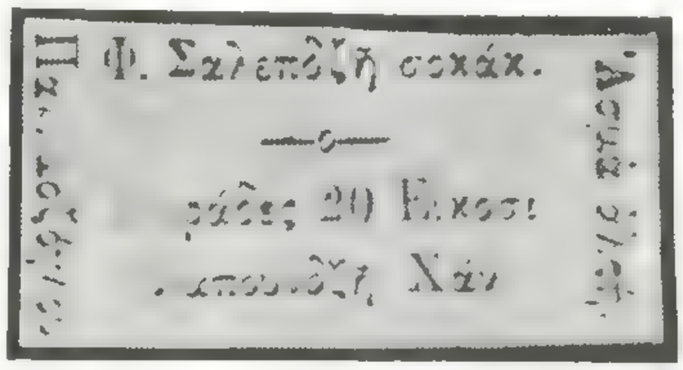

(59) (Karamanlıca) Asma altı Baklacıoğlu F.Salepci Sokak Sabuncu Han Yirmi Para

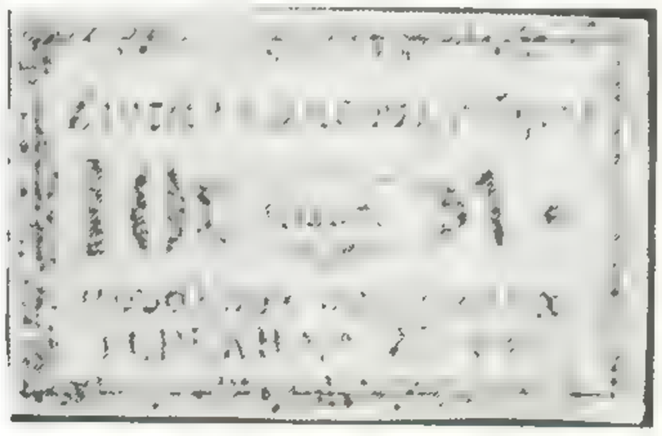

(60) Nikolai Pashalidü, Zindan Kapısı içinde (10 para) Musluk sokağında Terekin 25 (Karamanlıca)

(61) N.Ioannides Oteli 20 para Karaköy Cad. Galata No: 15

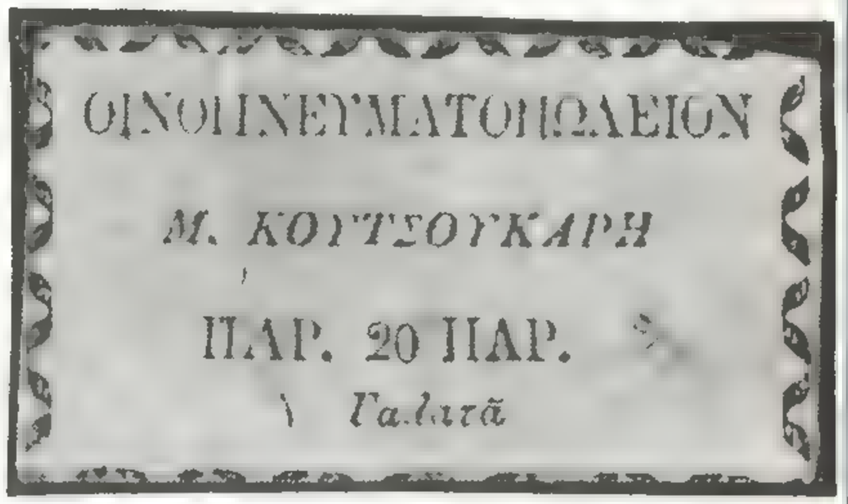

(62) Muskirat Dükkanı, M. Kucukarı 20 para Galata

(63) Fabbrica di Paste (Fırın) 20 para 164, Strada Grande (Büyük Cadde) 164 Galata

(64) Kılburnu Kahvehane ve otel (Fener'de) yirmi para için iyidir

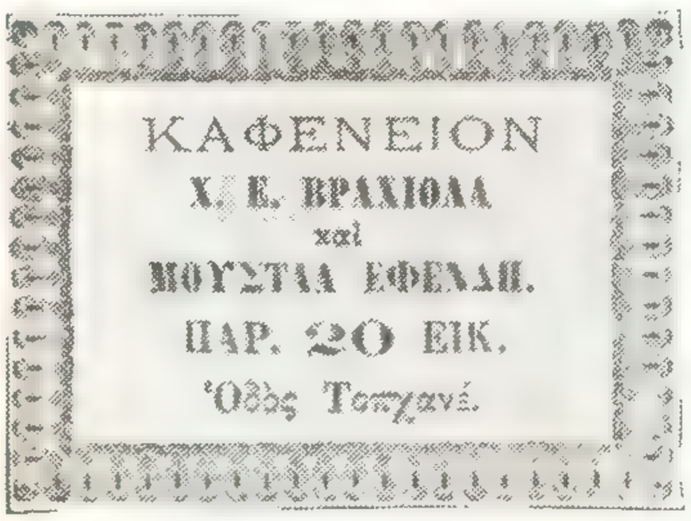

(66)

(65) Kahvehane H.E.Brahiola ve Mustaa Efendi 20 para Tophane Cad.

ra basımı, özel kişilerin işlettikleri çayhanè ve kıraathanelere kadar sirayet etmiş ve "Kostaki ile Mustafa Efendi"de bu badirede kendilerini duyurmuşlardır (65).

Aslında kâğıt para alışkanlığını getirmesi bakımından bunların da bir sakıncası yoktur. Zira 3 ve 5 kuruş karşılığı şahıslara verilen bu parabiletler geçerliliklerini korumuşlardır ve bunların garantisi de bizzat dükkan sahipleridir. Yirmi yıl evvel 10 kuruşluk kaime verip 5 kuruşluk mal alan şahsa geri verilen 5 adet 1'er kuruşluk kâğıt bilet için yürütülen kovuşturma, artık devletin yeni ekonomik politikası gereğince yoktur. Bilakis kasden yaratılan küçük madeni para yetersizliği esasında lüzumlu ve faidelidir.

Sonuç olarak "Küçük Değerde kâğıt Paralar" müessese veya fertlerin kendi başlarına buyruk olarak yürüttükleri bir çare değil, bazen şirket yöneticilerinin, bazen de dinî liderlerin denetimi altında, Osmanlı toplumunu kâğıt para alışkınlığına geçirmek için Osmanlı Devleti idarecilerinin göz yumduğu bir çözümdür.

---

* Bu ilânı arşivlerden bulan ve beni haberdar eden araştırmacı Garo Kürkman'a teşekkürlerimi sunarım.

[1] M.Paraskevaides, Elefteros Kozmos gazetesi, 25 Mart 1973

[2] Başbakanlık Arşivi, Meclisi Vâlâ Zabıtları, No.11674

[3] Garo Kürkman Marmara gazetesi/İstanbul, 12 Mayıs 1980

[4] H.F. Tozer, The Island of The Agean, Oxford, 1890, pp.336-337, F.W.Hasluck, The Levantin Coinage, Numismatic Chronicle 1921 Kenneth Mackenzie, The Nümismatist 1973, Hans Wilski

[5] M.Paraskevaides, Elefteros Kozmos 25 Mart 1973 Costas Hadziotis, The Nümismatist 1973 Ocak, Pandelis Kambas, Dodekannissos, Athens 1945, pp 2-3 Nicolas Pantazopoulos, Athens 1947, p.114, A.E. Bakalopoulos Paris, 1954; D.Danilides Athens 1956; Missailides Athens 1961; A.Papanastassiou Athens 1959; Kostaki, Athens 1959; A.Constandinides, Athens, 1961, Foto Kopi yazarı

[6] Ba irade, tesis ve küşad olunmuş olar Banka-i Osmaniye Nizamname, madde 10: Banka tahvilatı Türkçe olacak ve Devlet-i Aliye'nin muvafakatı munzamı olmadıkça iki yüz kuruşluktan aşağı tahvilat tedavüle çıkarılamayacaktır.

[7] Madde 12: Devlet-i Aliye işbu müddeti imtiyaziye zarfında hiçbir gûna evrakı nakdiye çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahud evrakı nakdiye çıkarmağa imtiyazı olacak bir idare veyahud kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade etmemekliği taahhüd eder.

[8] Dini müesseseleri yöneten mütevelli heyetleri bu görevi büyük bir titizlikle sürdürmüşlerdir. Yanda görüldüğü üzere her büyük kilisenin kendine has bir mühürü vardır. (Kiliseler arası yazışmaları araştırarak mühürler hakkında bana ek bilgiler veren Sanat Tarihçisi Sayın Dimitri Rayçanoskiye teşekkürlerimi sunarım). Genellikle dört (veya üç) parçadan yaptırılan bu mühürlerin her bir ayrı parçası, mütevelli heyetini teşkil eden, üyelerin birinde bulunmakta ve alınan karar metinlerinin altında, her üyenin kendisindeki mühür parçasını kullanarak vurduğu damga, hem kilise mührünü tamamlamakta ve hem de hangi üyenin kararı onayladığını göstermektedir. Para-biletlerin arkalarının mühürlenmesine bilhassa özen gösterilmiştir, ancak bazı tam (4 üye), 3/4 (3 üye), yarım (2 üye)lık mühürler yanında; bu olayın bir kişinin sorumluluğunda dahi (muhtemelen muhasip üye) yürütüldüğünü belirten bir üye tarafından [çeyrek mühür vurulmuş Arnavutköy/Negarevma Baş Melekler Kilisesi'ne ait para-bilet ön ve arka yüzler 66] damgalanmış para-biletlere de rastlanılmaktadır.

Amerika'ya göç

Almanların Türkiye'ye Göçü

ROBERT ANHEGGER

Almanların Türkiye'ye göçü mü? Daha yazarken, "ciddi olamaz bu!" dendiğini duyar gibi oluyorum. Ama bu sorun 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekten ciddi bir biçimde tartışılmıştı. Aşağıdaki yazımızda işte bu sorunun 1870'e kadarki kapsamını sözkonusu edeceğiz.[1]

Günümüz gerçeğine ne kadar ters! 1970'lerde başlayan büyük krizden önce Alman endüstrisi -özellikle doğum oranı yüksek Türkiye'den gelen- yabancı işgücüne doymak bilmiyordu. 19. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus farkedilir derecede düşmüş, böylelikle Türkiye göçmen çekebilen, Almanya ise göçmen gönderen bir ülke haline gelmişti.

Meyer'in 1906 baskılı Büyük Ansiklopedisi'nde hâlâ "çocuktan yana bereketli Cermen ırkı"ndan sözedilmesi bize garip gelebilir. Ama geçtiğimiz yüzyılda 5 milyondan fazla Almanın yurdunu terketmiş olması da bir gerçektir.

İlk göç dalgası kısa, ama yoğundu (1815-1817). Özellikle Baden, Württemberg ile İsviçre ve Alsas sınır bölgelerinde yoğunlaşan bu kitlesel harekete yol açan temel neden ilk elde iktisadî gerileme ve kıtlıktı.

Göçmenler arasında hatırı sayılır bir bölümün zenaatçı ve küçük tüccardan oluşması dikkati çekicidir. (Aynı şekilde, Almanya'ya giden ilk Türk işçileri arasında meslek öğrenmiş olanların sayıca nispeten çokluğu da vurgulanacak bir gerçektir.)

Göçün hedefi öncelikle Amerika olmakla beraber, Rusya da göçmen çekiyordu. Rusya'ya olan göçün aynı zamanda dinî nedenleri de vardı. Bu olayda pietizm ile Hıristiyanlığın ilk biçimine duyulan özlem çok kez eleleydi. Hayallerdeki hedef Filistin'di, ama Osmanlılar buna izin vermiyordu. Buna karşılık Rusya, Alman göçmenlerinin kendi topraklarında yerleşmelerine ilgi duyuyordu. Ancak yoksul, parasız pulsuz göçmenler ülkeye alınmıyordu; daha başından vize zorunluğu konmuştu.

Ana hedef Amerika'ydı, öyle de kaldı: önce Amerika Birleşik Devletleri, sonra da Güney Amerika. Almanların kadınlı erkekli bitmek bilmez göçü Alman edebiyatında da dile getirildi. Örnek olarak, benimle aynı kuşaktan olanların daha okuldayken öğrendikleri, Freiligrath'ın onbir kıtalı şiirinden bazı dizeleri aktarıyorum:

Göçmenler

1832 yazı

1) Gözlerimi alamıyorum sizlerden
Becerikli ellerinizle sunarken
Varınızı yoğunuzu gemiciye
Öyle bakakalıyorum size.

2) Siz ey erkekler, omzunuza
yüklediğiniz
Sepetleri uzatıyorsunuz,
ekmek dolu
Alman buğdayıyla pişirdiğiniz
Alman ocaklarında fırınladığınız.

3) .Ve siz ey, uzun örgülerin süsünde
Yanık tenli, fidan boylu
Karaorman kızları!
Nasıl da özenle yerleştiriyorsunuz
Testileri, tencereleri filikanın
yeşil peykesine!

11) Gemici işaret veriyor! -Haydi, açık
olsun yolunuz,
Kadın, erkek, ihtiyar, Tanrı
sizleri korusun!
Yürekleriniz ferah olsun,
Tarlalarınız pirinçle, mısırla
dolsun!

ALMANLARIN TÜRKİYE'YE GÖÇÜ

Daha 1830'da başlayan ikinci göç dalgası yalnız Güneybatı Almanya için geçerli değildi, bütün ülkeyi kapsıyordu. Göç nedenlerine burada kısaca değinmiş olalım: aşırı nüfus artışı, iktisadî bunalımlar, vergi yükü, salgın hastalıklar ve en önemlisi de siyasal ve toplumsal huzursuzluklar, demokratik ve/veya hiç olmazsa birleşmiş bir Almanya kurma yönünde başarısızlıkla sonuçlanan çabalar, bunu izleyen "demagog takibatı"*, sınırdışı etmeler, sürgünler ve küçük-büyük bütün Alman devletlerinin içinde bulunduğu duruma karşı artan hoşnutsuzluğun yaygınlaşması.

Bunlara bir de "öte"de (Amerika'da) başarılı olmuş Alman göçmenlerin mektupları, haberleri ekleniyordu. Sıkı çalışan bir adamın bir şeyler yapabileceğini, ülkenin 'serbest' olduğunu yazıyorlardı; G. Herwegh'in (1849) bir Alman göçmeninin ağzından söylediği gibi:

> Hava serbest, toprak serbest
> Yazı serbest, söz serbest!

Bu madalyonun bir yüzüydü. Ya öbür yüzü?

O güne dek görülmedik göçmen kitleleri Hamburg'dan Le Havre'a kadar limanlara yığılıyor, insan tüccarlarının ellerine düşüyor. Kuzey Amerika'ya her gün gemiler dolusu yoksul, aç, çok kez hastalıktan bitkin düşmüş Alman göçmen boşalıyordu.

Amerikan Kongresi, istenmeyen Almanların yurda sokulmaması için gerekli önlemler almaya karar verdi. 'Almanlar dışarı!' olası sloganı, Alman hükûmetlerinin kendi sorunlarını kendi ülkelerinde biraz olsun düzene sokmaktaki yeteneksizliklerinin sonucunda doğan havayı aşağı yukarı yansıtıyor.[2]

Alman Birliği hayali 1849'da sona ermişti. Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük devletler dünyayı bölüşürken, İspanya, Portekiz ve Hollanda gibi ülkeler kolonileri sahiplenirken, parçalanmış Almanya'yı terkedip de göçecekleri yerleri yoktu Almanların. Göç sorunu böylece gündemde kalıyordu. Balkanlar ve Anadolu'daki az nüfuslu bölgelere yerleşme doğal çözüm olarak gözüküyordu.

Balkanlarda Sırbistan 1826'dan beri Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında fakat bağımsız, Yunanistan ise 1829'dan beri bağımsızlığına kavuşmuş birer devlettiler. Bugünkü Romanya Osmanlıların egemenliğindeydi. Balkanların geri kalan bölümü ise, olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin toprağıydı.

Adı geçen bu bölgelerde Almanların yerleşme fikri bugün bize ne kadar hayali gelse de, o sıralar bu hayalin gerçekleştirilmesi pekalâ olası görünüyordu.

Bu tasarıyı tartışanlar arasında adı hiç de yabana atılamayacak kişiler vardı. Burada yalnızca o zamanki genç Moltke ile önemli iktisatçılardan Friedrich List'i anmakla yetiniyorum. List, İngiltere'yi küçümsemeksizin ABD ile Rusya'yı geleceğin dev güçleri olarak görmüştü. "Ancak, biz de kısa zamanda Kuzey Amerika gibi büyüyebiliriz", diye ekliyor List; "hem de denizsiz, filosuz, kolonisiz; çünkü bizim de hinterlantımız var: Aşağı Tuna ve Karadeniz kıyılarındaki ülkeler, bütün Türkiye (Anadolu kasteediliyor), Macaristan'ın aşağı bölümündeki tüm güneydoğu bizim hinterlantımızdır." Diğer bazı görüşlerin tersine, List'in istediği şey Macaristan'ı Cermenleştirmek değil, "bir yandan Karadeniz'e, öte yandan da Adriyatik Denizi'ne dayanan ve Alman-Macar ruhuyla ihya edilmiş güçlü bir Cermen-Macar İmparatorluğu"ydu. Diğer yazarlar gibi Moltke de, Tuna devletlerinde güçlü bir Alman ögesinin kökleşmesini gerek politik, gerek ekonomik açıdan önemli buluyordu. Dönemin etkili *Allgemeine Augsburger Zeitung* (1842) gazetesinin yazarı Höfken bir adım daha ileri giderek, Avusturya, Bavyera ve Wüttemberg'in ortak himayesi altında bir Güney Alman Ticaret ve Koloni*leşme* Cemiyeti kuru*lmasını öner*di. Tuna'nın her iki kıyısında Karadeniz'e kadar zincirleme Alman yerleşimleri düşünmüştü. Bu Alman göçmenler Osmanlı Hükûmetine tâbi, ancak yukarıda adı geçen güçlerin himayesinde yıllık bir vergi karşılığı kendi yönetimlerinde özerk olacaklardı. Bu görüşe karşı eleştiriler yükseldi. Böyle bir çözümün, Rusya'nın yayılmasını en azından güçleştireceğini itiraf etmek gerekirse de, Güney Almanya ile Kuzey Almanya arasındaki çelişkiyi daha da derinleştireceği ileri sürüldü. Ancak, Bavyera bu fikirleri 1849 Martında Frankfurt Parlamentosunda dile getirdiğinde Prusya ile Avusturya arasındaki köprüler zaten atılmıştı. Öneri de bir komisyonun belgeleri arasında kaybolup gitti... (1869'da İstanbul'daki bir İngiliz konsolosluk görevlisi tarafından Boğaz'dan Varna'ya kadar kıyılara İngiliz göçmenlerinin yerleştirilmesi de önerilmişti.)[3] Durumu yakından tanıyan gerçekçi kişiler, Tuna kıyısındaki ülkelerin buharlı gemi seferlerinin gelişmesiyle kuşkusuz önem kazanacağını, ancak bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin topraklarında olduğundan düzen ve hukuk güvencesinin bulunmadığını, bu yüzden de buraya göç eğiliminin yeterli olamayacağının da unutulmaması gerektiğini belirttiler.

Yine *Allgemeine Augsburger Zeitung* gazetesinden gelen diğer bir öneri de sonuçsuz kaldı. Buna göre, soyluların desteklediği Teksas Derneği (bu dernek, Teksas'a göçmüş olan Almanların sorunlarıyla ilgilenme görevini üstlenmişti), Alman Devletler Konseyi üzerinden, büyük devletlerin Bâbıâli'yi etkileyerek Bulgaristan bölgelerinde Almanların yerleşmelerine izin verilmesini sağlamalıydı. Gazete bu girişimiyle, diğer amaçların yanı sıra, Kuzey Almanya'nın etkili çevrelerini Karadeniz kıyısında bir koloni oluşturma fikrine çekerek Kuzey-Güney Alman/Habsburg çelişkisini yumuşatma amacını da güdüyor-

---

* Toplum düzenindeki bozukluğa karşı çıkanlara uygulanan baskı yöntemi.

du. Bu girişim hiçbir sonuç vermedi, veremezdi de.[4]

Tek kopyası Hollanda'da Reichsarchiv'de (Devlet arşivi) bulunan ve adı belirtilmeyen bir Alman tarafından 10.11.1855 tarihinde Rodos'tan gönderilen bir mektupta bu konuyla ilgili başka düşünceler de buluyoruz. Mektupta ülkeler ve halklar üzerine dile getirilen düşünceler ve başarılı bir kolonileşmeyle ilgili öneriler dikkati çekicidir. Bu düşüncelerin Almanya'da tanınmadığı, en azından kamuoyunda yankı uyandırmamış olduğu anlaşılıyor. Yazarın düşünceleri şöyle özetlenebilir:

Göçmenlerin yerli Hıristiyanlarla karışmalarından kesinlikle kaçınılmalıdır, çünkü bu tür evliliklerden olacak çocuklar hiçbir ulusla özdeşleşemeyen tatlısu frengi (levanten) olabilir, bu yüzden de kolonileşme amacı için birer kayıp sayılacaktırlar. Avrupa hükûmetleri barış antlaşmasında (1853-56 Kırım Savaşı sonu) Bâbıâli'yi, Avrupalılara toprak satın alma ve satma hakkını tanımaya zorlamalıdır. Türkiye'de medenî kanun olmadığı sürece Osmanlı topraklarına yerleşen yabancıların himayesi sorunu özel bir önem taşımaktadır... "Himaye hakkı öyle düzenlenmelidir ki, Sultan'ın hükümranlığına halel gelmesin, devletin çıkarlarına aykırı düşmesin." Yazar bu himaye hakkının elçi ve konsoloslara bırakılmasına kesinlikle karşıdır: "Elçiler ya diplomattır ya da asker; ne ülkeyi tanırlar ne de halkı. Konsoloslar ise tüccardır ve yalnızca kazanç peşindedirler. İkinci konsoloslar ve temsilcileri, özellikle kendilerine maaş ödenmeyenler paşalar ve beylerle ilişkileri kendi tekellerinde tutmaktadırlar... Üstelik bunlar burnu büyük, cahil, dalavereci insanlardır... İtimatnamesi kabul edilmiş, İstanbul'da yerleşik, elçi ve konsolosları işe karıştırmaksızın doğrudan Türk ve Avrupa hükûmetleri arasında aracılık yapabilecek bir koloni heyeti bencil entrika ve bürokratik eziyetleri engellemek açısından belki de tek çıkar yoldur."[5]

1844'te adı belirtilmeyen bir subay tarafından yazılmış "Almanya ve Tuna Deltası" *(Deutschland und die Donaumündungen,* Wiesbaden 1844) adlı kitapta, Almanya'nın, askerî nedenlerle bir tazminat karşılığında Kuzey Dobruca'yı Almanya'ya bırakması için Bâbıâli'yi razı etme yolunda çaba göstermesi önerilmiştir. Yazar, ayrıca o yıllarda Alman köylülerinin Dobruca'da yeni bir yurt aradıklarını bilmeksizin bu bölgenin Alman göçmenler için elverişli olacağı görüşünü belirtmiştir. Gerçekten de daha 18. yüzyılda Dobruca, kuzey ve doğu komşu ülkelerde kovalananların, takibata uğrayanların güvenilir sığınağı durumundaydı. 19. yüzyılda meydana gelen savaşların, barış antlaşmalarının yerleşik nüfusun sürekli yer değiştirmesine yol açtığı unutulmamalıdır.

1840'larda küçümsenmeyecek sayıda Alman köylüsü kendi girişimleriyle Güney Rusya'daki yerleşim bölgelerini terketmeye başlamıştı ve bu olay Almanya'da hemen hemen hiç farkedilmemişti. Alman köylüler Boğdan ve Eflâk'ta görünmüşler, Silistre dolaylarında yerleşme imkânları bulmaya çalışmışlar, ancak Osmanlı makamlarının olumsuz davranışı karşısında Eflâk'a geri dönmek zorunda kalmışlardı. Yetkili Prusya konsolosları onlara yardımcı olmak istemiş, fakat Berlin bu isteği duymazlıktan gelmiş, aynı zamanda Erzgebirge bölgesinde güç durumda bulunan dokumacıların Boğdan'la işbirliği sonucu yerleştirilmeleri önerisine kulak asmamıştı.[4a] Rusya'dan göçen Almanlar hemen hemen Alman kamuoyunun dikkatini çekmeksizin Kuzey Dobruca'nın bereketli topraklarına yerleştiler.[6]

İlk Alman göçmenler[7] Kuzey Dobruca'da Türk köyü Akpunar'a yerleşmişler, ancak bura halkı ile aralarında başgösteren anlaşmazlıklar yüzünden 6 yıl sonra köyden ayrılmışlardır. 1848'de Babadağ Kaymakamı'nın gösterdiği bölgede Atmagea (Atmaca) yerleşim merkezini kurmuşlardır. Malkoci'de olduğu gibi burada da her çiftçi Osmanlı yasalarına göre açtığı ve ektiği arazinin tapusunu almıştır. Bu Alman cemaati 1859'da bir kilise kurmak için yetkili makamlara dilekçe vermiştir. İstanbul'daki Prusya elçisi von der Goltz'un aracılığıyla 1860 Temmuzunda kendilerine istedikleri izin, bir fermanla verilmiştir.

1843'te kurulmuş olan Malkoci'nin sâkinleri arasında Fransız himayesinde olan Alsaslılar da bulunuyordu. Almanlar ise Osmanlı vatandaşlığına geçmek zorunda kalmıştı. Buna karşılık Ciucurova (Çukurova) sakinleri 1858'de kendilerini hâlâ Prusya tebası *(preisische Untertanen)* olarak görüyordu.

Bir de 1857'de kurulmuş olan Kataloi'yi anmak gerekir. Çünkü burda yerleşmiş Alman göçmenlere 1866'da bu kez Galiçya'dan gelen Almanlar da katılmıştı. Bu Alman göçmenlerin, işlenmemiş topraklarda yabancı uyruklu köylüleri yerleştirme amacıyla çıkarılan nizamnameyi (bak. aşağıda) yazılı olarak kabul etmeleri şart koşulmuştu.[6] Alman yerleşim merkezleri çeşitli uluslardan insanların yaşadığı geçit bölgesinde kısmen yakın zamanlara kadar tutunabilmişlerdir. Buna karşılık tek uluslu bölgelerde yabancıların yoğun göçüne karşı yerli halkın olumsuz tutumu Alman yerleşme plânlarının gerçekleşmesini güçleştirmiş, hatta imkânsızlaştırmış olmalıdır. Daha 1858'de Brockhaus Ansiklopedisinin yıllık ekinde Bulgar ulusal hareketinin uyanmakta olduğu belirtilerek bu bölgelerde Almanların yerleşimine karşı eleştirel tutum alınmıştır. Bu uyarıların ne kadar haklı olduğunu yaklaşık 25 yıl sonra *Österreichische Monatsschrift für den Orient'te*[8] (Avusturya Aylık Doğu Dergisi) yayınlanan bir yazıda görüyoruz:

"Gerçek anlamda göç için Rumeli, Anadolu'dan daha az elverişlidir. Çünkü:

1. Ulus ve mezhep duyguları yüzünden hoşgörüsüzlüğün, tahammülsüzlüğün son kertesinde olan Yunan, Arnavut ve Slav halklarından herhangi bir yabancı göçüne karşı olumlu tavır beklenemez. Göçmenlerle hiçbir zaman iyi ilişkiler kurmayacaklardır. Ciddi uyuşmazlıklar kaçınılmaz olacak ve başarının ilk koşulu olan sürekli ve semereli çalışmaya fırsat vermeyeceklerdir.

2. Bugün Rumeli'de varolan devlet düzeni sürekli olarak korunamayacak, isyan ruhu söndürülemeyecek, yerleşme ciddi olarak uygulanmaya başlamadan ve düzenli bir gelişmeye ulaşamadan mezhep ve ırk çatışmaları yeniden alevlenecek, patlak verecektir. Bu tür kaçınılmaz çatışmalarda canı en çok yanacaklar göçmenler olacaktır.''

1832'de Wittelsbach'lı Otto 3600 Bavyeralı maiyetiyle yeni oluşan Yunanistan'ın kralı olarak Atina'ya girdiğinde bu yoksul ve düşük nüfuslu ülkede Alman yerleşimlerinin gerçekleşeceği umudu uyanmış olabilir.[4b] Bu bir yanılgıydı. Yanılgının en önemli nedenlerinden biri, Yunan halkının, daha sonra ülkeden kovulan Kral Otto'nun adamlarına karşı itici tavrıydı.

Yunanlıların 'Frenk'lerden hoşlanmamaları yüzyıllara dayanan yerleşmiş bir gelenekti. Bu soğukluk özellikle adalarda çok yaygındı. Yine Hollanda'daki Reichsarchiv'de bulunan bir belgede (Almanca kaleme alınmış bu belgenin yazarı belirtilmiyor; belki de yukarda sözü geçen mektubun yazarıdır) şöyle deniyor: ''Yunanlıların Avrupalıları sevdiği kuruntusundan tüm Avrupa'yı vazgeçirmek isterim.''

Hollandalıların da 1855-58 yıllarında Osmanlı topraklarında, özellikle de adalarda yurttaşlarını yerleştirme olanakları üzerinde ciddi olarak durmuş olmaları kayda değer. Bununla ilgili çeşitli belgeler var. Ancak Hollandalılar bu konuda belli bir girişimde bulunmamıştır.[5] Adalara yerleşme fikri Almanlarca da ele alınmıştı. Örnek olarak burada, daha önce de birkaç kez adı geçen *Allgemeine Augsburger Zeitung* gazetesinin, Anadolu'da Alman yerleşimleri kurma çabasıyla ilgili bir yazısına değinmekle yetineceğim. Yazının bir yerinde şöyle deniyor: ''... Avusturya'nın tazminat karşılığı birkaç adanın hükümranlığını edinmesi özlenesi bir şeydir.''

Balkanların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin kalbi olan Anadolu da sık sık, Almanya'nın nüfus fazlalığını yerleştirebileceği ideal hedeflerden biri olarak görülmüştür.

Bu olgunun kavranılması bugün bize hemen hemen olanaksız gibi geliyor. Oysa 19. yüzyılda gezginlerce de saptandığı gibi, Anadolu'da taşra nüfusu, özellikle de Türklerin sayısı gözle görülür derecede azalmıştı. Bu aşırı nüfus düşüşü gözönünde tutulursa, Anadolu'nun yabancı yerleşim için ne kadar çekici olduğu anlaşılır. Anadolu nüfusunun düşmesine yolaçan etmenler arasında, Türkler için geçerli olup yıllarca süren askerlik hizmeti, çocuk ölümleri, salgınlar (örneğin 1839 veba salgını) ve kıtlık sayılabilir. O zamanki Türkiye'nin durumunu yakından tanıyanlardan A.D.Mordtmann 1852'de şu saptamayı getiriyor: ''Eğer bir köyün nüfusunda hissedilir bir azalma başlamışsa (ki bütün Müslüman köyleri aynı durumdadır), kalan nüfusun durumu günden güne kötüler; çünkü vergiler, askerlik hizmetine çağrılanlar vb. talepler azalmaz, tersine, köyde kalanlar eski nüfusun topluca üstesinden geldiği sorunların hepsini üstlenmek zorundadır. Köy artık yükümlülüklerini yerine getiremeyecek kadar düşkünleşirse en yakın kente göçer.''[9] Gezginlerin sık sık terkedilmiş köylere rastlamaları olağandır. Ludwig Ross'un deyimiyle: ''(Osmanlılar) kayıtsızlıktan, sefaletten, kötü yönetimden kırılıp gitmektedirler; bir sürü yerde, çöllüklerin ortasında kocaman tenha mezarlıklar bura halkının bir zamanlar ne kadar kalabalık olduğuna tanıklık etmektedirler.''[10]

Göründüğü kadarıyla Osmanlı Devleti'nin önüne geçilmez çöküşü, başkalarının olduğu gibi Ross'un kafasında da bu başıboş verimli bölgelerin yeniden tüm bereketiyle yeşermesi için Alman göçmenlerini beklediği kanısını uyandırmıştı. Bu görüşte olanlar arasında tarihçi Niebuhr'u, Ernst Moritz Arndt'ı ya da artık bugün tanınmayan Frankfurtlu hekim Wilhelm Stricker gibilerini anmak isterim.

Burada değinilmesi gereken kişilerden biri de 1839'da Anadolu'yu gezmiş olan Pückler-Muskau Prensi Heinz Ludwig Heinrich'tir (1785-1871). Heinrich, göçmenlerin, aklı başında birinin önderliğinde, kendi konsoloslarının himayesine başvurmaksızın, resmî makamlarla işlerini gerekirse parayla halledebilmek için Osmanlı vatandaşlığına geçmelerinin zorunlu olduğu görüşünü hemen hemen tek başına temsil ediyordu. Ama Almanlar'ın Anadolu'ya özellikle Akdeniz kıyı şeridine yerleşmeleri için en büyük propagandayı daha önce sözünü etmiş olduğumuz, görüşleriyle Almanya dışında da tanınmış olan arkeolog Ludwig Ross yapmıştır. Ross'un amaçları sermayesi güçlü bir şirketin kurulmasıyla gerçekleşecek, böylece kapalı yerleşim bölgeleri sağlanarak yeni bir Alman yurdu yaratacaktı. Osmanlı Hükûmetinden gelebilecek karşı önlemler elde silah olduğu sürece büyük güçlükler çekilmeden kırılabilirdi. Daha mantıklı gözlemciler için bu yolun tutulamayacağı Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına dokunulamayacağı açıktı.

Bu çeşitli planların hiçbiri gerçekleşmedi. Ancak şu var ki, daha önce de adı geçen Pückler-Muskau Prensi, kendi tavsiyesiyle gerçekleştirilen yerleşimler konusundaki olağanüstü başarılarla övünüyor. Ancak oldukça genel ifadesi dışında bu tür girişimler hakkında hiçbir şey bilinmiyor.

İzmir 15.1.1866 tarihli bir yazıya da burada kısaca değinelim. Bu belgeden beş yıl önce Alsaslı ve Ba-

Hasat zamanında gurbetçiler

denli köylülerden oluşan Fransa ve Prusya başkonsolosluklarına bağlı Avrupalıların olağan imtiyaz haklarına sahip yani Türk mahkemelerine tâbi olmayan bir koloninin varolduğunu öğreniyoruz. (Bu belgede İzmir'in güneyinde Develiköy'de çiftlikleri bulunan van Lennep adlı Hollandalı bir sülalenin girişimi sözkonusu ediliyor olsa gerek.)[4c]

Osmanlı topraklarında yabancı göçmenlerin yerleştirilmesi olasılığı üzerine görüşler yalnızca Alman'ları ilgilendiren tek yanlı bir olay değildir. İstanbul Hükûmeti Anadolu nüfusundaki azalmanın getireceği tehlikenin elbette farkındaydı. Bir şeyler yapmak gerekiyordu. Nitekim 9 Mart 1857'de *Journal de Constantinople* gazetesinde yabancıların yerleşimi tasarısıyla ilgili olarak göçmenlerin boş topraklara yerleştirilmesi konusunda 14 maddelik bir yasa yayınlandı. [11] Yasanın belli başlı noktalarını şöyle sıralayabiliriz:

Osmanlı Devleti uyruğuna geçilmesi.

Tam din özgürlüğü

Devlete ait topraklardan uygun olanların göçmenlere bırakılması.

Rumeli'de 6, Anadolu'da 12 yıl vergi bağışıklığı.

Rumeli'de 6, Anadolu'da 12 yıl askerlik yükümlülüğü bağışıklığı.[12]

Devlet tarafından verilen toprakların 20 yıldan sonra göçmenler tarafından satılabilmesi.

Gelecek göçmenlerin sabıkasız çiftçi veya zenaatçi olması.

Başlangıç sermayesi olarak 1300 Fransız Frangı getirilmesi.

Ülke içi taşıma masraflarını devletin üstlenmesi.

Ancak nereden gelecekti bu çalışkan, güvenilir köylüler ve zenaatçılar? Fransızca yazılmış olan yasa "bütün Avrupa"ya yönelikti, ama biz rahatlıkla, Osmanlı Hükûmetinin öncelikle ardında emperyalist güçlerin olmadığı göçmenlere ilgi duyduğunu kabul edebiliriz. En başta da aşırı nüfuslu, 1870/71 öncesinde politik bakımdan zayıf durumda olan Almanya bu yasanın amaçları için elverişli görünüyordu.[13]

Yasanın yayınlanmasından birkaç hafta sonra 12.4.1857 tarihli *Allgemeine Augsburger Zeitung* gazetesinde Türkiye'ye gitmek isteyen yurttaşlar için yayınlanan öğütler, alaycı bir üslûpla kaleme alınmış da olsa özünde isabetliydi:

Türkiye'ye göçecek Alman

1. Gecelik takkesiyle içki şişesini Almanya'da bıraksın. Tütününü de bıraksa iyi olur, yok bırakamıyorsa kendi Alman piposunu götürsün, çubuğa asla elini sürmeyeceğine söz versin.

2. Göçecek olanlar aralarındaki anlaşmazlıkları toprağa gömsün.

3. Komünistler, ateaistler ve endefarantistler (dine karşı kayıtsızlar) Türkiye'den uzak dursun, çünkü orada bunların öğretilerine kulak asan olmaz.

4. Her türlü taassuptan kaçınsın, ancak hem kendi hem de diğer insanların dini inançlarına saygı göstersin.

5. Koşullar ne olursa olsun yerli kadınlarla uygunsuzluğa kalkışmasın.

6. Ermenilerle para ilişkisine asla girişmesin.

7. Mesleğinin ehli olmayan zenaatçi evinde *otursun daha iyi*.

8. Ölçülü olmayı ve temiz yaşamayı kendine alışkanlık edinsin. [4d]

Göçmen yerleştirme yasası ne ka-

dar iyi niyetle hazırlanmış da olsa başarılı olamazdı. Osmanlı vatandaşlığını tüm yükümlülükleri ve güvencesizlikleriyle kabul etmeye hazır kaç Alman vardı ki? Mordtmann'ın 1858/59 Anadolu gezisinde yaptığı konuşmalardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı tarafındaki beklentiler daha büyüktü. Kütahya'dan, burada Almanya'dan gelecek göçmenlerin sabırsızlıkla beklendiğini yazıyor. Kırşehir'de ise "müdür", Osmanlı Hükûmetinin lütufkâr davetine rağmen hâlâ göçmen gelmemiş olmasını üzüntüyle karşılıyormuş. Şu anda Avrupa'nın ve özellikle Almanya'nın elinde böyle güzel bir fırsat varken, yoksulluk ve aşırı nüfus fazlalığı nedeniyle ülkelerini terketmek durumunda kalan vatandaşlarının bir bölümünü neden elverişli koşullarla Rumeli ve Anadolu'ya yerleştirmiyorlarmış.

Seydigazi'de kendisine, Osmanlı Hükûmetinin davetine rağmen neden hiçbir göçmenin gelmediği sorusu yöneltilen Mordtmann şu saptamayı yapıyor: "Adam haklıydı... Burada verimli topraklar üzerinde varlıklarını rahatça geliştirip sürdürmek, toplu halde yerleşmeyle Alman adına saygınlık, Almanya'ya etkinlik sağlamak imkanı varken, Alman göçmenleri kalkıp Kuzey Amerika'da milliyetlerinden vazgeçmeyi, Güney Amerika'da köle olarak çalışmayı yeğliyorlar."

Almanlar yerine Tatarlarla Çerkesler geldi. Bunlar yalnız Dobruca'da Alman köylülerine değil, Osmanlı makamlarına da güçlük çıkarmışlardı. Gerçi Balkanlardan, Kırım'dan ve diğer bölgelerden kaçmak zorunda kalan Müslümanların göçü daha 18. yüzyılın sonunda başlamıştı, ama kitle göçü özelliğine 1850'den sonra ulaştı. Sadece 1856-1865 yılları arasında büyük ölçüde Tatar ve Çerkes olmak üzere 2 milyon insan Osmanlı ülkesine göçetti. [14]

Osmanlı Hükûmetinin, Yunanlıların adalardan Anadolu'nun batı kıyı bölgelerine göçüşlerinin sonuçlarını zamanında görüp görmediği sorunu kuşkuludur. Daha 18. yüzyılın sonlarında nüfuzlu ailelerden Karaosmanoğulları Anadolu'ya ucuz Yunan işgücü çağırmıştı (tıpkı Doğu Elbe malikane sahiplerinin Polonyalı tarım işçilerini çağırdığı gibi). Çiftliklerin Yunanlılar tarafından satın alınmasıyla Türklerin uzaklaştırılıp buraya Yunanlıların yerleşmesi olayı 19. yüzyıl boyunca sürmüştür. [15]

Öte yanda İstanbul'daki yetkili makamlar, ülkenin nitelikli Avrupa işgücüne ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Nitekim 1821'de Türk ajanlarının Danzig Kraliyet Silâh Fabrikasında çalışan uzmanları parlak tekliflerle ayartmalarından doğan boşluklardan yakınılmıştır.[4e]

Hatta bu anlamda Türkiye'de Alman konuk işçilerden bile sözedilebilir. Bu işçilerin daha sonra ne olduklarını saptayamadım. Ama Avrupalı uzmanlara yalnızca başkentte rastlanmıyordu. Örneğin Bursa'da bir İsviçreli buharlı makineyle çalışan bir iplik fabrikası kurmuştu; Ankara'da ise aynı yıllarda 4 yabancı hekim çalışıyordu.

Koloni konusunda bugüne kadar bilinen tek örnek ise, bir Alman girişimi sayesinde böyle bir koloninin Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar varlığını sürdürmüş olmasıdır. "Hıristiyan sosyalizminin öncü savaşçısı" olarak tanımlanan Badenli dokuma tüccarı ve sanayici Karl Mez, 1840'tan hemen sonra Amasya'da iyi cins ipek sağlamak amacıyla bir işletme kurmuş ve yönetimine Georg Krug adlı genç bir İsviçreliyi getirmişti. [16] (Amasya'da ipek üretimi ve genel olarak ipek ticareti üzerine Mordtmann'ın 1850/51 yıllarında yazdığı ilginç saptamaları vardır? İşletme o kadar hızlı gelişti ki, ipek iplikhanesi ve çeşitli yapılar için arsa alımı yoluna gidildi. Böylelikle işletme için gerekli Alman uzman personel sayısı arttı ve giderek bir koloni oluştu. 1851 ve 1857'de Amasya'ya gelen Karl Mez koloninin üst yönetimini elinde tuttu. Daha sonra oğlu Karl giderek yayılan koloniyi geliştirmek ve gerekli düzenlemeler yapmak amacıyla birkaç kez Amasya'ya geldi. Mez, Alman kolonisinin kültürel ve dinsel ihtiyaçlarını karşılaması için 1858'de Schwarz adında protestan bir papazla Hıristiyan bir öğretmeni Amasya'ya gönderdi. Çünkü Mez'in görüşüne göre bu koloni örnek yaşam tarzıyla yerli halkın saygısını kazanmalıydı. Eğitim ve okuma gereksinimini *Allgemeine Augsburger Zeitung* gazetesi karşılıyordu. Mordtmann ve van Lennep, "Krug'un evi"ndeki konukseverlikten, bütün Avrupalılara açık olmasından sevecenlikle sözetmektedirler. Birkaç yıl sonra eski dostları Krug'un karısı, öğretmen ve papaz da ölmüştü. Krug'un damadı Viktor Stroh işletmeyi 1872'ye kadar yönetti. İşletme 1882'de Krug'un iki oğluna uygun bir fiyatla devredildi, "misyon evi" denen yer ise Amerikan-Proteston Ermeni Misyonu'nun eline geçti. [16]

Krug Amasya'daki 25 yıllık çalışması süresince uzak ve yakın çevrelerden protestanların dertleriyle de ilgilenmişti. Örneğin Tokat'ta işletmeye ait yapılardan birini misyoner van Lennep'in ve mezheplerinden ötürü (protestan olmayan diğer Hıristiyanlar tarafından) tedirgin edilen protestanların hizmetine vermişti. Yerli halk arasında da güven ve saygınlık kazandı. Ancak aynı şey genel olarak Alman kolonisi için söylenemez. Önce Mez'in öngördüğü "Tanrının buyrukları doğrultusunda davranış" biçimine uymak istemeyen ya da uyamayanlar güçlük çıkardılar. Bunlar en kısa zamanda Almanya'ya geri gönderildiler. Kolonide çalışacakların seçiminde de gerekli özenin gösterilmediği anlaşılıyor. Sözgelimi, Almanya'dan değirmenci istendiği halde, yerine bir kunduracı gönderilmiş. Ne var ki, koloninin Avrupa koşullarına göre normal sayılacak (özellikle kadın ve içkiyle ilgili olarak) yaşam biçimi yerli halk tarafından anlayışsızlık ve tepkiyle karşılanmıştı. Halk bu yaşam biçimini Protestan öğretisinin özüne bağladığından, van Lennep'e göre Alman kolonisinin *varlığı ba-*

şarılı bir misyon faaliyetine engel olmuştur. Bu bağlamda Mez tarafından büyük umutlar ve büyük harcamalarla başlanmış olan girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[17]

Zaten Mez'in ağırlık verdiği misyon fikri koloninin ikinci kuşağında çekiciliğini, heyecanını yitirmişti. Koloni yurda dönüş, dışardan evlenmeler ya da meslek değiştirmelerle yavaş yavaş küçüldü. Amasya'daki papazın ölümünden sonra buradaki Protestanların dini işleri İstanbul Alman Protestan Cemaatinin papazınca yürütülmüştür: Amasya'da 12 Temmuz 1863'te iki gencin Hıristiyan cemaatine kabulü töreni (konfirmasyon), 30 Haziran 1864'te ise babası Protestan Ermeni, annesi Alman bir kız çocuğun vaftiz töreni yapılmıştır. Daha sonra kilise kütüklerinde Amasya adına rastlanmıyor. Koloni protestan Ermeni cemaatine bağlanmış olmalı. İstanbul'da 29 Kasım 1908'de Amasya doğumlu bir tüccarın Ortodoks bir Rum kadınla evlendiği kaydedilmiş. Meslek ve dolayısıyla yer değiştirme olgusuna bu olay örnek gösterilebilir; adamın babası değirmenciymiş. Diğer zenaatçılar ve onların çocukları da tüccar olmuşlardır. 20. yüzyılın başında Amasyalı bir Alman tüccar Erzurum bölgesinde ticaret yapardı. Kızı bugün hâlâ yılın bir bölümünü Türkiye'de geçirir. [18]

Küçülmüş de olsa Amasya'daki Alman kolonisi Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Sonra Müttefiklerin talimatı üzerine mihver devletlerin yurttaşı olan herkes Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmış, bu da Amasya'daki Alman kolonisinin sonu olmuştur. Bu küçük koloni zaten istisnaî bir olaydı. Ayrıca Amasya'ya yerleşen bu Almanlar 1857 Osmanlı yasasındaki anlamda göçmen değillerdi; Osmanlı uyruğuna geçmemiş, Alman vatandaşı olarak kalmışlardı ve Alman dış temsilciliklerinin himayesi altındaydılar.

Özetlersek:

Türkiye'ye Alman göçü... Hayır, böyle bir şey olmamıştır!

---

[1] 1870 yılı keyfî seçilmemiştir. 1870/71'de Almanların galibiyetiyle sonuçlanan savaştan sonra Alman Birliği kurulmuş ve emperyalist büyük güçler arasına katılan Alman İmparatorluğunun özellikle Osmanlı Devletine karşı tutumu da değişmişti. Filistin'deki yerleşimler gerek coğrafî gerekse karakter itibariyle yazımızın konusu dışında kalıyor.

[2] Walker, Mack: *Germany and the Emigration 1816-1885*. Cambridge, Mass. 1964. s.6-66, 77-102, 105, 111-156, 160 vd., 171-177, 181.

[3] *Tarih ve Toplum* Dergisi, Sayı 11, İstanbul 1984, s.326.

[4] Nahmer, Ernst v.: *Deutsche Kolonisationsplaene und -Erfolge in der Türkei vor 1870.*: Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche. 1919, 40. yıl, s. 347-448, özellikle s. 403-412, 419-444.

[4a] a.g.e., s.440.

[4b] a.g.e., s.409 vd.

[4c] a.g.e., s.411

[4d] a.g.e., s.440 vd.

[4e] a.g.e., s.407 vd.

[5] Rijksarchief Den Haag, *Inventaris Constantinopel 1850-1872.* Sayı 101: Türkiye'de Hollanda yerleşimleri kurulmasıyla ilgili planlar, 1855-1858.

[6] Taeger, Paul, *Die Deutschen in der Dobrudscha, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ydeutschen Wanderungen in Osteuropa.* Stuttgart 1922, s.1-76, özellikle s.7 vd. d., 13, 31 vd. d., 40 vd. (Akpunar), 43 vd.d. (Malkoci), 50 vd.d. (Armagea), 72 vd.d. (Ciucurova), 59 vd.d., 73 vd. (Çerkesler, Lâzlar).

[7] 1860 yılında Burgaz civarına Banat'tan Alman köylüler gelmiş, rivayete göre Çerkeslere karşı direnemedikleri için birkaç yıl sonra burayı terketmişlerdir.
Karş.: F.v. Hochstetter, *Reise durch Rumelien im Sommer 1869.: Mitteilungen der Wiener geographischen Gesellschaft,* cilt 13 (yeni serinin 3. cildi), s.545-552, Viyana 1871, bak. s.550 ve J. Jirecek, *Das Fürstentum Bulgarien,* Viyana 1891, s.522.

[8] *Österreichische Monatsschrift für den orient,* Viyana 1891, çeşitli yıllardan.

[9] Mordtmann d.Ae., A.D., *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien, (1850-1859),* yayınlayan: Fr. Babinger, Hannover, 1925. s. 98 vd., 356, 512, 540 vd., 91 vd., 94, 472.
Ayrıca Evangelinos Misailidis Türkçe olup Yunan harfleriyle basılmış "Temaşai Dünya" adlı kitabında (İstanbul 1871/72) Anadolu nüfusunun azalmasıyla ilgili olarak şöyle demektedir: "İslâm taifesi bir taraftan gurbet, diğer taraftan usul-i askeriyenin vakti ile nizamsızlığı ve milel-i sariyei yalnız gurbet çürütmüş." Bu kitabı "Seyret Dünyayı" adıyla Vedat Günyol'la beraber yayınlamak üzere bulunuyoruz. (Cem Yayınevi, İstanbul 1985, s.313).

[10] Ross, Ludwig: *Kleinasien und Deutschland, Reisebriefe und Aufsaetze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit deutscher Niederlassungen in Kleinasien.* Halle 1850, özellikle s. XXVI vd. d., XXXVIII, 79 vd., 96 vd.d., 138, 189, 208 vd.d., 225.

[11] Türkiye'de yabancıların yerleşimi nizamnamesinin Almancaya tam çevrisi için P.T. Traeger'in 6. notta adı geçen eserine bak. s. 220 vd.
Journal de Constantinople'un aynı sayısında Başvezir Mustafa Reşid Paşa'nın Polonyalı mültecilere ayrıntılı, açık seçik koşullarla Paşa'nın kendi çiftliklerinde yerleşmleri için yaptığı çağırı da yayınlanmıştır.
Mustafa Reşid Paşa'nın Tesalya'daki 17 çiftliğinin Fransızca olarak yazılmış 1849/50 yılı muhasebe defterini 1955'te kitapçı rahmetli Necmeddin Nizameddin Altuç'tan almış ve Prof. Cahid Baysun'a iletmiştim. Prof. C. Baysun'un ölümünden sonra bu elyazmasının ne olduğunu bilmiyorum. Büyük boy 64 sayfadan oluşan bu belgenin kopyası bendedir.

[12] O zamanlar Osmanlı Hıristiyan teba askere çağrılmazdı.

[13] Bilindiği gibi bu yıllarda "Almanya" siyasal bir kavram değildi; başta Prusya olmak üzere tek tek Alman devletleri siyasal anlam ifade ediyordu. Nitekim levanten bir hanım olan Caroline Pons "Prusya'nın Paris'e Duhülü"adlı bir marş bestelemiştir. Nürnberg kökenli bir aileden olan, müzik ticareti ve yayımcılığı yapan L.Commendinger bu marşın notalarını da yayınlamıştır. 1920 yıllarına kadar çok iyi işlemiş olan dükkânı Beyoğlu'nun ana caddesindeydi.

[14] Aktüre, Sevgi, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti,* Ankara 1981, s. 256, 375 sayılı not.

[15] Karş.: Poujade, M.Eugéne: *Chrétiens et Turcs,* Paris 1895, s.31; Berard, V., *La Macedoine,* Paris 1897, s.289; St. Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* 2. cilt, istanbul, 1975, s.928.

[16] Köber, Johannes: *Karl Mez-Ein Vorkaempfer für den christlichen Sozialismus,* Basel 1892, s. 99-109, 124, 205

[17] Lennep, H.J. van, *Travels in Little-Known Partsz of Asia Minor,* 2 cilt, Londra 1870. (İzmir civarına yerleşmiş Hollandalı bir aileden olan yazar orada doğmuş ve Türkiye'de 30 yıl misyoner olarak çalışmıştır. Anlattığı son gezi 1861 yılına aittir.) s. 85 vd., 91, 94-103, 144 vd.

[18] İstanbul Alman Protestan Cemaatinin kilise sicil kütükleri. Verdiği izin ve tamamlayıcı bilgiler için Papaz Heinz Klautke'ye yardımları için de Bayan Gudrun Schubert'e teşekkür ederim.

KİTABİYAT

UNUTULMUŞ BİR TÜRK DOSTU

Bu yıl, Sudan'daki Mehdî Ayaklanması'nın yüzüncü yıldönümü. İngiliz basını, o ayaklanmada öldürülen General Gordon hakkında geniş yayın yapıyor. Bir dergide, Gordon'la birlikte can veren İngiliz subaylarından birinin, yukarıdaki renkli tablosunu gördüm. Resmin altında, Yüzbaşı Fred Burnaby'nin *On Horseback through Asia Minor* (At sırtında bir baştan bir başa Anadolu) adlı kitabın yazarı olduğu kaydı vardı. Merak ettiğim bu yapıtı, Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde buldum: 1877'de Londra'da basılmış, iki cilt (352 + 399 s.), haritaları da var. Birinci cilt 32, ikincisiyse 37 bölüm. Ayrıca, ikinci cildin sonunda 17 parça ek (belge) var.

Yazar hakkında, yukarıda anlattıklarımdan başka bir şey bilmiyorum. Portresindeki tören başlığından, kendisinin Atlı Muhafız *(Horse Guards)* subaylarından olduğu anlaşılıyor. Bir muhafız alayında subaylık yaptığına göre, soylu bir aileden olmalı. İyi bir eğitim görmüş. Fransızca, İtalyanca, Rusçadan başka, galiba biraz Arapçası da var. Üstelik, dini bütün bir Anglikan. Hiç içki içmiyor. İç kapaktaki adının altında, *A Ride to Khiva* (Hiva'ya atla yolculuk) diye de bir kitabı olduğu yazılı. Nitekim, metinde Türkiye gezisinden bir yıl önce, Rusya'dan geçip Orta Asya'ya gittiğini anlatıyor. Rusları biraz sevmiş, ama Çarlık yönetiminden hiç hazzetmemiş. Bunda, Çarlık Rusyası'nın Asya'daki İngiliz çıkarlarını tehdit etmesinin rolü büyük.

Burnaby, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası itibarının en düşük olduğu 1876 güzünde, kış iznini (?) Türkiye'de geçirmeye karar vermiş. O dönemde, Osmanlı Devleti'nin Muharrem Kararnamesi'yle iflâsını ilân edip istikraz tahvillerinin yabancı sahiplerine faiz ve anapara ödemelerini durdurması, İngiltere'de çok aleyhte bir hava yaratmış. (Burnaby, İngiliz yurttaşlarının cebinden bir milyon sterlini aşkın bir paranın bu yolla uçtuğunu yazıyor.) Yine o sıralar, Türklerin Bulgarlara zulmettiği söylentileri, Avrupa kamuoyunda çalkanıyormuş. Ülkemizdeki (Rum ve Ermeni) Hıristiyanların diri diri derilerini yüzdüğümüz, gerek Anglikan Kilisesi mensupları, gerekse liberal partili devlet adamları tarafından ısrarla iddia edilmekteymiş. Ruslar ise alttan alta bu Türk düşmanlığını durmadan körüklüyorlarmış. Daha önceki Rusya izlenimleri nedeniyle olacak, bu suçlamaların doğruluğundan kuşkuya düşen İngiliz yüzbaşısı, kendi başına Anadolu'ya gidip bu şayiaları yerinde tahkik etmeye karar vermiş. (1876 yılının sonunda İstanbul'da uluslararası Tersane Konferansı'nın toplandığını ve 1293 Kanunu Esasîsi'nin ilân edildiğini, ama bunların ertesi yıl bir Rus-Türk savaşı çıkmasını önleyemediğini hatırlayalım.)

Fred Burnaby, 1876 Kasım ayı ortalarında, yanına İngiliz uşağı Radford'u alıp yola koyulmuş. Yalnız, önce Londra'daki Osmanlı Sefirine mektup yazıp izin istemiş. Sefir de, kendisine "olağan" *pasaport* göndermiş. Bunun, yerel yetkililere gösterilecek bir çeşit tavsiye mektubu olduğu anlaşılıyor. Burnaby, Üsküdar'dan Rus sınırına (Erzurum, Kars ve Van'a) kadar Kuzey Anadolu'yu atla boydan boya gezmiş. Kitabı okurken aldığım notları, bölük pörçük sıralayayım:

Trenle Londra'daki Charing Cross İstasyonu'ndan Dover'e hareket. Oradan gemiyle Calais'ye geçiş, yine trenle Paris üzerinden Marsilya'ya gidiş. *Les Messageries Maritimes*'in bir gemisiyle İzmir ve İstanbul'a yolculuk.

izmir'den İstanbul'a giderken, kaptan Odesa'ya götürdüğü üç yüz ton kurşun cevherini Burnaby'ye göstermiş. Aylardır, o hattın gemileri her hafta böyle bir kargo taşımaktaymış. Kaptan, "bu kurşunun bir kısmı, müminlere mermi halinde geri dönmezse şaşarım" demiş.

Burnaby'nin İstanbul'a ilk gelişi değil. Daha önceki gelişlerinde İngiliz otellerinden memnun kalmadığı için, bu kere bir Fransız oteline yerleşmiş (Hotel Luxembourg). İstanbul'a indiği akşam, bir Türk *café chantant*'ında Sultan Abdülaziz mersiyesi dinlediğini, Levanten dostlarının da kendisine Sultan Aziz'in adamakıllı Rus nüfuzu altında kaldığı için öldürüldüğü dedikodularını aktardığı yazıyor. Aynı dostlar, Burnaby'ye İstanbul'da gereğinden çok özgürlük olduğunu ve (Rus Sefiri) General Ignatiev özel olarak ayarlamazsa, bir Hıristiyan kıyımı olma ihtimalinin hiç bulunmadığını söylemişler. İstanbul'a bir İngiliz işgal ordusu gelmesinin, Türk olsun, Hıristiyan olsun bütün sınıfları pek sevindireceğini, çünkü böylelikle, kâğıt paradan başka bir şeyi olmayan ülkeye biraz altın gireceğini de anlatmışlar: Ne Londra'da sizin onca övündüğünüz iyi yönetim sisteminizden ötürü, ne de başı bozuklarca kesilme korkusundan.

İstanbul'da görüştüğü Ermeni ileri gelenleri, Rus egemenliği altına girerlerse, şimdikinden on kat kötü duruma düşeceklerini, Osmanlılardan tek istediklerinin, mahkemelerde Hıristiyanların da sözüne Müslümanlarınki kadar değer verilmesi olduğunu belirtmişler.

Burnaby, uzun yolculuğuna çıkmadan önce, Çatalca'daki istihkâmlarda görevli eskiden tanıdığı bir İngiliz albayını ziyaret etmiş. Trenle Hadımköyü'ne giderken, kompartman arkadaşı İngilizler, Türkiye'de hükûmetin verdiği kilometre garantisi nedeniyle yabancı demiryolu şirketlerinin düz hat yapmadıklarını, yolu dolaştırdıklarını, ayrıca Krupp'un da 150 sterlin değerindeki topları Osmanlı Ordusu'na 750 sterline sattığını açıklamışlar. Hadımköy istasyon şefi, ayda 80 sterlin maaşlı bir Macar.

İstanbul'da müzikhol, Fransız, Macar ve İtalyan konsümatristler.

Burnaby, yol için ayda 4 sterline Osman adında bir yerli uşak kiralamış. Beş tane de at satın aldıktan sonra, yola düzülmüş. Galata'dan araba vapuruyla Üsküdar'a geçmişler. Vapurda ince müslin peçelerinin arkasından yüzlerini gördüğü yukarı sınıf Türk kadınları hakkında, "üzücü bir biçimde, anlamdan yoksunlar" diyor. Binde birinin okuma-yazma bilmediklerini öğrendiği için, buna şaşmadığını ekliyor: Çoğu sadece dedikodu yapmak ve yemek-içmekle oyalandıkları için, zihin melekeleri körlenmiş.

İzmit'te Telgraf Müdürünü, Vali Paşayı, Ermeni Piskoposunu ziyaret.

Sabanca yolunda, Bulgaristan'dan dönen başı bozuklarla konuşma (çoğu, Gümrü yakınlarındaki bir köyden gelme Çerkesler): Kadın ve çocuklarınızı Ruslar doğradıkları için, biz de onlardan öcümüzü aldık.

Geyve'deki Nahiye Müdürü, Ruslara karşı (Afgan Emiri) Yakub Han'ın elli bin kişilik ordusuyla Sultan'ın yardımına geleceğini söylemiş. Burnaby, nasıl geleceklerini sorunca da, "Denizden" demiş.

Mudurlu. Nallıhan. Burnaby, eski bir handa hasta bir ihtiyara biraz kinin vermiş. Adam, teşekkürle onun elini öptükten sonra sormuş:

— Nerelisin?
— İngilizim.
— Müslüman değil misin?
— Değilim.
— Ya nesin?
— Protestanım.
— Protestan ha! Bunu hep hatırlayacağız. Bir Hıristiyan, ilâcı olsa bile bana vermez, köpek gibi öleyim diye bırakırdı. Burnaby, bundan Müslümanların, Ermeni ve Rumlara nasıl baktıklarını anlıyor ve Doğu Hıristiyanlarının "tek saf din"in adını böyle kötüye çıkartmış olmalarına üzülüyor.

Beypazarı üzerinden Ankara. Yerel ileri gelenlerden Süleyman Efendi'nin evinde kalış. İngiliz Konsolos Yardımcısı (fahrî olmalı - bir tüccar) ile bir Bulgar tüccar kendisini orada görmeye geliyorlar. Bu arada, İstanbul'da Kanunu Esasî ilân edilmiş. Ankara'da 101 pare topla selâmlanıyor. Bulgar kuşkucu: Hükûmetin asla yerine getirmeyeceği bir sürü vaadlerde bulunması! Burnaby de, ülkedeki yaygın bilisizliğe bakarak parlamentonun olacağına inanamıyor. Ama, Osmanlı Meclis-i Umumîsi'nin pekalâ işlediğine dair, sonradan İstanbul'daki İngiliz Sefiri'nin yazdığı resmî bir raporu, kitabının sonuna sevinçle koymuş.

Üç Ermeni milletinin (Kadim Gregoryen - Protestan - Katolik) oluşumu. Süleyman Efendi diyor ki, Ermeni kilisesine bağlı bir adam göğün merdivenin yarısına kadar çıkmışken, Amerikalı bir misyoner arkasından seslenir:

— Nereye gidiyorsun?
— Cennete.
— Yanılıyorsun. O yoldan gidilmez. Gel, ben sana doğru yolu göstereyim.

Ermeni iner ve bu misyonerin gösterdiği merdivenden çıkmaya başlar. Yine yarı yoldayken, bu sefer bir İtalyan misyoner seslenir:

— Nereye gidiyorsun?
— Cennete.
— Yanılıyorsun. Hemen in, yoksa cehenneme gidersin...
— Sonuç o ki, Ermeni durmadan merdivenleri inip çıkıyor, bir yere eriştiği de yok.

Ankara Paşası'nın (Valisi'nin) oğlu. Bir sürü Fransızca kitabı var. Bu bey, özel okullardan sonra üniversiteyi bitirmiş on İngilizin dokuzundan daha bilgili.

Bizde Meşrutiyet yürümez, diyor. Yalnız seçmenlerin değil, Meclise seçileceklerin yarısı da cahil kişiler olacak. Bize zaman gerekli, demiryolları ve iletişim araçları. Dışarıdan (siz Hıristiyanlardan bile) öğreneceklerimiz var. Yollarımız yapılsa, bize elli anayasadan daha yararlı olur.

İngiliz Konsolos Yardımcısı: Zaten anayasa işletilmeyecek. Yalnızca İstanbul'daki konferansın yabancı delegelerinin gözünü boyamak için yapıldı.

Yakınlarda Sivrihisar'da bir yangın olmuş. Hıristiyanlar otuz milyon kuruşluk zarara uğramışlar. Türkler evsiz kalan Hıristiyanları kendi evlerine almakta isteksiz davranmış, konuklukları bitince de, *giaour*'un vücudu değdi, kirlendi diye yataklarını atmışlar. Türklerin bağnazlıklarının kanıtı olarak kendisine anlatılan bu öyküden sonra, Burnaby onlara hak veriyor. Yolculuğum boyunca Ermenileri iyice tanıdım. Bir kere, Türkler onları evlerine almak istememekte çok haklılar; sonra da, yattıkları yatakları yok etmekte. Öylesine pisler, diyor.

1873-74 döneminde Ankara dolaylarında büyük bir kıtlık yaşanmış. Halk, hükûmete bir buçuk milyon lira vergi borcunu ödeyemiyormuş. 1872'den önceki alacaklar bağışlanmış. Kıtlık sırasında 18.000 kişi açlıktan ölmüş, sonra da uzun süren etkilerinden ötürü 25.000 kişi daha.

Ankara'da yıllardır yaşayan bir İtalyan doktor: M.Gasparini. Şişman bir Türkün evinde içkili şölen. Türk, hekime sindirim güçlüğü çektiğinden yakınıyor. Doktora göre, Türkler peygamberlerinin sözünü dinleyip içkiden uzak dursalar, sağlıkları çok daha iyi olacak.

Yemekten sonra, alaturka müzik konseri. Bir yabancının gözlemi: Türklerin müziği de, yemekleri gibi, sürprizlerle dolu. Çalgıcı *crescendo*'ya hiç çıkmadan *andante*'den bir koşuya geçiveriyor. Aşçı da önce bal gibi tatlı bir yemek sunuyor, sonra sirke gibi ekşi bir sosla midelerimizi şaşırtıyor. Balık yerken, birden önünüze bir pelte konuveriyor, derken bir sebze yemeği, sonra yine bir tatlı.

Bir Ermeninin evinde konukluk. Giyim kuşamları Türklerininkinden farksız. Çok iyi geçiniyorlar. Ne zaman bir Türkün evine gitsem, Ermeni konuklar oluyor. Bir Ermeninin evinde yemek yerken de Müslümanlar. Burada durumlarının iyi olduğunu, ama Anadolu'nun başka yerlerinde -özellikle Sıvas'ta- Hıristiyanların eziyet gördüklerini anlattılar. Oysa, İzmit'teyken bana Ankara'daki Ermenilerin zulüm altında inledikleri söylenmişti. Böyle olunca, Sıvas hikâyesinin doğruluğundan da kuşkulanmaya başladım.

Paşanın oğlu, aşağı yukarı on cilt tutan bir *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* kitabını beğendiğimi görünce (Hammer'in Fransızca çevirisi mi acaba?), bana armağan etmeye kalktı. Taşıyamam diye güç belâ reddettim. Türklerin cömertlik geleneği. İngiltere'de Türk ulusunu kötüleyen ve onları güneşin altındaki her melânetle suçlayanlar, risale yazmayı bırakıp Anadolu'yu biraz gezseler, iyi ederler. Kendilerine Hıristiyan diyen yazarların, Anadolu'daki Türklerden öğrenecekleri çok şey var.

Asra (âsi) Yozgat - Yahşihan - Maden.

Burnaby, *yolda rastladığı* göçebe Türkmenlerle konuşuyor. Ona Moskofların Teke Türkmenlerine yaptıkları zulümlerden yakınıyorlar.

Yozgat'ta Fransızca bilen bir Polonyalı yol mühendisi Vilnalı Vankovitch.

İstanbul Boğazı'nın Rumeli kıyıları için önerilen istihkâmlar

St. Petersburg Askerî Okulu'nu bitirmiş, sonra Polonya Ayaklanması'na katılmış, İstanbul'a kaçmış. Yol yapımında çalışmaya başlamış, mühendisliğe yükselmiş.

Ermeniler de karılarını, kızlarını yabancıların yanına çıkartmıyorlar. (Türk ailesinden tek farkları, boşanamamaları.) "Burada bizim durumumuz iyi, ama Sıvas'ın Paşası Hıristiyanlara çok kötü davranıyor."

Cizye, çocukluktan itibaren Hıristiyan erkek başına yılda 28 kuruş, 32 para. + Âşar + Kendi oturduğun ev için yılda değerinin binde 4'ü, kiraladığın ev için yüzde 4'ü, ticarî kârların yüzde 30'u vergi. Şehirlerdeki tahıl ticaretinde 20 okka başına 2 para, hayvan satışında fiyatın yüzde 2.5'u hükûmet payı. Keçi başına yılda 4 kuruş, koyun başına 3 kuruş ağnam vergisi.

Protestan ve Katolik misyonerlerin çalışmaları. Kendileri hiç din değiştirmeyen Türkler, Ermenilerin eski mezheplerinden ayrılmalarına -Ruslarla birleşmeleri güçleşir diye- memnun oluyorlar.

Çingene rakkaseler. Camiyi ziyaret. (Çapanoğlu) Derviş Beyle ava çıkış. Şahinler.

Papazın Ermeni okulunu teftiş etmem için ısrarı. Öğrencilere sorduğum soru: Bir tarlayı bir adam üç günde, bir başkası dört günde biçebilse, ikisi birlikte kaç günde biçerler? Rahip:

— Çok kolay sordunuz. Üç buçuk günde tabiî. Bir öğretmen:

— Elbette, üç buçuk günde.

Yozgat Rumları, Burnaby'ye Türklerden pek fena muamele gördüklerini söylüyorlar.

— Size hiç işkence yapılıyor mu?

— Hayır.

— Hıristiyanların derisinin diri diri yüzüldüğünü hiç işittiniz mi?

Güldüler. Türkiye'de artık böyle şeyler olmuyor, dediler. Sonra, yasaların kötülüğünü gösteren bir olay anlatılar. Bir Türk, silâhını rehin verip bir Rumdan ödünç para almış. Sonra, borcunu ödeyemeden ölmüş. Rum da silâhı bir başkasına satmış. Aradan on yıl geçmiş, Türkün oğlu kadıya gidip silâhın kendisine verilmesini istemiş. Borca ve rehne ait herhangi bir belge olmadığı için, kadı davacıya hak vermiş.

— Peki, Rumun yerinde bir Türk olsaydı, karar yine aynı olur muydu?

— Evet, yasa Türkler için de Hıristiyanlar için de eşit ölçüde kötü.

Yozgat'ta Rumlar da, Ermeniler de kendi aralarında Türkçe konuşuyor, biribirlerine Rum ya da Ermeni harfleriyle Türkçe yazıyorlar. Ancak, hükûmetin teşvik ettiği okullardaki çocuklar, atalarının dilini konuşmayı ve yazmayı öğreniyor.

Cirit oyunu. Düğün alayı.

Ermeni kilisesinde kadınlar mahfili.

Polonyalı mühendis: Avrupa'da yapılan balolar hakkında bir şeyler okuyan Türkler, dans etmekten ne zevk aldığımızı bir türlü anlamıyor. Birini parayla tutup dans ettirebileceğine göre, niçin kendim dans edeyim? diyorlar.

Bir Türkmen köyündeki müstahfızlar *(mostaphas)*. Sırbistan'da bu köyden birçok şehit verildiği için, savaşa pek teşne değiller.

Zile'de talim yapan 400 piyade (yarım tabur), Samsun üzerinden İstanbul'a sevkedilmeyi bekliyor. İmam ateşli bir savaşçı. "Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da, toplumun en hızlı savaş yanlıları, ödevleri barış olan din adamları." (Burnaby'nin yargısı, Hıristiyan papazları hakkında doğru olabilir; ama *cihat* Müslüman hocaların canla başla desteklemek zorunda oldukları bir din görevi değil mi?)

Zile'de Hıristiyan yok, Türkmen ve Çerkes yok. Pazar köyünde, emekli bir askerin evinde konaklama. Eskiden Osmanlı Ordusu'nda hizmet eden Williams Paşa'yla [Sir Fenwick]yardımcısı [Albay] Teesdale'i övgüyle anış.

Tokat. Kaymakam Samsun'a bin asker gönderiyor. Tokat-Sıvas yol inşaatının mühendisi, on lira aylıklı İngiliz uyrukluğunda bir Polonyalı. Yol yapımında çalışma yükümlülüğü. Sadece zaptiyelere rüşvet veremeyenler getiriliyor. Zorla çalıştırmanın verimsizliği: Beş yılda beş mil yol yaptık. Kaymakam, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Sultanı'na yardım etmesi için Kraliçe'ye (Victoria) başvurduklarını işitmiş. Doğruluyorum. Rusya Karadeniz'i ele geçirirse sizin Akdeniz ticare-

tinizi de vurur, diyor. Kaymakam, İstanbul'dan aldığı emir üstüne, Rum ve Ermenilere de silâh dağıtıp talim yaptırıyor.

Bir zaptiye onbaşısına verdiği bahşişin yarısını tırtıkladığı için, Burnaby Osman'ı kovuyor. Daha önce de çeşitli alış-verişlerde kendisini kazıklıyordu, ama bu kere *giaour* efendisini değil, bir dindaşını soyduğu için bağışlanmıyor. Yerine, Mehmet adlı bir redif askeri Erzurum'a kadar tutuluyor. Orada birliğine katılması gerekli.

Gönüllü alayına Martini tüfeklerinin dağılması. Erzurum'a sevk.

Amerika'da okumuş bir Ermeni doktor.

İngilizin prestijinden yararlanarak askere alınmalarının önlenmesini isteyenler, terfi ettirilmesi için onun aracılığını dileyen bir subay vb.

Sıvas 7.000 haneli bir şehir. Hükûmetin emrindeki İtalyan mühendisin tanıklığı: Hıristiyanlara kötü davranıldığı yok. Yalnız geçen hafta, dışarıdan gelen redifler birkaç Ermeni dükkânını yağmalamış. Vali Paşa daha gelecek redifler var diye, geçici bir tedbir olarak Hıristiyan dükkânlarını kapatmış. Ermeniler çok kızgın.

Burnaby, Sıvas'a vardığının ertesi sabahı, ilk iş, kendi başına hapishaneye gidiyor. Azılılar koğuşunda, elleri ayak bileklerine zincirli 27 hırpanî mahkûm. Hapishane günde adam başına bir okka ekmekle su veriyor, ama mahpusların arkadaşları dışarıdan yiyecek getiriyorlar. Hükümlülerin çoğu, soygun ve cinayetten yatmakta. At ve sığır çalmış Kürtler ve Çerkesler. Toplam 102 mahkûmdan sadece 6'sı Ermeni. Parayla ilgili yolsuz işlerden ötürü içeri girmişler. Yaşlı bir Çerkes katilin idamı için İstanbul'dan fermanı gelmiş. Vali (İshak Paşa) uygulatmıyor, sürüncemede bırakıyor. Ama paşa da yaşlı olduğu için, o ölür de ardılı beni astırır diye Çerkes korku içinde. Burnaby, paşadan maktulün akrabalarına diyet kabul ettirmek için uğraştığını öğreniyor. İshak Paşa çok zengin. Erzincan'da cami yaptırıyormuş.

Mehmet, bir Ermeni pabuççu ile pazarlık ederken, Burnaby, kâğıt ve madenî para arasında fark olduğunu kavrıyor: Saymaca değeri 100 altın veya gümüş kuruş olan bir *kaime* lirası, eskiden 125 kuruşken, şimdi 165 kuruşa düşmüş. Savaş çıkarsa daha da düşecek.

Bir Devletler Özel Hukuku sorunu. Sıvas'taki başmühendis Rus uyrukluğundan ayrılma bir Polonyalıymış, karısı da İtalyan. Bir çocukları var. Adam ölmüş, babası Rusya'da. Mirası hangi yasaya göre bülüştürülecek? İstanbul'dan talimat istenmiş. Burnaby'nin tavassutuyla, iki aylık maaşı karısına verilip işi yerinde izlemesi için başkente gönderiliyor.

İstanbul'daki Tersane Konferansı herhangi bir sonuç vermeden dağılmış.

Sıvas'taki üç Amerikalı misyoner ve karıları. Türkleri pek sevmiyorlar, yine de, bazı kimselerin bizi inandırmak istediği kadar zâlim değiller, diyorlar. Ermenileriyse, Türkler kadar bilgisiz, üstelik çok da hilekâr buluyorlar. "Ruslar buraya gelirse, bizi hemen sınırdışı ederler."

Sıvas'tan iki kilometre uzaklıktaki Ermeni Nişan (Haç) Manastırı.

Hükûmet 3 milyon liralık kâğıt para çıkarmaya söz vermiş, ama 11 milyor liralık çıkarmış. Altın spekülasyonu. Sıvaslı Ermeni tüccarlar, telgrafla İstanbul borsasını takip ederek büyük kâr sağlıyorlar.

İstanbul'dan getirilen şekerin libresi (450 küsur gramı) 18 peni imiş (1,5 şilin). Bir şeker fabrikası kurulsa, çok para kazanabilir. Şeker pancarının tonu 8 şilin, daha ucuza da yetiştirilebilir. Makineleri çalıştırmak için, civar dağlardan su bulmak işten değil. Kömür de bol.

Erzurum'a bir süvari alayı gidiyor. En önde yeşil sarıklı altı kişi, sonra da yirmi kadar topuzlu, şişli, çengelli, bıçaklı dervişler.

Burnaby, Dudusa adlı Ermeni köyü civarında bazı rediflerin kadınlara tecavüz ettiklerini işitmiş. Anadolu'daki sözde Hıristiyanların bana anlattığı başka birçok masal gibi, bu da hayalî çıktı. Araştırdım: Rediflerin tek suçu, köyden aldıkları ekmeklerin parasını ödememeleri. Ama ne yapsınlar? Başlarındaki yetkililer onlara para vermemiş. Alaylarının adını yazdırmışlar. Köylüler karargâha başvurup paralarını alacaklar.

Dudusalılar İshak Paşa'dan pek memnun. İki ay önce, komşu bir köyden Türkler 50 koyunlarını çalmış. Paşa hemen asker gönderip suçluları yakalatmış.

Yarbasan köyünün yolunda kara saplanış. Refakatçi zaptiyeler. Bu mevsimde yola çıkan *giaour*'un aklı batsın, diyorlar.

Divriği. Bir sohbet: Siz İngilizler ilerlediniz de, biz Türkler niye ilerleyemedik?

— Herhalde, kadınlarınızı eğitmeyip hareme kapattığınız için. Anneleri cahil olunca, çocuklar da doğru dürüst eğitilemiyor.

Yaşlı bir Türk, İngiliz haklı, diyor. Ben iyi bir tay üretmek istesem, aygır kadar kısrağın da iyi olmasına dikkat ederim. Oysa hem kısrakları umursamıyor, hem de öteki uluslarınki kadar iyi çocuklarımız olmadığına hayıflanıyoruz.

Kürtler kendi barutlarını yapıyorlar. Dağlarda bol bol kükürt, potasyum nitrat ve odun kömürü var. Osmanlı askerinin barutu ise ta İstanbul'dan geldiği için, üstüne maliyetinin bir yarısı kadar da, taşıma ücreti biniyor.

Gördüğüm başka yerlerde olduğu gibi, Divriği'de de, Hıristiyan tüccarların çoğu tefeci. Birçok eski Türk ailelerinin çökmesine sebep olmuşlar. Bunların evlâtları, Ermenilere borçları yüzünden zindana düşmüş. Tersine durumlar da yok değil. Bir Ermeni, babasının bir Türke 300 kuruş borçlu olarak ölmesinden ötürü, hapse atılma tehdidiyle karşı karşıya. Kaymakamın ve Kadı'nın huzurunda Burnaby'ye dert yanıyor. O da, bundan, Türkiye'de Hıristiyanlara kötü davranıldığının doğru olmadığı, yoksa Ermeninin böyle bir cüret gösteremeyeceği sonucu çıkarmış.

Burada Ermenilere silâh dağıtılmıyor. Rus sınırına fazla yakın. Onlara katılacaklarından korkuluyor. İngiliz uşak Radford, efendisine. Ben bu Türkler gibi adam görmedim, diyor. Ne kadar çilekeş ve sabırlılar? Sıvas'ta karşılaştığımız askerler, yirmi beş aydır tek kuruş maaş almamışlar. Doğru dürüst karınlarının doyurulduğu da yok. Yine kuzu kuzu gidiyorlar.

Arabkir'de bir Ermeni ipek tüccarı. Uşağı, eski bir Rus savaş esiri. Diyor ki, orduda beni hep dövüyorlardı (herkesi döverler). Türklere tutsak düşünce, savaş (Kırım Harbi) bittikten sonra da geri dönmedim. Ama bizimkiler buraya girerlerse, beni asarlar. Türkler kimseyi dövmez, aç da bırakmazlar.

Kaymakam parmaklarıyla yemek yiyor ve bunun, başkalarının pis ağızlarına girmiş, temizliği kuşkulu çatal bıçaklar kullanmaktan daha sağlıklı bir görenek olduğunu söylüyor. Oysa, Ermeni davet sahibi, Erzurum'dan gümüş-kurşun-altın karışımı, Kafkas işi sofra takımları getirtmiş.

Arabkir hapishanesinde yedi mahkûm. Haydutluk ve borç yüzünden altı Müslümanla, kalpazanlıktan yatan bir Ermeni.

Erzurum'a gönderilmeyi bekleyen 500 redif kışlada kalıyorlar. Boşa mermi harcamamak için, yeni Martini tüfekleriyle hiç atış talimi yapmamışlar.

Ermeni dostum Ruslardan çok çekiniyor: Onlarda Türklerin bütün kusurları var, erdemlerinin hiçbiri yok. Hıristiyanların tek istediği, Müslümanlarla yasal eşitliklerinin uygulamaya konulması.

Burnaby'nin kaymakamla birlikte ziyaret ettiği Müslüman okulunda, hoca onu görünce bağnazlığından ötürü ayağa kalkmıyor. Kaymakam da onu hapse

A MAP OF
THE ROUTES WHICH TRAVERSE
ASIA MINOR AND MESOPOTAMIA

Anadolu ve Mezopotamya Karayolları Haritası (Yazarın izlediği güzergâh ayrıca işaretlenmiştir.)

attırıyor. İngilizin ricasıyla salıveriliyor.

Fırat'tan geçiş. 10.000 nüfuslu Eğin.

Ermeni Protestan Kilisesi. İngiltere Kraliçesiyle Osmanlı Sultanı onuruna koro şarkıları. İsa Yahudileri nasıl Sezar'ın hakkını vermelerini buyurduysa, bütün Osmanlı uyruğu Hıristiyanların da öylece Türk yöneticilerine bağlılık göstermeleri gerekir (vaazdan).

Kaymakam İtalyanca biliyor. Çağdaşlaşma yanlısı. Sık sık başka yere tayin edilmekten ve kendilerine az para verilmesinden şikâyetçi. Rum doktor da Türk meslekdaşlarının cehaletini anlatıyor: Anatomi öğrenemiyorlar. Otopsi yasak.

Her yanda Rus ajanları doluymuş.

Buzlardan kaya kaya, at sırtında Hasta Dağını geçiş. Kürt eşkıyalar. Üzerilerine gönderilen müfrezelerin âciz kalması.

Kemah'ta kaymakamla arkadaşları Türkmen atlarına binmiş, cirit oynuyorlar. Türk emelleri, İngiltere bizim Kafkasları Ruslardan geri almamıza izin verecek mi? Umarım!

On bir saat yürüyüşten sonra, Erzincan. İshak Paşa'nın bizi karşılayan atlı arabası, 150 mil çapındaki bir alanda, tek.

Postal fabrikasının başında, Fransa'da üç yıl okumuş bir Türk binbaşısı. Civardaki kurşun ve kömür madenlerini işletme gereği. Hükûmetin maden üretiminden yüzde 20 vergi alması, teşvik edici olmuyor.

Erzincan'da tek Avrupalı, 92 yaşında bir İtalyan doktor. Mutasarrıf Paşa Vidin'den gelmiş. Orada yöneticiyken, Bulgarları ayaklanmaya kışkırtan bir Rus casusunu tutuklamış. Ignatiev Sultan'a baskı yapıp paşayı buraya sürdürmüş.

— Ruslar Bulgaristan'daki kıyımı düzenleyip suçu bizim üzerimize attıkları gibi, şimdi de Kürtlere Van Ermenilerini kestirip bizi suçlu göstermeye çalışıyorlar.

Hapishanedeki 19 mahkûmdan 2'si Hıristiyan. Biri kalpazanlık yapmış, öteki karısını öldürmüş. Müslüman okulunda, *Yozgat'taki Ermeni* çocuklarına sorduğum problemi tekrarladım. Bunların hocaları da yapamadı.

Erzincan'da yaşam ucuz. İyi bir koyun 6 şilin. 1 şiline 80 yumurta veriyorlar. Mayasız ekmeğin okkası 1 peni; 8 libre patates de öyle. İyi bir at 10 sterline alınabilir. Yakıt biraz pahalı: Odun kömürünün libresi çeyrek peni. İtalyan doktor, yılda 50 lira gelirle pekalâ geçinileceğini söylüyor.

Anadolu'da av hayvanları çok az. İstanbul'dan ayrılalı birkaç keklikle tavşandan başka bir şey görmedim. Bazı ormanlarda geyik de varmış.

Erzurum'da Vali (Kürt) İsmail Paşa'nın ikametgâhı. Birkaç ay önce, Rus Çarı buranın Ermeni Piskoposuna bir nişan göndermiş. Konsolos Valiyi atlayıp nişanı kendisi vermiş. Ermenilerle Müslümanların arası açılmış. Vali, Rusların bazı Kürt aşiretlerine para gönderip onları ayaklanmaya teşvik ettiğini söylüyor.

İran'dan getirilen tömbekinin gümrük vergisi, bu yakınlarda yüzde 8'den 76'ya yükseltilmiş. Çünkü Türk tütününün okkası 61 kuruşken, aynı kalitede Acem tömbekisi 25 kuruşmuş.

Erzurum'daki İngiliz konsolosu, birçok Avrupa dilini bilen Bay Zohrab.

Rus konsolosuna Kafkasya'dan bir mesaj gelmiş:

"Iki ay önce Yüzbaşı Burnaby diye biri Anadolu'da seyahat etmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Kendisi, Rusya'nın amansız bir düşmanıdır *(un ennemi acharné)*. İzini kaybettik. Bu yüzbaşının nereye vardığını bulmak için elinizden geleni yapın. Topraklarımıza girerse, sınırdışı edileceğini bildirin."

Benim Kafkaslara gidip Çerkeslere nasıl davrandıklarını görmemden korkuyor olmalılar. Oysa, onların ülkelerine bir daha girmeye hiç niyetim yok.

Ruslar Doğu Anadolu dağlarına hâkim olurlarsa, Dicle ve Fırat vadilerinden Suriye'ye kadar inebilirler. O zaman Mısır'ı ele geçirmelerini önlemek için, büyük askerî harcamalar yapmamız gerekir.

Erzurum'da Fransız konsolosu da var. Hemen hemen bütün varlıklı Hıristiyanlar Rus pasaportu taşıyor. Rus konsolosunun entrikaları. Hastanenin baş cerrahı bir Rum hekim. Asistanlarından biri Macar. Hastalar bakımlı, ama çok kalabalık. Güneyden gelen Türkler yeterli beslenememiş olmaktan ötürü, kansız.

Sıvas'tan Erzurum'a gelen atlı alay. Süvari, bir sefer sırasında (keşif için) ordu komutanının gözü ve kulağıdır. Redifl erin mermisiz atış talimi: Nişan almadan tetiğe asılıyorlar. Sürat sağlamak için, subayları da bu kötü alışkanlığı kışkırtıyor.

Vali Paşa izin verdi: Mehmet benimle Batum'a kadar gelip taburuna orada katılacak.

Fransa'nın Rusya'yı desteklemesine karşılık, İngiltere ile Almanya'nın Türkiye'yle bağlaşacakları umudu.

Erzurum'un İstanbul, Ardahan, Kars kapıları. Civarda yeni savunma kaleleri kurma tasarısı. Bir milyon lira harcanmış, ama boşa. Topların yerleştirilmeleri hesapsız.

Kürtler, savaşta kendilerine daha çok para verenin yanında olacaklar.

Erzurum'un soğuğu (Fahrenheit'la) sıfırın altı. Şehirde doğru dürüst giydirilmemiş 12.000 asker var. Kırk yaşında bir askerî paşa kendini asmış. Aile meseleleri mi?

Erzurum'un erkân-ı harb reisi, Feyzi Paşa (General Kohlmann), yetmişine yakın bir genç. Macar asıllı. Kendi ülkesindeki devrimin ezilmesinden sonra Sultan'a sığınıp Müslüman olmuş. Çıkacak savaşta Ruslar yenildikten sonra, İstanbul'a çekilip emekli olmak istiyor.

Bir istihkâm paşası, İngiltere'de hemen herkesin okur-yazar olduğuna inanmakta güçlük çekiyor: Hepsi hoca, bütün bir millet ha! Bizim paşalarımızdan bile bazıları okur-yazar değil. Yoksullar eğitilirse, aşağı durumlarının bilincine varır, hoşnutsuz olurlar. Sizde de günün birinde devrim patlak verirse, hiç şaşmam.

Van'da Türk askerlerinin Ermeni dükkânlarını yakıp yağmaladıkları söylentilerini araştırmak amacıyla, oraya doğru yola çıkış. Yol geçitlerini kar kapatmış. Bir teğmen ve müfrezesiyle birlikte, Bayezıd üstünden gitmeye karar veriyoruz.

Deli Baba geçidinin tahkim edilmesi gereği: Kış hele bir geçsin! Sultanın uyruklarının genel uyuşukluğu: Hep "bugün değil, yarın" diyorlar.

İki kervan: İki yüz deve ile elli İranlı. Kürt usulüyle yol açış. Yirmi altı sıraya dizilip, birbiri ardından dörtnala kara saldırıyor. Toprakkale'de Kürt-Çerkes kavgası.

Bu yörede Ermeniler de, öküz ve mandaları binek ve yük hayvanı olarak kullanıyor. Damadın ailesinden -Müslümanlar gibi- kızları için başlık alıyorlar.

Moskoflardan kaçıp Türkiye'ye yerleşen İranlılar Kürtlerden daha temiz.

Kar üstünde yansıyan güneş ışığı göz bozuyor.

Bayezıd'ın paşası (mutasarrıf?) iyi Arapça biliyor. Burada hepsi hepsi iki dağ topu var. Ruslarınsa 12 saat yürüme uzaklığındaki Erivan'da büyük topçu kuvvetleri. Savaş geride kabul edilecek.

80 yıl önce, Mahmut Paşa diye bir Kürt kabile reisinin kendisine saray olarak yaptırdığı bina, şimdi kışla olmuş. Macar ordu hekimi. Alafranga bir Türk subayı. Fransızlarla düşüp kalkarken dinsiz olmuş. İngiltere'de erkeklerin kadınları seyretmek, kadınlarınsa güzel giysileriyle gösteriş yapmak için kiliseye gittiklerini ileri sürüyor.

— Hayır, diyorum. İstisnalar bir yana, İngiliz halkı gerçekten dindardır.

— Papazları Hıristiyanlığın ilkelerine aykırı olarak zengin bir yaşam sürüyorlarsa, onların kendileri inanmadan ya da gereklerini yapmadan öğrettikleri din, kabul edilir mi hiç?

Ağrı dağı dolaylarında bir Yezidî kö-

yü. Bu dinin öğretisi, iki ruh var - iyi ruh (Allah) insanlığın dostu, hiç kimseye zarar veremez; kötü ruh (Şeytan) her kötülüğü yapar, bütün sıkıntılarımızın kaynağıdır. İyiye tapmak gereksiz. Kötü ruhu yatıştırmak doğru olur. "Şeytan" adını kullanmak yasak. Yılda iki kez âyin. Yezidîlerin iki mezhebi: Şeytan'ı Allah'ın başveziri diye gören, özel yazmanı diye gören. Biribirlerinden öldüresiye nefret ediyorlar.

Şeyhleri evlenmiyor. Böyle biri köye gelince, yerliler ona karılarını, kızlarını sunmaktan onur duyuyorlar. Bana bu bilgileri, Türkler verdi. Ev sahibime "Siz Şeytan'a Allah'ın başveziri diye bakanlardan mısınız?" diye sordum. Odaya bomba atılmış gibi, herkes telâşla dışarı kaçtı. Türk Yüzbaşı gülerek, Şeytan'ın adını anmakla onlara uğursuzluk getirdiniz, dedi. İyi ki, beş silâhlı adamız, yoksa hepimizi keserlerdi.

Sonradan Mr. Layard'ın *Nineveh and Its Remains* adlı değerli kitabında, bu insanlar hakkında okuduklarıma bakılırsa, Türklerin anlattıkları pek doğru değil.

İran sınırını geçip Kilise Kandi köyünde geceleyiş. Acem halıları. Ev sahibimiz Rusya'da tütünü sigara halinde içmeye alışmış. Ruslardan işittikleri: Nadir Şah Hindistan'da İngilizleri yenmiş, İngilizlerden her yıl haraç alan Amerika Çarı Ruslarla birlikmiş, Afgan Emiri Şîr Ali de Ruslardan yanaymış. Bize tek bir kap yemek sundu (tavuklu pilâv). Onun kadar varlıklı bir Türk 15-20 kap ikram ederdi. Arkası gelecek diye az yediğim için aç kaldım. Türk kuşağım İranlılardan hoşlanmıyor. Ama evleri de, yolları da Türkiye'dekilerden daha temiz.

Van yolu kapalı olduğu için Hoy'a (Khoi) gitme gereği. Ruslara bağlı Kürtler, ancak dinsel gelenekleri konuklara iyi davranmalarını buyurduğu için bize yer veriyor.

Sakalları ve tırnakları kınalı erkekler. Bana eski ateşperestliklerinin bir kalıntısı olarak güneşe tapıyorlar gibi geliyor, ama sorunca şiddetle yadsıyorlar.

Yüzbaşı da Acemlerin iki yüzlü ve hilekâr olduklarını söylüyor.

Hoy'da öğrendiğim, Türklerle İranlıların aralarını açma amacına yönelik Rus oyunları. Türk konsolosunun Kürt asıllı eşi ölmüş. Acemler bize kız vermez diyor.

7.000 haneli Hoy'un pazarında Rus malları. Bol bol çay içiliyor.

Kotor Boğazı'ndan Türk sınırına dönüş. *Kükürtlü kaplıca* ve içmeler. Kolera ve vebanın yurda girmesini önlemek için kurulmuş bir karantina istasyonu. 80 yaşında bir İtalyan hekim 1847'den beri Kotor'da çalışmakta. Sınırdan geçen adam başına 10 kuruş alıyor.

Buralardaki Kürtler Osmanlıya sadık. Ama Muş'la Alaşkirt arasındakiler kuşkulu. Nasturî köyleri, Kürtlerinkinden bile daha pis olmakla ünlü.

Van. Valiyi ziyaret. Kışlada konaklayış. Erzurum'daki İngiliz konsolosunun evinden sonra, gördüğüm ilk duvar aynası. Şehirde yarım tabur piyadeyle, bir Krupp top bataryası var. Bir buçuk tabur, Kürtlerin bir Türk karakolunu yaktıkları Bitlis'e gitmiş.

Topçu komutanı, İstanbul Harbiyesi'nden mezun. Güzel talim yaptırıyor. Askerî cerrah Macar. Civardaki bataklıkların kurutulması gerekli. Gölden elde edilen soda, burada sabun yerine kullanılmakta.

Kaledeki 250 yıllık toplar ve taş gülleler. Neft kuyusu. Doğal mı? Eskiden doldurulmuş bir sarnıç mı? Bilinmiyor. Patlayan tek top, bayram topu.

Askere alınmamak için kendilerini sakatlayan Kürtler. Üç Amerikalı misyoner.

Van'daki Ermeni çarşısının yağmalanması olayını incelemek üzere İstanbul'dan bir müfettiş gelmiş. Anlatıyor. Önce 1 milyon lira zarar ziyan iddia edilmiş. Sonra, iki yüz bin liralık mal yağmalandı üç yüz bin liralık da yandı, denmiş. Müfettiş, tüccarların tek tek tazminat taleplerini sormuş. Yüz bin liradan az tutuyor, toplamı. Kendi hesabına göre ise, 23.000 lira yetecek. Çarşının ufaklığına bakılırsa, haklı olmalı. Yangının nasıl çıktığı da anlaşılmamış. Gazyağı ve fosforlu kibrit satan dükkânlarda kendiliğinden çıkmış olabilir. Askerler yangını söndürmeye gönderilmiş. Belki kurtardıkları mallardan yağmalamışlardır diye, tam techizat yola çıkarılıp, Ermeni tüccarların huzurunda didik didik aranmışlar. Hiçbir şey bulunamamış.

Van'ın nüfusu 20.000 diyorlar, abartmalı olabilir. Vali Paşa'nın maaşı yılda (altın parayla) 2.200 lira. Ama öteki mülkî ve askerî görevliler onun kadar çok almıyor. Garnizon komutanının aylığı (kâğıt parayla, düzenli de ödenmeyerek) 20 lira. Macar hekiminki (altın para) 17 lira.

Ermeni kilisesini ziyaret. Eski bir tapınağın üstüne kurulmuş. Duvarların altında çivi yazıları var. 1800 yıllık mı, 2000 yıllık mı, 3000 yıllık mı, papazlar kendi aralarında bir türlü anlaşamadı. "Putatapıcı âyinleri"yle cemaatlerinin kadın kesiminin iyiliğine çalışmaları bütün zamanlarını doldurduğu için, tarihle ilgilenememişler. Yüksek kilise görevlilerinin yolsuzluğu.

Van'dan Aksaray'a gidiş. Dağlardaki 5.000 silâhlı Kürt yüzünden Ermeniler korku içinde. Vali Paşa'nın düzeni sağlamaya gücü yetmiyor. Van Gölü'nde balıkçılık.

Yine bir Yezidî köyünde geceleme. Şeyhleri ocaktaki alevleri okşuyor. Uşağım ateşe tükürecek diye korkuşu. (Şeytan'a büyük hakaret olurmuş.) Melek Tavus bahsi. Duanın hiç yararı yoktur. Kader değişmez ki. Şeytan'dan sonra gelen yedi başmelek: Cebrail, Mikhail, İsrafil, Azrail, Dedrail ve Şemkil. İsa Mesih de, insan biçimine girmiş büyük bir melekti. Haç üstünde ölmedi, göğe çekildi.

Murat suyunu ve Malazgirt'i geçiş. Bir Ermeni köyünde hastalanıp kalıyorum. Toprakkale'den askerî hekimi çağırtma. Alay doktoru genç bir Macar, pek Türkçesi yok, Almanca konuşuyoruz. Doktorun ilâcı iyi gelmeyince, Mehmet suda erittiği ekşi bir pestille beni tedavi ediyor.

Birkaç gün dinlendikten sonra yola çıkış. Çerkes köyleri, Kürtlerinkinden de,Ermenilerinkinden de çok daha temiz. Kadınları, Ermeni ve öteki Müslümanlar gibi saklanmıyor. Kızlarını açık tenli sanırdım. Hiç de değil. İspanyola benziyorlar. Dişleri sağlam.

Kars. Sokaklar çok pis. Kara Dağ'daki 12 Krupp toplu kale. Cephaneliğin yeri iyi seçilmemiş. Ama bu kitap yayımlandığında savaş bitmemiş olabileceğinden, tam konumunu söylemek istiyorum. Ovadaki istihkâmları: Güney tarafı-Hafız Paşa Tabyası (9 top), Kanlı Tabya (16 top), Süvari Tabya (2 top). Aralarında ulaşım hattı yok. Kış geçince yapılacakmış. Kuzeye bakanlar: Veli Paşa Tabyası (14 top), Alman Bloom Paşa Tabyası (5 top) Karakalpak Tabyası (10 top), İçkale'de (12 top), Çimi Kale (13 top), Batı'ya doğru: Tamar Tabya (23 top), Diktepe Tabya (13 top), Taçmaç Tabya (18 top), İngiliz Tabya (4 top), Williams Paşa Tabya (12 top). Bütün bu savunma düzeneğini incelememe izin verildi. Teker teker açılarını hesapladım.

Kars'ta 20.000 asker var. Gerekirse, Erzurum'dan dahası gelecek.

Karantina Dairesi'nden (uluslararası görevli) İtalyan Doktor Lanzoni, sokaklar temizlenmezse, bir kuşatmada halk salgın hastalıktan kırılır, diyor. Asker paşası ise şehri sivillerin temizlemesinden yana. Allah istemezse, kolera salgınının olmayacağına inanıyor.

Yedi ay önce, Grandük Mikhail karşı tarafta Gümrü'ye gelmiş. Ermeni okullarında Rusluk lehine onları küçültücü konuşmalar yapmış. Uluslarıyla pek övünen Ermeniler çok bozulmuşlar. İbadet özgürlükleri tanınmıyor.

Müslümanlara karşı Rus zulmü.

Birkaç ay önce İngiliz milletvekili Robert Lowe, Rusya'nın yetimlerin babası olduğunu ilân etti; İslam çocuklarına

yaptığı muameleye bakılırsa, kalabalık bir aileyi geçindirmek, Rusya'ya pahalıya mal olmayacak.

İki yanlışın bir doğru etmediği eski ve haklı bir sözdür. Rusların Kafkaslar'da yaptıkları, Çerkeslerin Bulgaristan'daki yaptıklarını haklı kılmaz. Ama Bulgaristan'daki zulümleri abartarak anlatan Bay Gladstone, niçin kendi ülkesinin görevlilerince aktarılan, Rus askerlerinin işledikleri suçlar konusunda sessiz kalıyor? Rusların yaralılara bile ne denli acımasız olduklarını Kırım'da görmedik mi?

Ardahan'a doğru yola çıkış. Bir Kürt köyünde gece. Avludaki arabanın pireleri donmuş olduğu için, onu odaya alıp üstünde yatıyorum.

Ardahan'da 12.000 asker. Toprak istihkâmlar. Kayabaşı'nda bir Türk Topçu albayı. 20 yıl önce Woolwich'te okumuş. İngilizcesi hâlâ çok iyi.

Dört atımı 7.5 liraya (6 sterlin, 15 şilin) satıp, kiralık atlarla yola devam: Ardanuş. Mehmet, nehirde kayığa binmekten korkuyor.

— Ne olmuş yani? Kısmetin böyleyse boğulursun. Seni öbür dünyada bekleyen hurileri bir düşün.

— Efendi, siz Hıristiyanlar cennete inanmıyor musunuz?

— İnanıyoruz.

— Hasta olunca hekim çağırtmıyor musunuz?

— Çağırtıyoruz.

— Efendi, öyleyse siz de cennetin hazlarını ertelemek için elinizden geleni yapıyorsunuz demektir.

Ardanuş'ta bütün müstahfızların toplanma emri gelince, kaymakam savaşın çıkmak üzere olduğunu anlıyor. Yoksa, bu kadar masrafa girmezlerdi.

Livana'da kayıkla 9 saatte Batum'a gidiş. Kayıkçılar hep Gürcü. Buğday pahalı. Mısır var. Arpa bulunmuyor. Ama zaten pek at yok. Gürcü Başı Bozuk Taburu.

Batum'da karantina istasyonunda konukluk.

Şehirde 8.000 asker var. 12.000'i de Poti yolunu savunmak üzere Çoruh Suyu'na gönderilmiş. Sınırda Rus askerlerinin Türkleri savaş çıkartmaya kışkırtmaları.

İngiltere'de Türklerin asla ıslah edilemeyeceğini ileri sürenler, Türkçe öğrenip Sultan'ın ülkesinde yolculuk etseler ne iyi olur. İnsan doğası her yerde hemen hemen birdir. Yeryüzünde kötülükten çok iyilik var; yoksa, bir Fransız filozofunun dediği gibi, kötü iyiyi yok eder, insan soyunun sonu gelirdi, Türklerin hele iyi bir yönetimi olsun, çok geçmeden uygar uluslar arasında yerlerini alacaklar.

Mehmet'le ayrılıyoruz. Batum'dan Trabzon'a giden gemide askerî doktor bir Türk paşası. Kalbinden hastaymış. Erzurum-Kars yolunun karla kapalı olduğunu söylüyorum. Trabzon'da havanın düzelmesini beklerim, diyor. Kars'a çabuk gitmezse, orada bir salgın çıkacağını anlatıyorum. Kalpten ölme korkusu içinde. Bir buçuk yıl sonra emekli olacakmış. Kars'a varmak için acele etmiyor.

Trabzon'dan bir Fransız vapuruyla üç günde İstanbul. Oradan da, Marsilya yoluyla 8 günde Londra. Birkaç hafta sonra, Rusya Türkiye'ye savaş açtı. İngiltere'nin protestoları sözde kaldı. Ben bu satırları yazarken, Çarın orduları Tuna'yı aşıp Osmanlı topraklarına girdiler. Paris Antlaşması, Rus hükûmeti tarafından bir kez daha çiğnendi.

Unutmayalım ki, Türkiye yalnız kendisi için değil, dolaylı olarak Hindistan İmparatorluğumuzun güvenliği için de savaşıyor. Türk hükûmetine verilecek birkaç milyon sterlin, ordusuna yeterli mühimmatı sağlayabilir. Elli bin kişilik bir İngiliz birliği, İstanbul'u Ruslara karşı savunabilir. Osmanlı askerlerinin ellerindekini korumaktan fazlasını yapacağı umulur. Ama o kadarı kuşkulu. Çar, Sultan'a karşı harekete geçmekle, eldivenini İngiltere'nin suratına fırlattı. Biz de bu meydan okumayı kabul edip, kılıçlarımızı Türkiye için çekelim.

Neşe ERDİLEK

Kitabın Sonunda Ekler:

1. Varşova'da Yarbay Mansfield'den (İng. askerî ataşesi?) Dış İşleri eski Bakanı Earl Granville'e 29 Ocak 1874 tarihli resmî rapor: Birleşmiş Rum (Ortodoks) Kilisesi'ne bağlı Leh köylülerinin, genç-yaşlı, erkek-kadın ve çocuk ayrılmadan, Nagaika denilen kamçısıyla dövülerek Rus usulü ibadete zorlanmalarına dair.
2. Aynı kişiden, tam bir yıl sonra (yeni Dış İş. Bak.) Earl of Derby'ye "Rusya'da Hıristiyanlıktan Ne Anlaşıldığı."
3. "Rus Uygarlığı" Le Monde'da çıkmış ve parlamentoya sunulmuş bir yazıdan parçalar.
4. İstanbul'daki İng. Sefiri Layard'dan Earl of Derby'ye resmî rapor. 30 Mayıs 1879: "Rus Ajanları ve Bulgaristan'daki Kıyımlar." 2 Haziran 1877: "Türk Mebuslar Meclisi."
5. İstanbul'daki eski İng. Sefiri Sir Henry Elliott'tan Earl of Derby'ye: 14 Şb 1876. "Dostluk Perdesi Altında Hançerleme."
6. "Rusların Türklere Hıristiyanca Davranma Yöntemleri", Şumla'daki İng. Kons. R.Reade'den İst. Sefiri Layard'a: 23 Temmuz 1877.
7. "Kıyım Öğretmenleri", Sohumkale Kons. Drekson'dan eski Dış İş. Bak. Earl Russell'a 17 Mart 1864. "Çerkesleri Kurtarmamalı mıydık?"
8. Eski Sefir Sir H. Bulwer'dan Earl Russell'a 3 Mayıs 1864.
9. "Kıyım Düşleri", Çerkes ileri gelenlerinden Earl Russell'a (Sir H. Bulwer aracılığıyla 12 Nisan 1864'te İst.'dan gönderilmiş).
10. Çerkes ileri gelenlerinin Kırım Savaşı'na ilişkin bildirisi: Hacı Haydar Hasan Kustaroğlu İsmail.
11. "Kutsal Rusya ve Kahrolası Hilâl" New Yorklu bir piskoposun manzumesi!
12. "Ermeni Kamu Görevlilerinin Yolsuzluğu" Erz. Konsolosu Taylar'dan.
13. "Kürtlerin Dişi Haydutları." Bnb. Milkuger, Wild Life amurgst the Koords Anadolu Yolları ile Fırat ve Dicle.
14. Suriye'nin Askeri Önemi. Baron Bean Jour, Voyage militane daus L'Empre Ottoman (1829)
15. İstanbul'un Savunulması Sir John Burgoyne, Military Opinions (1859).
16. Çekmece Hatları. Major-Gen. MacIntosk, A Military Tour in European Turkey.

ARKA KAPAK (II)

14- Danyal Peygamber
15- (Davud'un oğlu) Absalom'un ölümü
16- Karaların sulardan ayrılması
17- Düz madalyon
18- Persli kahin kadın
19- Asa, Yosaphat, Yoram
20- Adem'in yaradılışı
21- Roboam, Abias
22- (Güney İtalya'daki en eski Yunan kolonisi) Kumaialı kahin kadın
23- Madalyon: Davud'la peygamber Natham
24- Havva'nın yaradılışı
25- Madalyon: (Eski İsrail kralı) Ahab'ın hanesinin yıkılması
26- Hezekiyel Peygamber

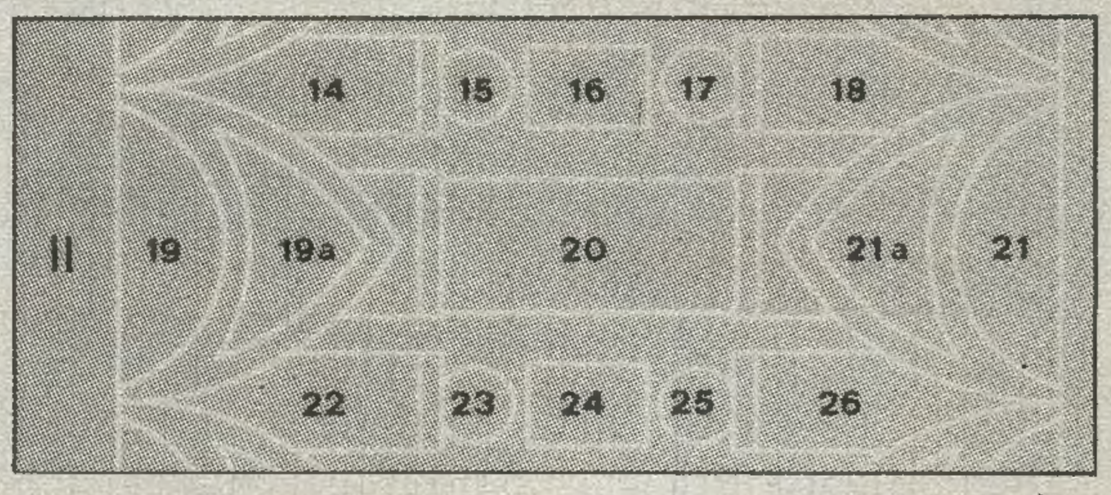

1. Cilt tamamlandı

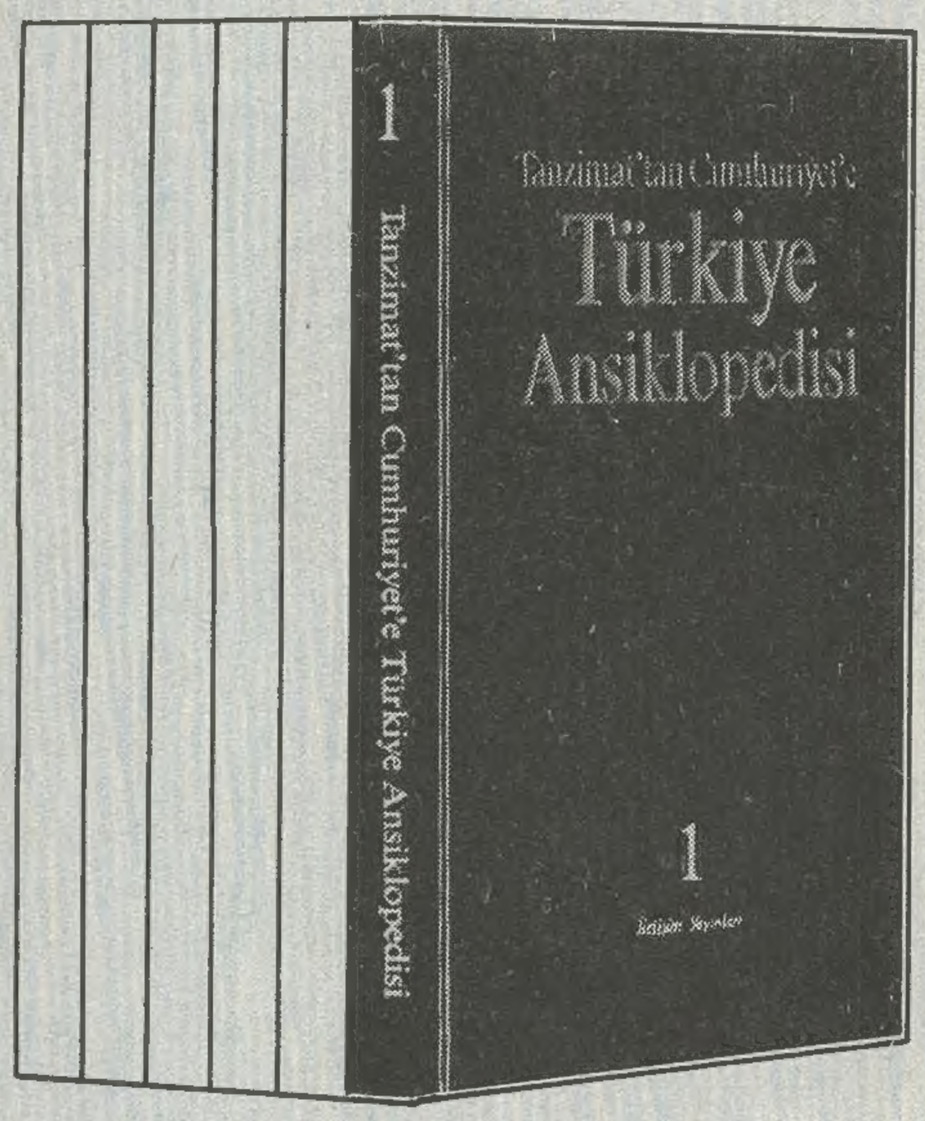

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

Her okuyucuya bedava

Tarih Sözlüğü

cilt kapaklarıyla birlikte bayilerde

(KDV dahil 500 TL)

Eksik fasikülleri ve tamamlanan 1. cildi Tarih Sözlüğü ile birlikte İstanbul, Ankara ve İzmir'deki okuyucularımız aşağıdaki adreslerden temin edebilirler.

İletişim Yayınları

İstanbul: İletişim Pazarlama
Klodfarer Caddesi, İletişim Han Cağaloğlu-İstanbul
Telefon: 520 14 53/54/55

Ankara: İletişim Kitabevi
Selanik Cad. No: 72 Ankara
Telefon: 25 06 82

İzmir: İletişim Bürosu
857. Sok. İzmiroğlu İşhanı No: 306 Konak
Telefon: 14 90 42

Cilt kapakları 2 Eylül 1985 Pazartesi gününden itibaren bayilerde

“...güven denildiği zaman,”

T.C. ZİRAAT BANKASI

“gücüne erişilmez”